Dr. Vinko Lozovina

DALMACIJA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

14636

Br. 20

Uspomena od

Sl. Kovačića

Josip Šangić

VINKO LOZOVINA

DALMACIJA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

POVIJESNI PREGLED REGIONALNE KNJIŽEVNOSTI U DALMACIJI, HRVATSKOM PRIMORJU I ISTRI (800—1890)

ZAGREB 1936

REDOVITO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina - Zagreb

I. LATINSKA DVORSKA PISMENOST

za hrvatskih narodnih vladara (800—1102)

Posve je prirodno, a pri historijskom prosuđivanju događajâ i lako shvatljivo, da se na području Dalmacije ranijeg srednjeg vijeka, među novonadošlim žiteljima, prva kulturna i književna zbivanja javljaju kod primorskih Hrvata, na onom najjužnijem dijelu njihove postojbine koju su negdje na početku VII. stoljeća zauzeli po svom dolasku s prekokarpatskih visoravni. Taj dio je s istih razloga bio postao i teritorijalnom osnovicom njihovoj prvoj državnoj organizaciji. Primorske su to strane ranijega rimskoga Ilirika, a kasnije rimske provincije Dalmacije, i najzad one Bijele i Crvene Hrvatske, kojima je južnozapadnom granicom bilo Jadransko more, a pretezala se od rijeke Raše u Istri do rijeke Mat u Albaniji.

Na toj dugoj vijugavoj pruzi, rastavljenoj od dubljeg zaleđa lancima teško prohodnih gora i načičkanoj s morske strane brojnima manjim i većim otocima, zatekoše Hrvati, po svojoj seobi na jug, etničke i kulturne ostatke latinskoga gospodstva i po koju oazicu starije helenske kulture, preostalu još u nekojim pristaništima grčkih trgovačkih kolonija. Taj latinski, a mjestimice i grčki živalj, potisnut seobom naroda u sigurnija sporadnična zakloništa na kopnu i po otocima, postajaše njima neposrednim susjedom, dok ih je jadranski morski rukav dijelio, ali i jače spajao s Italijom.

Izravniji dodiri s dalmatinskim Latinima i velika blizina Zapada pridoniješe, da su ti Hrvati prije od svih ostalih Slavena počeli da primaju kršćanstvo, a s pokrštenjem i klice novoga, duhovnog života. Prva historijska vijest, da je po nalogu pape Ivana IV. Dalmatinca opat Martin (između g. 640.—642.) tamo zalazio da sabire sv. moći kršćanskih mučenika i da otkupljuje roblje, daje naslućivati, da su široki slojevi novog pučanstva u to doba živjeli još u svom iskonskom poganstvu. O kakovu skupnom, istovremenom njihovu pokrštenju nema međutim nigdje spomena. Uoči li se dalje činjenica, da se potkraj VIII. stoljeća njihove poglavice iskazuju već kršćanima, opravdaniji je zaključak, da se prelaženje tih Hrvata na novu vjeru zbivalo u dužem periodu, mjestimice i pojedinačno. To se vršilo nadasve pod utjecajem dalmatinskih gradova, a u prvom redu Dioklecijanova Splita, u koji je Ivan Ravenjanin, prvi solinsko-splitski nadbiskup, koncem VIII. stoljeća bio prenio obnovljenu negdašnju salonitansku crkvu. Kasnije se to pokrštavanje dovršavalo i djelovanjem franačkih misionara, koji su u doba zavisnosti Hrvata od franačke vlasti zalazili k njima iz akvilejske patrijaršije.

Zračenja tih dviju starih civilizacija u propadanju, preko Bizanta helenske, a preko Rima latinske, nisu dopirala do inojezičnih došljaka na Jadran u jednakoj mjeri. T. zv. »Thema Dalmatiae« — otoci Rab, Osor i Krk, te primorski gradovi Zadar. Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor — sa svojim jaš tada jamačno u cijelosti romanskim stanovništvom, poslije propasti rimskoga carstva politički je doduše kroz više stoljeća pripadao njegovu još na životu preostalom istočnom dijelu, ali je i dalje ostajao kulturnim uporištem papinskom Rimu i latinstvu i latinskom jezičnom području. Preko toga »Themata« latinski kulturni utjecaji djelovali su na Hrvate jače i neposrednije. Privremenim potpadanjem hrvatskog državnog područja pod vrhovnu franačku vlast ti su utjecaji krajem VIII. stoljeća sasvim prevagnuli. Zbog svih tih razloga Hrvati se i po političkoj i po kulturno-vjerskoj orijentaciji za kneza Branimira (g. 879.) odlučno i nepovratno prikloniše Zapadu, pošto je njegov prethodnik, knez Zdeslav, bio platio glavom smioniji pokušaj, da svoju državu u vjerskocrkvenom smjeru podčini carigradskom patrijarhu.

Kada su bizantski gradovi i otoci »Themata« za Tomislava u X. stoljeću administrativno, a za Petra Krešimira u XI. stoljeću i teritorijalno i državnopravno pripali hrvatskoj državi, te romanske oazice nisu mogle da i dalje odolijevaju postepenoj slavenskoj asimilaciji ni u duhovnom ni u fiziološkom pravcu. Kulturna prijemljivost i asimilatorna snaga Hrvata kao politički gospodujućeg i teritorijalno neprispodobivo većeg dijela pučanstva bijahu stekle od posljednjih decenija IX. stoljeća protiv prevlasti već i onako omeđene romanštine i nova, moćna saveznika: staroslovensku liturgiju i glagoljicu, veliku baštinu slavenskih apostola Ćirila i Metoda. Ta staroslovenština u crkvi nije samo utvrđivala široke narodne slojeve u novoj vjeri. Ona ih je izvodila i na kulturno polje, prostranije od crkvenoga. Predstavljala je tomu narodu i prvu pisanu riječ, prvu knjigu na jeziku, koji je on lako razumio i osjećao kao svoj narodni. Time je oblast starije i povlaštenije pisane latinštine, u crkvi kao i izvan crkve, u svom djelovanju bila ograničena — ostala je pristupačnom samo pismenjacima i prosvjećenijim pojedincima gradskog stanovništva. Kao svagdje na Zapadu, ona je bila još ušla i u hrvatsku dvorsku kancelariju, i održavala se tu kao službeni i diplomatski jezik.

Ta prva dvojezična pismenost, sa dvije azbuke, ostat će kroz vjekove jednom od najosebujnijih značajka hrvatske narodne književnosti i njezine pismenosti u Dalmaciji i u Hrvatskom Primorju. Pisat će se na latinskom, ali i na hrvatskom jeziku; pisat će se latinicom, ali i glagoljicom i ćirilicom. I ono što se bude pisalo na latinskome, predstavljat će školu i učenost i stariju autohtonu tradiciju, i po koji otporniji, asimilaciji još izmičući romanski ostatak; dok ono što se bude pisalo crkvenoslovenskim i hrvatskim jezikom u kojemgod pismu, predstavljat će nov narod i njegovu narodnu knjigu. Stojeći najprije u utjecajnoj sferi latinskoga, a kasnije romanskotalijanskog jezika, ta će hrvatska dalmatinsko-primorska književnost izrasti i procvasti također daleko prije od svake novije i slavenske i germanske. Po svojoj lakoj simbiozi s romanskom (talijanskom i latinskom) ona će u jezgri zadržati nepatvoren svoj narodni duh i karakter, i unijet će ih sa svojom jakom notom u opću hrvatsku književnost XIX. stoljeća. A ti njezini raniji počeci koliko su zapravo stari? Ako je poznavanje i širenje pisma kao primarnog tehničkog sredstva uistinu prvi preduvjet za rađanje svake pisane književnosti, onda se ti preduvjeti za našu primorsku književnost ostvariše u ranom IX. stoljeću zajedno s počecima starohrvatske graditeljske umjetnosti.

U vidu ovih činjenica i konstatacija ne umanjuje nimalo nacionalne značajke te početne pismenosti posebna okolnost, da su prvi jezični spomenici, uklesani u kamen, i prve javne isprave bile napisane jedino na latinskom jeziku. Historijsko blago hrvatskih starina, kao po nekom čudu oteto zubu vremena i neumitnom razaranju tuđih vladavina, nije samo od neprocjenjive vrijednosti za upoznavanje dalekog srednjeg vijeka, nego je i rječita ilustracija hrvatske političke i kulturne prošlosti prvih vremena. Nijemac Strzygowski, prvi objasnitelj tih starina sa strane opće komparativne povijesti umjetnosti, s pravom tvrdi s obzirom na veliku rijetkost takovih spomenika u ostaloj Evropi onoga doba, da bi se i daleko veći narodi po tim ostacima opravdano ponosili tako odličnim svjedočanstvima svojih prosvjetnih povoja. I sama latinska uklesana ili pisana riječ, bila ona s okrnjena izvorna kamena ili s poznije istrošene pergamene, nenametnuta i neusiljena po svojim uskim vezama s narodom nakon njegova pokrštenja, odaje svoj domaći prizvuk. Ona predstavlja i u tuđem ruhu čest narodne duše. Latinski natpisi na krnjacima pragova, uokvireni pleternom ornamentikom, darovnica kneza Mutimira (g. 892.—910.), pisana u trogirskim Bihaćima po diktatu vladara, koji usred svojih dvorjanika sjedi po milosti Božjoj na očinskom prijestolju *(in paterno solio sedens divino munere iuvatus)*, ili povelja kralja Petra Krešimira (1058.—1073.), u kojoj se Jadran nazivlje »našim dalmatinskom morem« *(mare nostrum Dalmaticum)*, ti i drugi natpisi, uz te i druge povelje, dokazuju pored ostaloga i to, da su hrvatski knezovi i kraljevi, a tako i njihovi doglavnici i župani već onda uvažavali pismenost upotrebljavajući pismene ljude za svečane prigode i za svoje znamenite čine, kadgod su htjeli da o sebi i o svojim djelima ostave potomstvu trajnu uspomenu.

Od svega, što je dosad otkrito i sačuvano u toj vrsti kulturno-historijske građe, najstariji je natpis na krstionici kneza Višeslava. Ona potječe jamačno iz g. 800., a dospjela je u XVIII. stoljeću iz Nina u Mletke, gdje se i danas nalazi. Prema njezinu dosta dugom i jezično posve ispravnom natpisu, što ga je svećenik Ivan dao uklesati, ta je krstionica služila krštenju hrvatskih narodnih poglavica. Lako čitljive riječi oko njezina gornjeg ruba u doslovnom prijevodu glase: *Ovaj izvor prima slabe, dašto, zato da ih prosvijetli. Ovdje se oni peru od svojih grješnih djela, što ih primiše od prvog roditelja, da bi postali Hristovim stanovnicima spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo dao odano i pobožno napraviti svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava, a u čast sv. Ivana Krstitelja, da bi pred Bogom zagovarao njega (kneza) i njegova malog štićenika (krštenika).*[1])

Iz istog doba, ali teže čitljiv i u dekadentnoj latinštini, drugi je natpis, uklesan na donjoj strani nadvratnika na ulazu u crkvicu Sv. Križa, koju je dao sagraditi u Ninu župan Godeslav: *Župan Godeslav sagradi ovaj dom (Gospodnji).*[2])

Ulomak ikonostasa iz razvalina samostanske crkve u Rižinicama pod Klisom, koji se odnosi na vrijeme nešto prije od g. 852., pokazuje vješto uklesane riječi: ... *pro duce Trepim(ero)* = *(Pomolite se) za kneza Trpimira!*

Osnivača samostalnosti hrvatske države spominju tri dosad otkrivena natpisa. Jedan potječe s Muća Gornjega, iz crkve sv. Petra. Prema uspostavljenom čitanju donosi jasno označen ovaj nadnevak:

U vrijeme kneza Branimira, a od utjelovljenja Gospodnjega g. 888. VI. indikcije.[3]) — Drugi je natpis s crkve Sv. Mihovila u Ninu, i u prijevodu glasi:

---

[1]) Hec fons nempe sumit infirmos, ut reddat illuminatos. Hic expiant scelera sua quod de primo sumpserunt parente, ut efficiantur christicole salubriter confitendo trinum perenne. Hoc Iohannes presbiter sub tempore Vuissasclavo duci opus bene composuit devote, in honore videlicet sancti Iohannis Baptiste, ut intercedat pro eo clientuloque suo.

[2]) Godes(l)av iuppano qui isto domo co(nstruxit).

[3]) (Tempore ducis) Branimiri annor(um) XPI (Christi) sacra de virg(ine) carne(m) ut su(m)ps(it) s(acram) DCCCLXXX et VIII, VI q(ue) indic(tione).

U vrijeme gospodara Branimira, kneza Slavena (Hrvata) ja Teudebert opat dao sam podići ovaj (hram) na spas svoje duše. Tko pročita, neka se pomoli za mene grješnika.[4] — Treći natpis iz benkovačke okolice, u šepavu jeziku i ponešto nagrđen, sadrži točne vladarske oznake: *Branimir, svijetli knez i vladar Hrvata, dao je sazdati.*[5]

U kneževskoj zadužbini Sv. Luke na Uzdolju sačuvan je na ulomcima crkvene pregrade natpis kneza Mutimira, oca kralja Tomislava, i prema nešto manjkavoj restauraciji glasi pohrvaćen: *Ljeta Gospodnjega 895. ovo je djelo (crkvu) sazdao vladar Mutimir.*[6]

Od svih dosad pronađenih najglasovitiji je i najljepši natpis sa sarkofaga kraljice Jelene. Potječe iz g. 976., a otkrio ga je na Gospinu otoku u Solinu arheolog Bulić. Prevodimo ga po teško, ali uspjelo rekonstruiranom obliku:

U ovom grobu počiva slavna Jelena, žena kralju Mihajlu i mati Stjepana kralja, nakon što je upravljala državnim kormilom. Dana 8. oktobra umrije u miru. Ovdje je bila sahranjena godine od utjelovljenja Gospodnjega 976., indikacije IV., mjesečeva cikla V., epakte XVII., sunčeva cikla V., dana V., koji pada sa šestim (u petak, 8 listopada 976.). Ona, koja je za života bila kraljevini majka, postade (majkom) siročadi i zaštitnicom udovica. Kada svrneš pogled na ovo mjesto, čovječe, reci: Bože, smiluj se njezinoj duši![7]

---

[4] Temporibus domno Branimero dux Sclavorum (beato Ambrosio confes)sori hoc (templum?) ego Theudebertus abba(s) pro remedio anime mee fieri roga(vi). Qui leget, oret pro me peccatore.

[5] Branimiro com(es clarissimus et) dux Cruator(um) cogi(tavi)t.

[6] † Octingent(orum) (non)aginta et q(ui)nq(que) (a)nnorum D(omi)ni fere t(. . . ?) den(. . . ?) (h)ic bene co(m)p(o)s(u)it opus princeps na(m)q(ue) Muncymir.

[7] (In hoc t)umulo q(ui)escit Helena famo(sa), (quae fui)t uxor Mihaeli regi materq(ue) Stefani r(egis) (habenasque t)enuit regni. VIII. idus m(ensis) oct(obris) obiit in) pace. Hic or(dinata) fuit an(no) ab incarna(tione Dni) DCCCCLXXVI, ind. IV, cicl(o) l(un) V., (ep) XVII, (ciclo sol) V, lun. V (conc)urrente VI. Istaq(ue) vivens fu(it) regn(i) mater fuit pupilor(um) tuto(rque) viduar(um). Icque aspiciens vir anime dic miserere deus.

S grafotehničke strane pojedina slova i drugi znakovi tih natpisa izrađeni su ponajviše u doličnom onovremenom obliku, a crkvena sredovjeka latinština ne zaostaje katkada ni za najboljom, koja se u ono doba upotrebljavala u Italiji.

Ti pisari, ti tajnici i kancelari hrvatskih vladara bili su, dašto, mahom pripadnici svećeničkog staleža, dok su nekoji među njima bili jamačno i Romani po narodnosti. Drugih pismenih ljudi i nije bilo u ono za prosvjetu najtmurnije doba, kada se jedva po koji njezin žižak javljao iz rasula rimske civilizacije, kada je i Karlo Veliki potpisivao svoje vladarsko ime samim pečatom. Upravo poradi toga vrlo je značajno ne samo po religioznu ćud kneza Trpimira, nego i po njegovu naklonost k pismenosti i učenosti, što je prema jednoj povelji iz g. 852. na svom dvoru u Bihaćima imao kod sebe uz pet župana i uz jednog komornika i tri svećenika. I u Branimirova nasljednika Mutimira, pod konac istog stoljeća, nalazio se pored sjajne pratnje na istom bihačkom dvoru i sam glavar hrvatskih samostana. rodom Hrvat, po imenu Žitelj. Te tijesne veze između hrvatskih vladara i njihovih duhovnika, jedinih ondašnjih prosvjetitelja, bili oni podrijetlom Hrvati ili Romani, potvrđuje i najstariji ljetopisac i prvi historiograf hrvatske države, *pop Dukljanin.* Njegov ljetopis, nastao negdje oko g. 1200. u barsko-dukljanskoj nadbiskupiji, sačuvao se kao davno svjedočanstvo toga značajnoga konubija između romanskog starog i slavenskog novog stanja u dvije redakcije: u hrvatskoj i latinskoj, a oslanjao se ne samo na predaju onoga doba, nego i na pisane izvore IX. stoljeća.

Drugi, od Dukljanina nešto mlađi ljetopisac, splitski *arcidijakon Toma* († 1268.), kudikamo učenija, ali u svojoj romanštini zatvorenija glava, i zato nesklona slavenskoj stvari, posjedovao je i mogućnosti i spisateljsku sposobnost, da nam u svojoj povijesti solinsko-splitskih biskupa *(Historia Salonitana)* ispiše posve vjerodostojno i koju stranicu njemu životom i teritorijem tako bliskog naroda. Nasuprot tome arcidijakon samo mimogred i s nepritajenim zazorom spominje i one stvari, koje su mu.

jer bijahu uklesane u tvrdu kamenu, stajale tako reći pred nosom i kao lokalnog historika bole ga oči. U Solinu, nekih 5 km daleko od Splita, njemu se nalazila grobnica samo *neke* kraljice Jelene. Ponegdje on označuje vrijeme biskupovanja kojega splitskog crkvenog poglavice i imenom hrvatskog vladara; ali o samim tim vladarima iznosi vrlo malo, gotovo ništa. A ipak je u najmanju ruku taj kraljičin grobni natpis pored ostalih vladarskih grobova, koji su onda još nedirnuti postojali u zavjetnoj crkvi, u kojoj se obavljao vjerski obred i izricale se molitve za pokoj preminulih dinasta, natpis i svojom sadržinom i svojom latinštinom dvostruko lijep, trebao da tomu učenomu duhovniku, pa još i sladokuscu latinskog stila, svrati na sebe življu i radoznaliju pažnju; bio bi morao da ga nadahne, ako ne za drugo, a ono barem za toliko, da nam istakne peripetije događaja, koji su dijelili te novije grobnice od starijih, te po vremenu bliže svjetovne poglavice od udaljenijih rimsko-kršćanskih biskupa i mučenika, na razvalinama te iste Salone, koja je od ilirske i rimske bila već postala hrvatskom.

Ovako je na istom uskom primorskom tlu, zaslijepljena odblijescima svoje kulturne starine, superiornost latinskoga duha spram novoga, slavenskoga, stvarala nerijetko na dva koraka dva svijeta, koja kao da se nisu vidjela, ili nisu htjela da se vide. Kada se njoj s vremenom pridružio i politički račun zavojevača i upravljača izvana, ona će zatrti, ili će pustiti da propadne, i mnogo veće obilje drugih važnijih spomenika, koje bi zub vremena inače bio jamačno poštedio do u naše dane, da nam bez mutnih praznina razbistre i objasne, uporedo s najstarijom političkom, i prvu kulturno-prosvjetnu epohu hrvatske Dalmacije.

II. HRVATSKA GLAGOLJSKA KNJIŽEVNOST

A. Glagoljica i crkvenoslovenski jezik kod Hrvata čakavaca

Slavenska azbuka, prozvana glagoljicom, koju je oko god. 853. bio iznašao carigradski filozof Konstantin-Ćiril, i slavenski jezik solunskoga područja, na koji su on i brat mu Metod bili preveli liturgijske knjige i Sv. Pismo za vršenje svoga misionarskog poziva kod Moravljana, postadoše drugim prosvjetnim činiocem na hrvatsko-dalmatinskom primorju. Prema tome je naše primorce od početka njihova pokrštavanja do Ćirilova i Metodova djelovanja među Slavenima uvodila u vjerskoduhovni život crkvena latinština. U tom isključivo latinskom periodu prve pismenosti, od početka VII. do početka IX. stoljeća, taj se latinski instrumenat vjere i prosvjete, kako je već spomenuto, odražavao po samoj prirodi stvari na vrhove naroda, na njegove vladare i poglavice i na njihovu bližu okolinu; dopirao je k njima preko latinskog svećenstva, koje je dolazilo izvana ili se otprije nalazilo u zemlju, i preko domaćih hrvatskih sljedbenika, u koliko bi se i oni usvajanjem latinštine redili za svećenike. Sve dotle su debeli narodni slojevi, u svojoj širini i dubini još čvrsto priljubljeni uz svoje neznaboštvo, slušali kršćansku nauku u tajanstvenim, njima posve nerazumljivim zvucima primajući je više po spoljašnjoj, vidljivoj strani crkvenih obreda i njihovih cerimonija. Duša se tih gomila počela da otvara i sadržini evanđeoske mudrosti istom preko slavenskog jezika i njegova pisma, kada je sav narod počeo da i u crkvi sluša svoj, ma bio i nešto različit, svakidašnji govor. Tako se u osvit X. stoljeća s produbljivanjem još slabo prirasle kršćanske vjere rađala u tim stranama preko prijevoda svetih knjiga i prva hrvatska, u početku samo crkvena književnost.

Različni predstavnici jezikoslovne nauke, proučavajući taj slavenski jezik i to njegovo pismo, rješavali su u vezi s njihovim sastavom i podrijetlom različita pitanja, ali nisu uvijek dolazili do složnih zaključaka. Za glagoljicu se ipak utvrdilo, da je iznašašće Konstantina Ćirila i da je nastala kombinacijom i modifikacijom alfabeta grčke minuskule uz nekoje dodatke iz drugih orijentalnih azbuka, posebno za osobite glasove slavenske fonetike. Stoga se ta azbuka u najstarije vrijeme i zvala Ćirilovim pismom, dok nije taj svoj prvotni naziv predala mlađoj ćirilici, koja je nastala potkraj IX. stoljeća na bugarskom tlu od ustavnog grčkog pisma kao djelo bugarskog prezbitera Konstantina. Slavenski jezik sv. Braće uistinu je bilo ono narječje, koje se govorilo oko Soluna, ma da se jedno vrijeme držalo, da su ga ti misionari zatekli u Panoniji i u Moravskoj, gdje je Metod naučavao do svoje smrti (885.) i gdje je od veće česti on isti i preveo svete knjige. Odakle, kada i po kome to pismo i taj jezik prijeđoše na Jadran, da li možda po samom Ćirilu i Metodu, kada su iz Moravske i Panonije preko Hrvatske i Istre putovali u Rim, ili možda kasnije, a naročito poslije Metodove smrti i rasula Svatoplukove moravske države po samim Metodovim učenicima, kada su oni, gonjeni sa sjevera, bježali na jug i jugoistok; ili možda nešto kasnije iz Makedonije i Bugarske, gdje su Metodovi učenici Kliment i Naum nastavili djelo svoga učitelja među Bugarima, — sva ta pitanja i nagađanja ne mogu da zaobiđu nepobitnu i presudnu činjenicu, da se staroslovenština i njezino pismo ukorijeniše najprije u Istri i na Kvarnerskim otocima, pa u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, a u prvima se i najžilavije održaše do naših vremena.

Udaljenost tih krajeva od Makedonije ne može ni po čemu da osnaži treću od navedenih pretpostavka. Preostaju dakle prve dvije, po kojima je glagoljica sa staroslovenštinom prelazila amo mnogo prije Metodove smrti, najkasnije za posljednjih progonstva, doživljenih u Moravskoj. Iskonski obli tip glagoljičkih slova u prvo doba, ustrajna vjernost ćirilo-metodskoj tradiciji, koja je glagoljicu ovdje sačuvala do u najnovije doba, a elemente hrvatskog živog govora unosila u crkvenoslavenski jezik

mnogo kasnije, a i manje i rjeđe, dok je glagoljica već u XII. stoljeću kod Bugara i ostalih pravoslavnih Slavena bila posve zamijenjena ćirilicom, a crkveni se jezik tu dosta pobugario, odnosno posrbio i porusio, sve to dokazuje, da staroslovenština s glagoljicom ne bijaše prešla k Hrvatima iz Bugarske ili iz Makedonije. Tomu se protivi i još jedan neizravni dokaz: Akti crkvenog splitskog sabora iz g. 925. svjedoče o već izvršenoj proširenosti slavenske liturgije kod Hrvata, a kako od Metodijeve smrti g. (885.) bijaše proteklo ravno 40 godina, trebalo bi uzeti, da se u tom vremenskom razmaku ona najprije širila kod Bugara, a potom (već krajem IX. ili početkom X. stoljeća) prelazila zagonetnim preskakivanjem na Kvarnerske otoke i u srednju Dalmaciju! Kod ondašnje odbojne neukosti i svakojakih drugih zapreka teško bi bilo protumačiti, da su tu za kakovih dvadesetak godina slavensko pismo i jezik bili uhvatili tako čvrst korijen, te su izazvali onako žestoku reakciju kod dalmatinskih latinaša. Ranije i izravnijim putem, od naučavanja sv. Braće u Moravskoj i u Panoniji, treba dakle udariti početke toga prelaženja. I sama predaja, koja se nalazi zabilježena kod najstarijega ljetopisca Dukljanina, čini vjerojatnijom tu pretpostavku. Njegove su riječi: »Sveti muž Konstanc naredi popove, i knjigu hrvatsku istumači iz grčkoga hrvacku, i va knjigu hrvacku istumači evanjelja i sve pistule crkvene, i tako Staroga kako Novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem, i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu.« U toj magli predaje iščezava eto i veliki Metod, a misionarstvo sv. Braće ispada kao djelo namijenjeno jedino Hrvatima!

Tu amo presađenu vjerskokulturnu biljku primili su od popova pod svoje okrilje i brižno je gajili monasi u manastirima. Oni su i najrevnije širili kršćanski nauk među neuke i proste i svojom većom prosviježenošću i svojim asketskim življenjem. U Dalmaciji, na otočju i uzduž obale, tih manastira bilo je mnogo još od pustinjačkih vremena IV. stoljeća. U IX. stoljeću bijaše tamo prešao red sv. Benedikta iz Monte Kasina u Italiji i osnovao brojne nove samostane, a stare pustinjačke nastambe preuredio i preudesio po svojim regulama. Te benediktince, koji su tada bili i jedini red na Zapadu, hrvatski knez Trpimir (845.—864.) bijaše smjestio u svoj novosagrađeni manastir u Rižinicama pod Klisom. Jamačno je knez bio podigao tu zadužbinu nastojanjem učenoga benediktinca Saksonca Gotschalka iz manastira Fulde, kada je oko g. 846. boravio na njegovu dvoru.

Među najstarije broji se manastir Sv. Krševana u Zadru, utemeljen početkom X. stoljeća. Na otoku Osoru spominju se dva: manastir Sv. Petra za muške i manastir Sv. Benedikta za ženske. Na otoku Susku kod Lošinja bio je na glasu manastir Sv. Mihajla, a na Lokrumu kod Dubrovnika manastir Sv. Benedikta, kasnije prozvan Sv. Marije. Na Rabu je bio osnovan g. 1059. manastir Sv. Petra, a nekako u isto vrijeme osnovaše Petar Črne Gumajev i žena mu Ana manastir Sv. Petra de Gumaj u Jesenicama, nedaleko od Splita. Darežljivošću kralja Petra Krešimira IV. sredinom XI. stoljeća bio je osnovan glasoviti manastir Sv. Ivana Evanđeliste u Rogovu, na sjeveru Biograda n/m. Kada su Mlečani g. 1125. bili razorili Biograd, monasi se preseliše u Tkon, na susjedni otok Pašman. Na istoku Biograda postojao je manastir Sv. Grgura u Vrani. Njega je kralj Zvonimir (1076.—1089.) na dan svoga krunjenja poklonio papi Grguru VII. za konačište njegovim legatima, kada budu po crkvenim i državnim poslovima boravili u Dalmaciji. Od važnosti je za naš predmet, što se u toj Zvonimirovoj nadarbini spominje među dragocjenostima i jedan srebrni kodeks i evanđelistar sa srebrnim tekstom. Sačuvao se do u današnje doba benediktinski samostan Sv. Marije u Zadru sa skupocjenim izvorima za povijest hrvatske narodne dinastije. Utemeljila ga je 1066. Cika, kći Dujma i Vekenege, unuka zadarskoga priora Madija, odvjetka vrlo ugledne porodice, koja je bila u rodu s kraljem Petrom Krešimirom. Trogir je imao iz istog doba manastir Sv. Ivana za muške i manastir Sv. Dujma za ženske. U Splitu je još u doba narodne dinastije postojao manastir Sv. Stjepana »U bore« (današnje staro groblje na istoimenom rtu), a postojao je tu i manastir Sv. Benedikta za ženske.

Jedan je od najstarijih samostana benediktinski manastir Sv. Lucije u Baški na otoku Krku, slavan i danas po t. zv. baščanskoj

ploči, s prvim, posve sačuvanim glagoljskim natpisom. Natpis je iz g. 1100., i predstavlja najstariji hrvatski jezični spomenik. U njemu je u prvom dijelu zabilježeno svjedočanstvo, da je Zvonimir, kralj Hrvata, darovao tomu manastiru neko imanje, a u nastavku se spominje i gradnja same crkve. Po Šišiću taj natpis glasi u današnjem jeziku: *† 1100. U Ime Oca i Sina i Sv. Duha. Ja opat Držiha pisah ovo o zemljištu, koje Zvonimir, kralj hrvatski, darova u svoje vrijeme Sv. Luciji. I svjedoci su mi župan Desila Krbavski i župan u Luki Prbnega (?). Ovaj posla Vitoslava na otok, da tko poreče, da ga prokune Bog i božja sila i četiri evanđelista i sv. Lucija, Amin. I da tko ovdje živi, moli Boga za njih. Ja opat Dobrovit sazidah ovu crkvu sa svojom braćom (kaluđerima) s devetoricom u vrijeme kneza Kuzme (?), koji je zavladao cijelom krajinom. I bijaše u to vrijeme Mikula (manastir Sv. Nikole) u Otočcu sa Sv. Lucijom (s crkvom Sv. Lucije) jedno (t. j. pod jednim opatom).*

Svi ovi i ostali manje poznati ili danas netragom propali manastiri, kao žarišta vjere i rasadnici znanja i nauke u narodu, prihvatiše tečevinu Sv. Braće kao najuspješnije sredstvo za svoje djelovanje. U njihovim pokorničkim izbama stvarao se zarana podmladak od pripadnika toga istog naroda, a njihova prinova za kratko vrijeme bijaše tolika, da su domaći ljudi, zamijenivši u svemu montekasinske došljake, sami postali braniči hrvatskoslovenske liturgije i glagoljice. To lakše i to bolje mogla se vršiti ta promjena, što su manastiri u svom djelokrugu bili samostalne ustanove, dakle dosta nezavisni od političkih utjecaja, pa i od uplitanja latinskog svećenstva i više crkvene hijerarhije u manastirske prilike. Oni su prema tome sigurnije od svjetovnih svećenika i pismenih svjetovnjaka čuvali crkvene knjige i umnažali ih strpljivim prepisivanjem. Manastir. Sv. Mihajla na Susku imao je na pr. za taj posao vlastiti skriptorij. Iz njegove prepisivačke radionice potječe i jedan znamenit kodeks, napisan beneventanom, a čuva se danas u vatikanskoj biblioteci. Kada se kasnije, u XIII. stoljeću, uz benediktince amo doseliše i pripadnici novoga reda, franjevci trećoredci, sav je niži puk, koji poglavito i sačinjavaše glagoljske crkvene općine, stekao u njima uz revne dušobrižnike i nove prosvjetitelje, a crkvena književnost nove marne pionire.

Pored monaha je i svjetovno svećenstvo, ono koje bijaše poteklo iz narodnih redova, te stajalo u svakodnevnom dodiru s narodom, sve više uvodilo staroslovenski jezik ugađajući time svojoj pastvi na selu. Sa svog nepoznavanja latinštine to je svećenstvo bilo postalo na zazor latinašima primorskih gradova i crkvenoj gradskoj hijerarhiji, pogotovu kada njihova središnjica, hrvatska biskupija u Ninu, osnovana u IX. stoljeću, sa svojim biskupom, koji je izravno potpadao pod papu i vršio metropolitanska prava na teritoriju hrvatske države, potraja samo do g. 925. i g. 928., t. j. do zaključka prvog i drugoga splitskog crkvenog sabora. Na tom saboru, u prvom sukobu za nezavisnost hrvatske crkve od negdašnje splitske metropolije, podleže ninski biskup, Zadranin Grgur Dobre, najviše zbog novonastalih političkih prilika: Rim se u to doba bio izmirio s Bizantom; splitska se biskupija bijaše ponovno vratila u krilo rimske kurije, a teritorijalno prešla u sklop hrvatske države. Politička je uviđavnost nalagala kralju Tomislavu, kako je to kasnije svjetovala i Petru Krešimiru poslije drugoga splitskog sabora g. 1068., da na pitanju o primatu latinske i hrvatske crkve na svom državnom teritoriju ne kida naprečac sa svemoćnim Rimom. Hrvatskim je vladarima bilo vazda do toga, da Split i ostale u glavnom još romanske gradove što jače privežu svojoj državi i da ne izazivlju opasan sukob s papom. Rješenjem pitanja o primatu zaoštrila se međutim borba između latinskog i hrvatskog svećenstva radi dvaju bogoslužja, latinskoga i hrvatskoslovenskoga. Poradi zabrane, koju su prvi i drugi sabor po zaključcima svoje većine donijeli, a papa samo djelomično potvrdio: da nijedan biskup ne smijearediti nekoga za svećenika, koji bude poznavao samo crkvenoslovenski jezik izuzevši od toga klerike i monahe, a i to uz izričito dopuštenje papino, — nastadoše na početku XI. stoljeća u narodu velike smutnje. Taj narodni otpor u obrani slavenskoga bogoslužja, poduprt mudrom prilagodljivošću državne politike, urodi doskora kompromisnim rješenjem spora na zadovoljstvo Hrvata. Bio je postavljen poseban hrvatski biskup *(episcopus Croatorum)*; stajao je uz bok vladaru kao jedan od najvećih dvorskih dostojanstvenika, i bio je ujedno državni kancelar. Njegove su župe bile rasijane po gotovo čitavom državnom teritoriju, tako da se njegova jurisdikcija protezala do Drave. Kada je kralj Zvonimir izabrao za svoju prijestolnicu Knin, premjesti tamo i hrvatski biskup svoju rezidenciju. Kralj mu god. 1078. sagradi blizu Knina katedralu. Po propasti nezavisne hrvatske države taj biskup dobi naslov kninskoga biskupa.

I s druge je strane premoć salonitansko-splitske metropolije sa svojim latinskim tradicijama bila za tih događaja znatno sužena. Za Zetu je u to doba bilo osnovano nezavisno crkveno središte u Baru. Kotor je bio potpao pod južnoitalski grad Bari. God. 1060. dobije svoju biskupiju i Biograd n/m., a za područje krajnje sjeverne Dalmacije i Like bila je g. 1075. obnovljena i hrvatska biskupija u Ninu. Prevlasti se Splita otimao pomalo i Dubrovnik, a kada je god. 1094. bila osnovana i zagrebačka biskupija, bijaše konačno oslabilo sve većim cijepanjem metropolitanskog teritorija i središte otpora višeg latinskoga klera protiv glagoljaštva. Toga je otpora sasvim nestalo daljom i dubljom kroatizacijom Splita i romanskog stanovništva u ostalim sijelima negdašnjeg »Themata«. U najmanju ruku bio je sveden na pasivan otpor pojedinih predstavnika višega klera.

Što se rimska kurija zaključcima dvaju splitskih sabora nije dala skloniti na izričitu i posvemašnju zabranu slavenskoga bogoslužja, pa ni sam Grgur VII., taj veliki crkveni reformator, vodili su je kod toga posve drugi politički razlozi, koji u Metodovo doba i u borbi između njemačke, latinske i slavenske crkve kod Moravljana nisu imali jednake snage: Jadran je bio Rimu na dohvatu i od moravske zemlje mnogo bliži utjecajima Bizanta. Suparništvo između Zapadne i Istočne crkve nagonilo je prvu, premoćniju kod Hrvata, da njima dopušta barem napola ono, što je druga, slabija, po svojoj crkvenoj organizaciji priznavala svima. I drugačija politika svjetovnih vladara izazivala je drugačije držanje Kurije u ovom pitanju: Svatopluk se u svom pogrješnom političkom računu bio bezglavo bacio na stranu njemačkoga klera, i time uskorio propast svoje države; Tomislav, Petar Krešimir i Zvonimir natezali su uže na svoju stranu samo toliko, koliko im je njihova politička i državnička mudrost pravo svjetovala. Te dvije različite politike neminovno su morale donijeti i različite plodove. U Moravskoj nakon Metodove smrti i bijega njegovih učenika slavensko je bogoslužje životarilo vrlo kratko, i samo još u kojem zakutku, pa potom bilo bez traga zatrto; kod primorskih se Hrvata naprotiv sačuvalo probijajući se kroz sve prepreke do dana današnjega. Te smetnje dolazile su uostalom u samoj zemlji, ponajviše od crkvene hijerarhije romanske narodnosti, bolje spremne, odgojene naskroz u latinštini i zadahnute prezirom prema neukijem, sebi prepuštenom slavenskom nižem svećenstvu, dok je rimska kurija, ponajviše na njezin poticaj, postavljala glagoljaštvu samo neodlučna ograničenja. Kako je međutim narod čvrsto stajao uz svoje svećenstvo, a monaški redovi, najprije benediktinci pa franjevci, u gajenju slavenske liturgije i glagoljske knjige nisu zbog svoje autonomije bili izvrgnuti smetnjama od strane latinskoga klera, Kurija je ocjenjujući s višeg stajališta razloge shodnosti i neshodnosti tih prepreka obesnažavala sama i ta svoja ograničenja novim dopuštenjima.

Pod papom Inocentom IV. redovništvo je i pred samom Sv. Stolicom znalo u obrani glagoljaštva zauzeti odlučan stav. Benediktinci iz Omišlja na Krku javljaju u Rim, da se ne mogu učiti latinskoj službi božjoj, jer već imaju svoje slavensko pismo i svoju staroslovensku liturgiju, pa od pape traže privolu, da bi tako ostalo i ubuduće.

Kad su Hrvati g. 1242. potukli Mongole i odbili Azijate od Italije, isti je taj papa, radeći u to doba i o izmirenju Zapadne crkve s Istočnom, na molbu senjsko-modruškog biskupa Filipa g. 1248. dopustio upotrebu staroslovenske liturgije gdjegod se ona u toj biskupiji otprije vršila. Nešto kasnije (g. 1252.) postigne to isto dopuštenje i krčki biskup Fruktuoz. Tim obratom u držanju Rima slavensko se bogoslužje, a s njime i glagoljska književnost, ponovo pridiglo i uznapredovalo do velikog procvata. Vrijeme od XIII. do XV. stoljeća njezino je zlatno doba. Iz Hrvatskog se Primorja glagoljica pruža, štaviše, daleko na sjever — do Praga. Tamo su primorski glagoljaši bili pozvani kao prvi monasi i učitelji u manastir Emaus, što ga je kralj češki Karlo IV. bio podigao u čast zaštitnika svoje kraljevine postigavši od pape Klementa VII. dopuštenje, da i kod Čeha bude uvedeno slavensko bogoslužje. Odatle glagoljica prodire još dalje na sjever, do Krakova, kada je kralj poljski Vladislav II. na poticaj svoje žene Jadvige pozvao benediktinske glagoljaše iz Praga u manastir kod crkve Sv. Krsta. Potiskivana sa zapada latinštinom, ona je uza sve to nošena od svojih glagoljaških pionira kudgod su zalazili: navraća se u Posavsku Hrvatsku, prelazi k Slovencima. G. 1448. knez Fridrih celjski i zagorski gradi za glagoljaše monahe, a u čast sv. Jerolima, crkvu i manastir u Štrigovu u hrvatskom Međimurju.

Prirodno je bilo, da je sa svoga najjačeg žarišta, kvarnerskih otoka, poglavito s Krka, a zatim iz senjskomodruške biskupije, njezina moć rasprostiranja obuhvatala nadasve istarsko i dalmatinsko primorje. Na jugu je njezina domena od davnina bila barska nadbiskupija. Potkraj XIV. stoljeća nalazimo je u neposrednoj blizini Dubrovnika. U Gružu i u Župi glagoljao je tada pop Radovan iz Zadra, a naslijedio ga je u tome glagoljaš Petar. G. 1380. glagoljao je u Stonu kapelan Svetan iz Hrvatske, a i samo dubrovačko vijeće spominje tu »presbyteros schlavicos«. Glagoljaša je dalje bilo u Zatonu, u Rijeci dubrovačkoj i Šumetu, zatim na otocima Koločepu, Lopudu, Šipadu i Ratu. Malo je vijeće g. 1390. bilo čak osnovalo i školu u samom gradu za učenje slovenskoga jezika davši joj javni karakter, jer je prvi učitelj, Nikola Bugarin, »magister scholarum slavicarum«, primao od vlade godišnju plaću. Slična škola bila je godinu dana kasnije otvorena i u Stonu. U samom Dubrovniku jače širenje glagoljaštva sprečavao je humanizam, mada su se Dubrovčani u dopisivanju s bosanskim i srpskim zemljama vazda služili ćirilicom. U Zadru je crkvena slovenština toliko bila ojačala, da je latinska crkvena gospoda nastoje suzbiti. Zadarski Sinod zaključuje g. 1460., da se slovensko bogoslužje smije obavljati samo u dvije zadarske crkve. Glagolja se, međutim, u to doba, a i mnogo kasnije, po istarskim županama, u nekojim crkvama oko

Trsta, u goričkoj oblasti, dakle sve u krajevima, gdje su biskupi ponajviše bili druge narodnosti i glagoljici većinom neskloni. Tako je puljski biskup Sozomen izgoni iz Rijeke, a patrijarh akvilejski Mlečanin Barbaro predlaže g. 1595. Sinodu, da se u njegovim područnim biskupijama liturgijski slovenski jezik ima da zamijeni liturgijskim latinskim jezikom. Pa ipak dalmatinski »Schiavoni« to svoje bogoslužje uvode god. 1510. i u same Mletke. Te godine njihova bratovština sv. Georgija i Trifuna postizava dopuštenje, da obavlja sv. Mise na staroslovenskom u svojoj crkvi u lagunskom gradu.

Opadanje glagoljske pismenosti u XVI. i XVII. stoljeću nema svoje uzroke u njoj samoj, nego u novonastalim političkim i prosvjetnim prilikama. Seljačko stanovništvo neprestano je na udaru turske sile, a među gospodom u gradovima pod mletačkom upravom, rastavljenom od svojeg zaleđa, gaji se već nova književnost pod utjecajima humanizma i romanštine. Među svećenstvom latinskoga i svećenstvom slavenskoga bogoslužja kulturne razlike postaju daleko veće, nego što su bile u prošlosti. U latinaša je humanistička naobrazba i zbog crkvenih reforama sve veća prosviječenost; u glagoljaša je sa sela sve veća zaostalost. Na njih se, kao negda u početku, gleda s visoka; njihova se privrženost glagoljaštvu proglašava herezom. A jer se svećenikov svakidašnji život razlikovao od seljakova samo po vršenju svećeničkih funkcija, za mirnih se dana provodio u obrađivanju polja, a u ratu pod oružjem, ti u pravom smislu narodni svećenici izgledali su u očima svojih gradskih drugova prostačkim neznalicama, toliko da im se predbacivalo, kako umiju čitati još samo iz svog misala. S druge strane ni njihove crkvene poglavice nisu vodile nikakvu brigu oko odgajanja glagoljaškog podmlatka otvaranjem posebnih zavoda, a još manje im je bilo do napretka glagoljske knjige izvan obredne službe u crkvi. Istom u XVII. stoljeću vrhovna crkvena vlast za svrhe katoličke reakcije, a i zato da stiče nova i obnavlja zanemarena područja. obrati pažnju na potrebu štampanja obrednih knjiga u njihovu ispravnom prvotnom obliku i pod svojim nadzorom. Propaganda povjeri taj posao franjevcu iz Hrvatske *Rafaelu Levakoviću*, a kako je on bio zaveden tuđim krivim mišljenjem, da ruske crkvene knjige sadrže pravu staroslovenštinu, dotjerivao je glagoljske knjige prema tome tobožnjem uzoru unoseći u postojeće staroslovensko-hrvatske još i ruske jezične elemente. Za njim se donekle povodio i Splićanin *Ivan Paštrić*, kanonik svetojeronimskog zavoda u Rimu (1688. do 1702.), izdavač glagoljskog brevijara i misala, inače po ostalome mnogo vredniji unapreditelj glagoljske knjige i odrešitiji zaštitnik glagoljaša. Paštrić je u jednom svom latinskom djelu i prvi zagazio u proučavanje izvora glagoljskih crkvenih priručnika, u njihov razvitak, u ispravno čitanje i razumijevanje njihova sadržaja. Toj svojoj historiji glagoljice dodao je na kraju i važan popis mjesta, u kojima se potkraj XVII. stoljeća glagoljalo u crkvi.

Za odgajanje glagoljaškog podmlatka prvi se od crkvenih poglavica u pokrajini pobrinuo barski nadbiskup *Vincenc Zmajević*, rodom Peraštanin. Postavši zadarskim nadbiskupom on je g. 1727. osnovao u Zadru »Seminarium Zmajo-Illyricum«. Zbog nehaja ostalih činilaca, mletačke vlade nadasve, zavod se odmah ne otvori. Istom g. 1748. pod nadbiskupom *Matijom Karamanom* dobije svoj statut i nastavni plan, u kojemu se uz glagoljicu određivaše i poznavanje ćirilice. Iste godine utemelji i nadbiskup splitski *Pacifik Bizza* jednak zavod u Priku kod Omiša. Nastojalo se tada doskočiti i prijekoj potrebi novih udžbenika. Pop *Matija Sović*, gojenac ruskog admirala Zmajevića i Karamanov drug za njegovih studija u Rusiji, preradi na latinskom jeziku gramatiku unijata Smotrickoga. U toj naučnoj strani, a još više u priređivanju novih izdanja misala i brevijara, osjetio se prejako ruski utjecaj, komu su fratri Glavinić i Levaković, očito krivo upućeni, bili već utrli put, pa tako i druge zaveli na stramputicu. Ne lučeći ruski crkveni od staroga slovenskoga jezika Karaman provede gotovo potpunu rusifikaciju misala u Propagandinu izdanju od g. 1741. Poispravljen prema istom pogrješnom shvaćanju, bio je g. 1791. izdat i brevijar.

Dok je tako nauka zastranjivala, praksa se držala uz prirodno nastale promjene. Sve veće razlike između okamina crkvenoga i mladine živog narodnog jezika, zatim sve bolje poznavanje latinice, dopriniješe da se već otprije za službe Božje upotrebljavao priručnik epistola i evanđelja u hrvatskom pučkom jeziku. Bio je štampan latinicom i zvao se »schiavetto«. Godine 1765. biskup koparski izvješćuje rimsku kuriju, da se po čitavoj Istri poslije latinske epistole i evanđelja to isto pjeva u crkvama i na »ilirskom jeziku«. Kako to ne biva po glagoljskom misalu nego po »schiavettu«, biskup je u dvoumici, da li to smije da dopusti, mada narod osobito voli takvo pjevanje. Bilo je međutim još uvijek i onih svećenika, koji su glagoljskom pismu davali prednost pred šćavetskim. Tako na pr. fra *Marko Kuzmić* u svojim »Govorenjima« i »Nauku kršćanskome«, za koje uostalom nije mogao da nađe štampara.

S daljim opadanjem glagoljice i slavenskoga bogoslužja u XIX. stoljeću, kada se kolebanju rimske kurije između zabrane i dopuštenja pridružila još i nasljednica Mletaka Austrija, nađe slavenska filologija u staroslovenštini čvrstu osnovicu za svoj naučni rad. Slavistika je tako po djelima proslavljenih filologa i lingvista Dobnera, Duricha, Dobrovskoga, Kopitara, Miklošića, Šafaříka, Jagića i drugih, stekla glagoljskoj knjizi veliko poštovanje u općoj jezikoslovnoj nauci. Ta njezina obnovljena slava potakla je i same Hrvate na nov i vrlo plodonosan rad u praktičnom i znanstvenom smjeru. Pored ostalih na tom se polje najvidnije istaknuše Brčić, Crnčić, Tkalčić, Ivančić, Milčetić, Strohal, Parčić i dr.; Brčić napose svojom hrestomacijom »Ulomci sv. Pisma« i čitankom, a Parčić novim izdanjem misala i drugih crkvenih knjiga ispravivši u njima, kao vrstan poznavalac staroslovenskoga, pogrješke Karamana i njegovih prethodnika.

Parčić je pored ostaloga u svom izdanju misala, koji je izašao Strosmajerovim zauzimanjem god. 1893., preudesio jezik prema dotad postignutim rezultatima slavenske filologije i prema jeziku, kakav se nalazi u najstarijim glagoljskim rukopisima i štampanim knjigama. Izdat u malo primjeraka, poglavito za Crnu Goru, bio je g. 1905. preštampan i dopunjen novim misnim obrascima. Poslije rasprodaje toga drugog izdanja priredi po narudžbi jugoslavenskog episkopata *dr. Josip Vajs* novo izdanje uzevši pritom za podlogu misal kneza Novaka, koji je bio također

uzorkom prvom štampanom misalu ili inkunabuli od g. 1483. To je rimsko izdanje izašlo g. 1927. na latinici — osim Kanona, koji je štampan i glagoljicom — o trošku Propagande, kao i sva pređašnja izdanja.

I papa Lav XIII. iskaza slavenskom bogoslužju veliko priznanje svojom enciklikom Grande munus (velika povlastica). Na Krku, Parčićevu zavičaju, toliko poznatom u povijesti glagoljice od njezinih najstarijih vremena, bila je pod zaštitom biskupa Mahnića osnovana »Staroslovenska akademija« za izdavanje glagoljskih spomenika krčke postojbine i susjednih joj krajeva. Ona je u priredbi dra. Josipa Vajsa pored ostaloga izdala i nekoliko vrlo važnih tekstova Sv. Pisma Staroga Zavjeta, zatim Rimskoslovenski vesperal i »Abecedarium Palaeoslovenicum«. U proučavanju glagoljske literature i sabiranju svakovrsne građe za nju osobito se istaknuo prof. Ivan Milčetić. U knjizi 33. »Starina« Jugoslavenske akademije štampana je njegova »Hrvatska glagoljska bibliografija«.

Tako je napokon staroslovenski jezik sa svojim pismom, nakon burnih događaja i dugotrajnih borba za samoodržanje, ostao danas vezan još samo za crkvu i za crkvene obrede. Izvan crkve postao je isključivo predmetom naučnog, filološkog i književnohistorijskog proučavanja.

B. Radovi na staroslovenskom jeziku pisma glagoljskoga

Hrvatska glagoljska književnost gotovo je u cjelini samo književnost u širem značenju: pretežito je crkvenoobrednog i bogoslovnovjerskog, manje svjetovnopoučnog, a najmanje zabavnog, umjetničkim načinom obrađenog sadržaja. Njezina je kulturna vrijednost svakako velika na području čitavoga našeg primorja, uključivši amo i Istru, koja je nakon svjetskog rata pripala Italiji. Kroz njezinu je pismenost primao najpreču hranu za svoj duhovni život pučanin primorac udovoljujući kako tako svojim kulturnim potrebama i čuvajući ujedno narodne osobine i narodnu dušu od zarazne i politički premoćnije susjedne tuđinštine. U književnohistorijskom značenju ona je prva književnost, starija od najstarije umjetne koja se kasnije pojavila na istom tlu, i kojoj je ona barem u kulturnom pogledu — ma da ima tu i tamo izravnih veza s nekojim njezinim pojavama — prethodila i za život je osposobila. Činjenica je, da se počeci umjetne književnosti u Dalmaciji javljaju upravo u vrijeme, kada glagoljska dostiže vrhunac svoga procvata, te okreće k zapadanju počinjući da se jezično miješa sa živim narodnim govorom kao odavna presađena biljka, koja se od nužde snalazi i pomalo se prilagođuje svojoj novoj okolini.

Samosvojnost, upravo inokosnost glagoljske književnosti sastoji u tome, što njezin dalji razvitak, od drugog cvatućeg razdoblja pa do konca, teče paralelno s umjetnom građanskom književnosti. Prva je, rekli bismo, konservativna; druga slijedi modu i aktuelnost; prva je od prijeke duhovne potrebe; druga služi više za duhovnu razonodu; ali se glavni razlog te podvojenosti nalazi u samom crkvenovjerskom i prostonarodnom karakteru i pozivu glagoljske književnosti. Ona je isključivo za pučke mase. U svako doba svakomu je bila pristupačna, i zato su te mase kroz sve bure i oluje ostajale vjerne njezinu slovu kao i svojoj vjeri, svojoj predaji i svojim običajima. Zato se prikazivanje književnoga glagoljaštva ne može nigdje da ukopča ili uplete u suvisli tok prikazivanja umjetne, svjetovne književnosti. Glagoljska se književnost u svojoj povijesti obrađuje kao cjelina za sebe, od početka do kraja, od najstarijega do najnovijega doba.

Glagoljska književnost obuhvata tri razdoblja. Prvo ide od zadnjih desetljeća IX. do konca XIII. stoljeća. Od XIII. do kraja 3. decenija XVI. stoljeća kreće se njezin najbujniji i najsretniji period. Treće je doba nazadovanja, od početka XVI. do XIX. stoljeća, a ujedno je to i njezino postepeno prelaženje u sfere jezične znanosti otkrivanjem i proučavanjem i izdavanjem glagoljskih spomenika u filološke svrhe. Ona po svemu tome daje prvi osnov slavistici i postaje pomoćnom disciplinom kulturne, političke i književne povijesti Dalmacije, Hrvatske i Istre.

Glavna i po starini najvrednija skupina glagoljskih tvorevina obuhvata crkvenoobredne knjige, prijeko potrebne za vršenje vjerskih i svećeničkih dužnosti. To su u prvom redu misali

ili misne knjige, pa različni drugi priručnici: brevijari (časoslovi), rituali (obrednici), psaltiri itd. U prvobitnom obliku izrađeni su ti priručnici po najstarijoj ćirilometodskoj redakciji i u jeziku i u pismu. Istom kasnije, radom prepisivača i utjecajima žive hrvaštine, prodiru u staroslavenski jezik novi jezični elementi. Vokalizacija se sve više pojednostavnjuje izbacujući za hrvatski izgovor suvišne glasove i znakove.

Druga mlađa skupina proizvoda poglavito je vjerskopoučnog i moralnog smjera. Imajući da udovoljuje svakidašnjim društvenim i književnim potrebama, nastala je ta skupina na živom narodnom govoru, a kako je pisana glagoljicom, daje u oba pravca javnom životu slavensko obilježje.

Područje, na kome su nastale te obje skupine, obuhvata, kako to dokazuju sačuvani rukopisi i rukopisni odlomci, od Dalmacije najviše sjevernu, napose zadarsku okolicu, i jedan dio srednje, južnije od Splita; zatim otoke Krk, Rab, Cres i Lošinj, pa Hrvatsko Primorje s Likom i Krbavom do Kupe, i najzad Istru. Na tom ne baš velikom teritoriju između XIII. i XV. stoljeća, radilo se neobično mnogo. Rukopisnih fragmenata sačuvano je stotine i stotine, dok je naprotiv relativno malen broj cjelovitih djela. To se glagoljsko rukopisno blago čuva danas rasijano po glagoljaškim crkvama Hrv. Primorja i kvarnerskih otoka, po javnim knjižnicama u Zagrebu, Ljubljani, Lenjingradu, Beču i Pragu, pa još i dalje: u Parizu, Londonu i Oksfordu, a osim toga još i po privatnim zbirkama. Njihova rukopisna ornamentacija, ukrasi početnih slova i minijaturne slike, predstavlja ponos naše rukopisne i dekorativne umjetnosti, pa bi vjerna reprodukcija te njihove grafičke strane izazvala zacijelo i danas divljenje stranog i domaćeg svijeta, jer je to i za strance i za domaće prezanimljiva stranica naše sredovjeke kulturne povijesti.

U kategoriji misala najstariji glagoljski spomenik, napisan od hrvatske ruke, predstavlja ulomak misala-sakramentarija iz XII. stoljeća. Otkrio ga je Jagić i štampao u Beču pod naslovom »Bečki listići«.

Od kakovih 12 misala, sačuvanih u cijelosti, najznamenitiji je »Misal kneza Novaka« iz god. 1368. Prepisao ga je svojom rukom krbavski knez za »svoju dušu« iz starijega predloška i namijenio ga za poklon crkvi, u kojoj bude pokopan. Sada se nalazi u Dvorskoj Narodnoj biblioteci u Beču. Nešto je pozniji, ali jednako znamenit, »Rimski misal« Vatikanske biblioteke u Rimu. Njegovo postanje pada između g. 1371. i g. 1387. Ostali pripadaju XV. stoljeću. Među njima je najstariji i najpoznatiji »Misal Hrvoja«, bosanskog vovode. Po Jagićevu mišljenju pisao ga je negdje između g. 1403. i g. 1415. glagoljaš Butko iz Omiša kod Splita, kojemu je Hrvoje Vukčić Hrvatinić bio u to doba također vojvodom. Urešen je slikama i drugim ukrasima, a kao počasni dar vojvodi donosi i njegovu sliku na konju i njegov grb. Drži se, da je postanak te misne knjige u vezi s krunidbom Ladislava Napuljskog u Zadru. Papa Bonifacije IX. bijaše poslao na tu svečanost jednoga svog kardinala, i ovaj je tom prigodom zajedno sa splitskim nadbiskupom imao zadatak, da privede vojvodu s bogomilstva u katoličku crkvu. Ta je knjiga uz ostalo i dokaz, da se je i u Bosni vršilo slavensko bogoslužje i upotrebljavala glagoljica. Hrvojev Misal objavljen je u Beču o trošku bosanske vlade g. 1891. pod naslovom »Missale Glagoliticum Hervoiae Ducis Spalatensis« s uvodom Jagića, Thalloczija i Wickhoffa.

Najglasovitiju rijetkost predstavlja t. zv. »Reimsko evanđelje.« Pisano na pergameni u dva stupca malog folija sadrži dva teksta: ćirilički bugarske redakcije iz XII. stoljeća na 32 strane, i glagoljički iz g. 1395. na 62 strane. Obadva su dijela lekcije iz evanđelja. Njegova je povijest upravo romantički čudnovata. Kralj Karlo IV. bijaše poklonio to u početku manje evanđelje novoosnovanom manastiru u Emausu kod Praga. Češki pisar iz škole hrvatskih glagoljaša proširi ga i drugim lekcijama iz Staroga i Novoga Zavjeta služeći se pritom hrvatskoslovenskim jezikom i glagoljicom. Ta oba lekcionara, ćirilsko-bugarski i hrvatsko-glagoljski, bili su spojeni i okovani u zlatu i srebru, te iskićeni draguljima. Za husitskih ratova, kada Žiškini vojnici navališe jednom na manastir, njegov opat Pavao, da bi poštedio zgradu od pohare a monahe od pokolja, otvori provalnicima bogatu riznicu. U njihovoj jagmi za dragocjenostima nestade tada i skupocjenog evanđelja, dok se s vremenom nije pojavilo u Carigradu dospjevši u vlasništvo kardinala Karla Lotrinškoga. Ovaj ga prelat g. 1574. darova Bogorodičinu hramu u Reimsu. Predaja hoće, da su na tu rukopisnu svetinju francuski kraljevi kod svoje krunidbe polagali zakletvu. Car Petar Veliki za svog boravka u Francuskoj prepozna u tom kodeksu njegov prvi, ćirilski dio. Drugi, hrvatsko-glagoljski, važio je za francuske crkovnjake kao indijsko pismo, dok Englez Hill g. 1788. nije u njemu prvi otkrio glagoljicu. Za velike revolucije rukopis izgubi svoj bogati nakit i po Napoleonovoj odredbi pripadne reimskoj biblioteci. Car Nikola I. dao je o svom trošku prirediti bakropisno izdanje u ograničenom broju primjeraka. Faksimilirao ga je potom Francuz Silvèstre, a predgovor mu napisao Slovenac Janez Kopitar. Drugo izdanje priredi g. 1899. francuski slavist Luis Leger o trošku reimske akademije. Naslovljeno je: *L'Evangelaire Slavon de Reims dit: »Text du Sacre«.*

Uz misale imaju svoju važnost i druge crkvene knjige. Jedan obrednik iz g. 1514. u svjoj zaključnoj riječi odaje ime prepisivača, fra *Šimuna Klimantovića.* I fra Šimun, kao nekada knez Novak, bio se upregnuo pod prepisivačku rabotu za »svoju dušu«, t. j. za pokoru grijeha zovući sebe »nedostojnim fratrom«, komu je »zemlja mati, grisi bogatstvo, grob otačastvo, črvi i drugi i tovariši«.

Zaslužuje da se ovdje posebno spomene i glagoljski rukopis pariske biblioteke, sastavljen negdje potkraj XIV. stoljeća. Osim psaltira, jednog dijela brevijara i nekojih misnih i ritualnih stvari sadrži najzad i vrlo važnu novost: najstariju danas poznatu zbirku hrvatsko-čakavskih duhovnih pjesama.

Najstariji od preostalih glagoljskih brevijara, koji se sačuvao u cjelini, potječe iz Senja. Pisao ga je dijakon *Kirin* g. 1359., a sada je u biblioteci kneza Lobkovica u Pragu. Od još starijih sačuvaše se samo fragmenti. Mlađi su od Kirinova: brevijar Vida Omišljanina (g. 1396.) i brevijari Vrbnički, Novljanski i Beramski u Istri.

U glagoljici i staroslovenštini nije se našao ni jedan primjerak čitava Sv. Pisma, mada i o tome postoje pisana svjedočanstva. Tako se u popisu stvari, što ih je knez Ivan Frankopan g. 1475. dao prenijeti na Krk, spominju uz četiri misala i dvije biblije. Drugo, pouzdanije svjedočanstvo zabilježeno je kod Primoža Trubara, osnivača slovenske književnosti († 1586.), koji pripovijeda, kako je za njegova boravka u Tübingenu bio došao k njemu glagoljaš iz Dalmacije i ponudio mu za štampu prijevod Sv. Pisma, što ga je taj nudilac bio izradio od g. 1547. do 1554. Do štampanja knjige nije ipak došlo radi glagoljaševe uskrate, da mu Trubar ocijeni i poispravi djelo. Druga Trubarova vijest kaže, da je već u 20-tim godinama 16. stoljeća o trošku Bernardina Frankopana radilo o prevađanju Sv. Pisma šest glagoljaša iz Dalmacije.

Prvi u novije doba štampani glagoljski spomenik staroslovenskog jezika, nazvan »Glagolita Clozianus«, izašao je u Beču g. 1836. i otvorio historiji slavenske filologije novo razdoblje. To je neznatan dio zbirke života svetaca, ili knjige homilijâ, poređanih po danima i mjesecima. Kodeks je u svojoj cjelini bio vrlo opsežan, a bio je prijepis, nastao na jednom od kvarnerskih otoka negdje u X. stoljeću i izrađen prema originalu iz moravskopanonskog perioda okrugle glagoljice. I on je bio okovan u zlatu i srebru. Kad je njegov vlasnik Ivan Frankopan krčki god. 1482. umro u Mlecima, te je njegova imovina bila razgrabljena, izgubi sa sebe i ta rijetka knjiga svoju dragocjenu kovinu, našto se rasu i propa kao cjelina. Spašeni fragmenat obuhvata ciglih 14 listova: dvanaest je od tih danas u »Museo Civico« u Trentu, a dva su u Ferdinandeumu u Insbruku. Već tridentski dio fragmenta promijeni više gospodara, dok nije najzad dospio u vlasništvo grofa Parisa Cloza, koji dopusti Kopitaru da ga izda, a po smrti ga oporučno ostavi spomenutome muzeju. Na kodeksu se čita latinska bilješka prvog njegova vlasnika, koja kaže, da je te listove napisao svojom rukom sv. Jerolim na hrvatskom jeziku. Njoj je kasnije bila dodata i druga bilješka, koja to isto ponavlja na njemačkome.[8] Ona dva insbruška lista bila su nađena mnogo kasnije. Njih je Miklošić štampao u Beču g. 1860. Novo izdanje Klozova glagoljaša izdala je g. 1894. Češka akademija u Pragu u redakciji Vac. Vondraka.

Odmah poslije rukopisnih, važni su za nauku i prvi štampani misali s razloga, što su nastali u ranom periodu štamparskog umijeća, najprije u Mlecima, a potom na domaćem tlu, u Senju i na Rijeci.

Prvi glagoljski misal bio je štampan u Mlecima g. 1483. u pravilnoj staroslovenštini hrvatskog tipa, samih 8 godina poslije štampanja prvog latinskog misala. To je t. zv. »Editio princeps«, kojoj je izvornik bio vatikanski glagoljski kodeks, za nešto pola stoljeća stariji od Novakova, ali je osnovan na grčkom izvorniku i na latinskoj Vulgati. To mletačko izdanje bilo je preštampano u Mlecima g. 1528. od franjevca Pavla Modrušanina, i imalo natpis: »Misal hrvacki na Božju hvalu i hrvackoga jezika prosvećenje«. U Mlecima u štampariji Andrije Torezanija, a u redakciji Blaža Baromića izađe g. 1493. i prvi štampani brevijar, časoslov s obrednikom.

Senj se kao mjesto štampanja ističe malo vremena poslije Mletaka. Tu je g. 1494. bio također štampan jedan misal u priredbi istoga Blaža Baromića, kanonika senjske crkve, a g. 1507.

---

[8] *Sv. Jerolim* Dalmatinac, autor *Vulgate* (latinskog prijevoda Sv. Pisma), po jednoj je legendi pronašao glagoljicu i preveo svete knjige na slavenski jezik. Ta legenda, kojoj se ponekad vjerovalo i u Rimu, prema mišljenju nekojih istraživača nastala je odatle, što su se glagoljaši u doba progonstva utjecali ugledu velikog Sveca, da bi se lakše branili od objedâ s tobožnjeg krivovjerstva, koje su latinaši htjeli da nalaze u Metodovim knjigama.

Prvi, koji o tom nešto natuca, bio je *Rabanus Maurus* (776—856), opat benediktinskog samostana u Fuldi i kasnije nadbiskup u Maincu. U svom kratkom prikazu o pismenima *(De inventione linguarum)* od hebrejskoga do njemačkoga i o drevnim znakovima navodi on i azbuku Skićanina (Istranina) Etika, vrlo sličnu glagoljici, i o njoj kaže, da je u tumačenju sv. Jerolima doprla do njegovih (Rabanovih) vremena. Kako je sv. Jerolim umro g. 419., a legendarni Etik bio još stariji od njega, izvodi K. Šegvić (Nast. Vjesnik XXXIX, sv. 9—10, 1931) zaključak, da je Jerolimska tradicija starija od Ćirilovske, i da je Ćiril i glagoljsko pismo i slavensko bogoslužje našao u jezgri već gotovo. Ako Rabanov prikaz nije falsifikat, nastao poslije XI. stoljeća, što nije još dokazano, trebalo bi zabaciti i tvrdnju, da su popovi glagoljaši poradi onih razloga izmislili tradiciju o Jerolimovu autorstvu glagoljice i slavenskog bogoslužja, kako bi valjalo uzeti i to, da je Etikova (Jerolimova) azbuka izravno poslužila Ćirilu za izgradnju njegove glagoljičke azbuke.

izašla je tu na hrvatskom tlu i prva štampana, u hrvaštini sastavljena knjiga »Naručnik plebanušev«. Nju je štampao prvi dosad poznati glagoljski štampar Grgur Senjanin, koji je iz Mletaka sa svojom štamparijom bio prešao u Senj, i tu po narudžbi Silvestra Bedričića, arhidijakona i vikara senjskoga, štampao još nekoliko glagoljskih knjiga.

Modruški biskup Šimun Kožičić († 1536.) predstavlja i kao priređivač izdanja sa svojom štamparijom na Rijeci i kao izvorni pisac velik napredak u oblasti hrv. glagoljske književnosti. Osim toga od njega je bilo pokrenuto i jače moderniziranje staroslovenskog crkvenog jezika obilnijim prilivom hrvatske čakavštine. U tom pravcu njegov »Misal hrvatski«, koji je bio štampan na Rijeci g. 1531., jezično je preudešen prema narodnom govoru. U toj formi su napisana i njegova tri djela: »Oficiji blažene Marije devi« (1530.), historijsko-biografsko »Žitije rimskih arhijerejov i cesarov« (1531.) i »Knjižice krsta, blagoslova prstena« (1531.). I njihov je jezik nekakva smjesa crkvenoslovenskog i hrvatskog jezika. Kožičićevo je mišljenje bilo, da bi čak i crkveni jezik imao da bude staroslovenski u hrvatskom ruhu. U »Žitiju«, u kom se kratko crtaju životi rimskih papa do Klementa VII. i rimskih careva od Julija Cezara do Karla V., nalazi se predgovor sa dvije značajne stvari. Jedna je gdje prikazuje svoje djelo prijatelju, trogirskom biskupu Tomi Nigru, slaveći ga kao najstarijega arhijereja »našega jezika«, a druga je njegovo isticanje vlastitog napora oko »popravljanja naše knjige«, u kojoj da nije sve ispravno, i koja je zbog siromaštva glagoljske književnosti ograničena samo na misale i na molitvenike. Kako bi svrhu svoje štamparije »da napravlja knjige« što više iskoristio, on je u biskupa Tome požurivao već prije naručeno djelo »Od hrvacke zemlje i od hvali njeje«, da ga valjda kao peto izdanje svoje štamparije izda štampom.

C. *Radovi na hrvatskom jeziku pisma glagoljičkoga, ćiriličkoga i latiničkoga*

Kada se na području glagoljske crkvene književnosti pisalo za čisto praktične svrhe, a donekle i za književne, u svakidašnjem

jeziku, upotrebljavalo se prije latinice i uporedo s latinicom i glagoljsko pismo. Ti pisci i pisaoci, u velikoj većini svećenici, pišući i na hrvatskom jeziku ugledali bi se u crkvenu slovenštinu, koju su po svom zvanju poznavali i svaki dan čitali, kao u gotove uzorke književnog izražavanja. Na taj se način u tim hrvatskim glagoljičkim sastavcima vršio proces obratan od onoga, koji je izbijao kod prepisivanja liturgijskih i drugih obrednih knjiga. Ovdje su u živu hrvaštinu prodirali staroslovenski jezični elementi, kako su ondje u staroslovenštinu prodirale hrvatske natrune.

Po svojoj kulturnohistorijskoj vrijednosti, ako ne i po svojoj sadržini, vežu se za crkvenoobrednu i bogoslovnu glagoljsku književnost prije svega hrvatski pravni spomenici, pisani glagoljicom. Njihova čakavština poradi svoje praktične strane i od nužde neposrednih odnosa sa životom ipak je u najmanjoj mjeri natrunjena starom slovenštinom. Živom pučkopravnom jeziku nisu se mogle oteti čak ni latinske i talijanske pravne knjige, koje su bile nastale na istom tlu i bile protkane obiljem pravnih naziva i riječi iz čistoga narodnog govora. Razumljivo je stoga, da su taj govor hrvatski sastavljači isprva još manje mogli da zaobilaze, ili da mu traže podesniju zamjenu u okaminama crkvenoslovenskoga jezika.

Na polju historije slavenskoga prava prvo mjesto zapremaju hrvatskoprimorski, dalmatinski i istarski glagoljički statuti. Najstariji je među njima *Statut vinodolski*. Nastao je g. 1288., i potom je tako star, da mu sama ta starina uvećava znamenitost. I po načinu svoga postanka taj statut predstavlja vrlo veliku rijetkost, jer nam iznosi najraniji primjer pismene kodifikacije običajnog prava od samog naroda: G. 1288. bijahu se okupili svi najplemenitiji ljudi iz Vinodola i Hrvatskoga Primorja, od Rječine do Senja, da bi utvrdili i napisali sve dobre i iskušane zakone, kojih se sami sjećaju ili su ih čuli od svojih djedova i otaca. Tako je eto nastao taj vinodolski statut.

Svojim postanjem pada u vrijeme oko g. 1474. *Statut lige (autonomnog saveza općina) kotara ninskoga*, ali nam se njegova prva redakcija nije sačuvala. Sačuvao se tek latinički prijepis arhidijakona ninskog Ivana Vlatkovića iz g. 1744., a i to po jednoj preradi istog statuta. U njemu je sadržano 80 zakonskih članaka, koji obuhvataju ustanove kaznenoga i građanskoga prava, a bile su izdate od autonomnih vlasti u njihovu djelokrugu. Prema tvrdnjama, koje se čitaju u uvodu: da je začetnik Lige, po kojoj je župa župu imala da kažnjava za krađe i otimačine, bio ban Like i Krbave Budisav Bogdan, da su statutarne odredbe bile upisane po dopuštenju ugarskoga kralja Stjepana na 23. studenoga 1103., i da se o obnovi statuta počelo raditi u listopadu 1305., trebalo bi uzeti, da je to dokumenat o unutrašnjem pravnom uređenju hrvatske države iz doba narodne dinastije. Ta sve ono, što se tu iznosi, moglo je prema uvodnim riječima da se preuzme u pismo iz već otprije postojećih zakona.

Vinodolskomu je po načinu izlaganja vrlo sličan *Statut vrbnički i krčki* iz god. 1388. U Kastvu u Istri našao se *Zakon grada Kastva* od god. 1400. Njegova izvornika danas više nema, ali se u prijepisu iz početka XIX. stoljeća čita ova bilješka: »Izmeju starih knjig ke se nahajaju u armariće na lože komunjskoj, prepisan po rukah man Jan Batiste Tomičića, kancelira.

Velika slobodna općina Poljica kod Splita imala je svoj *Statut poljički,* kojemu stariji dio potječe iz god. 1440. Odlikuje se među ostalim statutima svojom lijepom čakavštinom i dramatskim prikazivanjem pravnih slučajeva, a pisan je bosančicom, t. j. onim ćirilskim tipom slova, koji je najbliži glagoljici, iako odbacuje hrvatskom jeziku nepotrebne staroslovenske znakove, a uvodi nove prema glasovima živoga jezika.

I druga mjesta, napose ona koja su pripadala Frankopanima, imala su takove pravne knjige. Među ovima se u Hrvatskom Primorju ističe Trsat. Bilo ih je i na istarskom kopnu. Imali su ih tu još pod austrijskom vladavinom Kastav i Veprinac.

Privatnopravne isprave svojim velikim brojem sačuvanih spomenika — pronađeno ih je preko 400 — upućuju mnogo rječitije, do kojih je granica dopirala glagoljica. Najstarija je među njima *Dobrinjska isprava* s Krka iz god. 1100. Sačuvana je na žalost samo u prijepisu iz god. 1724. Njome je »slavni« Dragoslav obdario crkvu Sv. Vida, koju je sam sagradio. Najstarija pisana i sačuvana isprava potječe iz god. 1309. Najmlađa je još iz XIX. stoljeća, a sadrži kupoprodajni ugovor, što ga je glagoljicom napisao pop Vodopija, župnik u Salima kod Zadra.

Od svih tih glagoljskih javnih isprava držana je nekoć za najznamenitiju *Razvod istarski,* kojemu se uza sva otkrića falsifikata ne može ni danas poreći velika historijska važnost. Bilježnički je to spis, u kojem su sadržana razgraničenja goričko-pazinske, oglejske i mletačke zemlje u Istri, a datiran je godinom 1325. U njemu se na početku iznosi, da su *Razvod* pisala tri bilježnika, izabrana od prisutnih stranaka, u tri različite redakcije, latinskoj, hrvatskoj i njemačkoj, »da imamo vsaki svoj oriinal pisat.« Pisali su ono i onako, kako se tu određivalo. U glavi se izrijekom kaže, da su se te godine bili sastali u Pazinu predstavnici kneza i općine pazinske, patrijarha oglejskog, mletačke vlade i vlastele zemlje istrijanske, i da su zatim obilazeći posjedima zajednički utvrđivali i razvodili njihove međe: . . . «behu se spravili v Pazin da najprvo razgledaju ob nega konfineh (međâ) ki su meju Sovinskom i Vrbom i meju Blzetom i Kostelom i Mrčenegom i Oprtkom i Motovunom, i tu razgledavši i utvrdivši vse tako, po deželi okolo gredušći razgledati i utvrdit da vsaka stran bude svoe uživala mirno obdržeć, i tako be ugodno gdinu knezu i vsoj gospodi, i tako stvoreno be«. Od tri raznojezična protokola dva su bila predata »ednoj i drugoj strani jezikom latinskim i hrvatskim, a gospoda sebi sahraniše jezikom nemškim«.

Nijedan se original te trostruke isprave nije sačuvao, a ni hrvatski prijepis bilježnika Jakova Križanića iz god. 1502. Po tom izgubljenom prijepisu načinio je god. 1546. bilježnik Levac Križanić svoj prijepis, koji se sačuvao i o kojemu je ovdje riječ. Pronašao ga je god. 1850. u gradu Kršunu Giuseppe de Susanni i poslao ga u Zagreb Gaju. Izdao ga je prvi latinicom g. 1852. dr. A. Starčević, a g. 1863. njegovom izvornom glagoljicom Iv. Kukuljević, i napokon g. 1898. u ćiriličkoj transkripciji Đ. Šurmin. God. 1880. otkrio je u svom arhivu u Komjanu još jedan prijepis Konte Rosa, a načinjen je po Levčevu tekstu. Osim tih dvaju prijepisa hrvatske redakcije sačuvano je više prijevoda te isprave: dva latinska i šest talijanskih. Latinski su izrađeni prema izgubljenom prijepisu Jakova Križanića, a talijanski dijelom prema Jakovljevu, a dijelom prema Levčevu tekstu, i to od XVI. stoljeća dalje.

Najnovija istraživanja utvrdiše analizom teksta, da je *Razvod istarski* uglavnom falsifikat, nastao poslije g. 1374. u habsburškoj Istri, u krugu pazinske vlade, za posebne političke svrhe i s naročitom tendencijom protiv Mletaka; ali da je ipak izrađen na osnovi mnogih autentičnih dokumenata iz doba pazinsko-mletačkoga kneza Alberta IV. († 1374.). Bio je napisan glagoljskim pismom i vjerojatno samo na hrvatskom jeziku. Prema tomu je također vjerojatno, da latinski i njemački original nisu nikada niti postojali.

Jedan kasniji razvod, iz god. 1395., uređuje međe između Mošćenice i Kozjaka u Istri, u južnom dijelu Učke gore. Pisan je samo u hrvatskom jeziku glagoljicom, a pohranjen je danas u zemaljskom arhivu u Zagrebu.

Za upoznavanje privatnopravnog života naroda znamenite su i glagoljske notarske knjige od zadnje četvrti XIII. do početka XIX. stoljeća. Sadržavaju kupoprodajne ugovore i druge promjene vlasništva; oporuke, kodicile, nagodbe, diobe porodične imovine, različne pogodbe, ženidbene ugovore, darovnice i sl. Među nagodbama vrijedne su posebne napomene one, po kojima bi umjesto unovačenoga za službu na ratnoj lađi (galiji) polazio na vojnicu drugi ugovornik, a među darovnicama one, u kojima bi se određivali darovi »žaknima«, đacima, kad bi se redili za svećenike. U početku su te bilježničke akte pisali svećenici kao jedini pismeni ljudi, a kasnije osim njih i svjetovnjaci, kancelari i drugi pisari. Zvali su ih notarima prema talijanskom nazivu *notaro* — bilježnik. Notari su na Krku svoju bilježničku vještinu morali da dokažu pred mletačkim providurom, a u Istri pred pokrajinskim kapetanom. I različni hrvatski velikaši, osobito pojedini članovi Frankopanske porodice, izdavali su mnoge isprave preko svojih pisara.

Nisu ovdje bez važnosti ni glagoljička pisma »porkulaba« (gradskih zapovjednika) iz hrvatskoturske krajine, koja su javljala »turske glase« o kretanju Turaka i Martoloza, njihovih kršćanskih pomoćnika.

Po starini i kulturnoj važnosti najdragocjeniji su spomenici ćirilske pismenosti u Dalmaciji »Povaljski prag« i »Povaljska listina«. Potječu oba iz propalog samostana Sv. Ivana Krstitelja negdašnje benediktinske opatije u Povljima na Braču. Nalazeći se na obali, taj je samostan sredinom XII. stoljeća bio pao žrtvom gusarskih navala. Kada su na početku pretposljednjeg desetljeća istoga stoljeća vratiše u Povlje odbjegli samostanci, sagradiše oni g. 1184. za kneza Brečka i svog opata Ratka nov samostan, ali podalje od žala, na sigurnijem brijegu. Tom prigodom, jamačno iste 1184. godine, bio je urezan preko dovratnika samostanske crkve oduži ćirilički natpis, a opati Ratko i Ivan popisaše i dadoše potvrditi od vlasti vraćena im imanja. Godine 1250. splitski kanonik Ivan, pisar hvarskoga biskupa Nikole II., popisa hrvatskim jezikom i ćirilicom sve samostanske zemlje, na pergameni koja je danas vlasništvo župne crkve u Pučišćima. Značajno je pritome, da je pisar iznad pretposlednjeg 51. retka toga popisa, u međuprostoru po sredini, nacifrao preko lisnatog ukrasa svoj potpis *Johannes*, potvrđujući time za svoje doba privrženost svjetovnog svećenstva latinskom jeziku i latinici, i to na popisu, koji je svjedočio o privrženosti redovničkog svećenstva narodnom jeziku i narodnom pismu.

Iz lijeve strane natpisa »Povaljskog praga« razabira se, da je »vrata« sazdao majstor Radoje Boga radi, i zato da bude »česnik« te crkve, dok se u drugoj, desnoj polovici hvali knez Brečko, što je pomogao sazdati crkvu i predao novom samostanu zemlje »po Koncu«. Kolikogod »Povaljska listina« ne zanima više radi svrhe, za koju je bila sastavljena, toliko sadrži rijetko blago jezičnih, topografskih, pravnopovijesnih i drugih podataka. Tako su u njoj gotovo sva lična imena — na 68 njih 64 — zatim svi patronimici, svi nazivi zemalja i ostali toponimi, budući da su slavenski i po osnovi i po dočetku, nepobitan dokaz, da je tu od pamtivijeka, a ne samo tada, sve stanovništvo bilo naše. Sami nazivi *knez, župan, sudija, brastike* (= bratstva) bacaju dosta svijetla na društvene i upravne prilike otoka, a iz sadržaja saznajemo, da su se tu sredinom XIII. stoljeća sastajale pučke skupštine i da su na njima odluke stvarala vlastela. Kako je Brač u X. stoljeću pripadao neretljanskoj knežiji, koju poslije 878. g. bijahu pokrstili grčki svećenici, a sredinom XI. stoljeća konačno došao u sklop ujedinjene hrvatske države, tako su u listini došli do izražaja obostrani utjecaji: istočni u azbuci, u imenu *Joan* i u riječi *kaluđer*, a zapadni u datiranju, u potpisu i u riječima *opat* i *koludar*. Njezina jezična strana, neznatno natrunjena elementima crkvenoslovenskoga, svojim miješanjem starijih genitivnih oblika s novijima, iščezavanjem starijih glasova i javljanjem novih, pretvaranjem konsonanta u vokale i kolebanjem samih osnova, dokazuje posvemašnje uzmicanje staroga pred novim, dakle konačnu prevlast živoga narodnoga govora.

Treća skupina glagoljske književnosti, radovi zabavnopoučni i vjerskoprosvjetni, upravljeni na gajenje duhovnog života moraliziranjem i širenjem korisna znanja izvan crkve, vežu se svojim sadržajem više za prvu, liturgijsku i crkvenoobrednu skupinu, ali su priprava i uvod u nadolazeću svjetovnu i latiničku književnost, pa je na tom prijelazu ovdje i spominjemo.

Glagoljaški pioniri prosvjete, redovnici i svjetovni svećenici, namjenjivali su svoj književni rad u prvom redu sebi i pripadnicima svoga staleža, svojoj u ono doba glavnoj čitalačkoj publici, a potom uzgredice i svojim vjernicima. Glagoljica kao narodno pismo bila se vrlo rano uvriježila i u manastirima, a s njom i jezik prostoga naroda, među kojim su monasi djelovali i iz kojega je dolazila njihova redovnička i svećenička prinova. Zato su benediktinci i sama latinska pravila svoga reda u najranije doba bili preveli na hrvatski i napisali glagoljicom. Regule sv. Benedikta iz manastira Sv. Kuzme i Damjana u Tkonu na Pašmanu prijevod su izvornika iz XIV. stoljeća, ali su jamačno prijepis iz svoga mnogo starijega predloška XI. stoljeća.

Prijevodi i prerade ponajviše i sačinjavaju tu duhovnovjersku književnost. Prevodilo se i prerađivalo sa staroslovenskoga, s latinskoga, s talijanskoga, a ponešto i s češkoga jezika. Ima tu različnih priča i legenda, vizija, traktata, moralizacija, propovijedi, tumačenja, molitava, blagoslivljanja i proklinjanja, a nastajali bi od te i takove građe i čitavi zbornici.

Mirakula (čudesa) *preslatke Deve Marije* rukopis je iz XV. stoljeća. Bio je i štampan god. 1508. u Senju kao vrlo tražena bogoljubna knjiga, koja je slavila vjernicima nadasve omiljeli Bogorodičin kult.

Iz XV. stoljeća je i rukopis *Knjige mudroga Katona,* skup moralno-filozofijskih sentencija, izvađenih iz Sv. Pisma, a najviše iz Salomonovih knjiga, pa iz djela crkvenih otaca.

Iz istoga je doba vrlo važan rukopis, koji se čuva u Bodlejanskoj biblioteci u Oxfordu. U njemu je znamenit članak *Viden'je sv. Bernarda,* kako vidi karanje duše s tijelom. Obrada je to sredovjeke, latinskoj i talijanskoj asketskoj književnosti vrlo omiljele i u jezgri dramske teme o prepiranju duše i tijela. Tom je glagoljskom sastavku međutim najveća važnost u tome, što nepobitno dokazuje svoju staru vezu s ćirilskom književnošću, jer se čitav nalazi i u zborniku »Libro od mnozijeh razloga« od god. 1520., pod naslovom »Čtenije Brnarda«. Taj »Libro« je nastao u mljetskom benediktinskom samostanu Sv. Marije god. 1520. Pisan je bosančicom i važi kao najstariji štokavski ćirilički spomenik. U jezičnom pogledu njegovi su članci preokrenuti na dubrovački govor s crkvenoslovenske i čakavske matice. Nešto je tu prevedeno s talijanskoga, a nešto uzeto i iz kajkavskoga.

Kao rani odjek talijanskih »sv. reprezentacija« u ovoj su glagoljičkoj poeziji dobro zastupana i naša »prikazanja« ili »skazanja«. Iz XV. stoljeća »Muka i smrt Spasitelja našega« i »Kako Isus oslobodi sv. Oce iz Limba«, a iz XVI. su stoljeća, ili upravo iz g. 1556.: »Od muke Spasitelja našega« i »Misterij vele lip i slavan od Isusa, kako je s križa snet, zatim v grob postavljen«. Njihovi rukopisi, koji se danas čuvaju u arhivu Jugosl. akademije, samo su prijepisi iz starijih predložaka. Sačuvano je u glagoljskom prijepisu iz kraja XVII. stoljeća i prikazanje »Od poroda Gospodinova« božićnjega ciklusa. Ova vrsta duhovne poezije gajila se uporedo i kasnije, ali mnogo više, u latiničkoj književnosti, na području crkvi s latinskom liturgijom, kako će se to iznijeti u idućoj glavi.

Raznovrsnih duhovnih štiva donosili su katkada vrlo opširni zbornici. U više rukopisa sačuvan je zbornik »Cvet vsake mudrosti«. Sadržaj su mu moralnovjerska razmatranja, izrađena prema talijanskom djelu slična naslova »Fiore di virtú«, nastalom u drugoj polovici XIII. stoljeća u Italiji.

Zbornik »Antonin«, raširen po različnim mjestima Istre, donosi različite naputke za sv. Ispovijed. To je također prerada s latinskog djela, kojemu je sastavljač talijanski teološki pisac, fjoretinski biskup Antonin (1446.—1459.).

T. zv. Žgombićev zbornik, podrijetlom iz Istre, donosi među ostalim gradivom i »Čtenije sv. Ivana Zlatoustog«. Nastao je u dužem vremenskom periodu pod konac XV. stoljeća. Njegova čakavština nije iz jednoga kraja, a pomiješana je prilično i s crkvenom staroslovenštinom.

Zbornik Petrisov, također iz Istre, sadrži »Knjige sv. Bernarda opata« i mnogo manjih sastavaka iz novelistike srednjega vijeka, a sačuvan je u prijepisu od g. 1468.

U arhivu Jugosl. akademije nalaze se još neizdata i dovoljno još neproučena djela: Jedan golem rukopis od blizu 1600 strana velikoga folio formata, prava svakovrsnim znanjem nakljukana glagoljaška enciklopedija; jedan rukopis iz 1703. s kletvama protiv različnih štetočina i protiv zla vremena, a pisao ga je Ivan Rudić iz Sali kod Zadra; jedan još mlađi rukopis iz XVIII. stoljeća s naslovom: »Zakletve kruto korisne za odagnati napasti od vukodlakov . . . . .«

U vatikanskoj biblioteci u Rimu nalazi se glagoljski rukopis, u kojem su ispisana zaklinjanja protiv nečistih duhova i vragova. U zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici pohranjen je rukopis i s ovakim naslovom: »Molitve bogoljubne presvetom imenu Isusovu suprotu vragom i njih činjenija i viščan i sproti mnogim poguban«. Preveo ga je g. 1742. s latinskoga pop Juraj Malatestić.

Svjetovnoj historiografijskoj prozi pripada, pored drugih manje važnih, već spomenuti *Ljetopis popa Dukljanina.* Nastao je negdje oko g. 1200. u barsko-dukljanskoj nadbiskupiji, a sačuvan je u hrvatskoj i latinskoj redakciji. Oba teksta nastala su, kako se uzimlje, od istog pisca. Hrvatski se tekst, u početku valjda glagoljički, širio prepisivanjem iz južne u srednju Dalmaciju, gdje je u XIV. stoljeću nepoznat pisac iz još nepoznata izvora dodao Dukljaninovu pričanju o državi Duklji, o saboru na Duvanjskom polju, održanom za vladanja kralja Budimira u velikoj državi, sastavljenoj od Bijele i Crvene Hrvatske, Bosne, Raše, i Zagorja — nova poglavlja o događajima u Bijeloj Hrvatskoj, među ostalim i verziju o smrti Zvonimirovoj. Jedan rukopis te hrvatske redakcije otkrio je na početku XVI. stoljeća u Poljicima Marulićev prijatelj Splićanin Dmine Papalić. Bio je napisan bosančicom, a prepisan iz starijega glagoljičkog predloška. Papalić ga prepisa svojom rukom i potakne Marulića, da ga prevede na latinski. Taj prijevod objavi Trogiranin Lučić u dodatku svoje latinske historije »De Regno Dalmatiae et Croatiae«. Međutim se ni onaj poljički prijepis ni Papalićev prijepis prijepisa nisu sačuvali. Sačuvao se je prijepis Papalićeva predloška i u njemu ova prepisivačeva bilješka: »Gospodin Dmine Papalić naide ovoj pismo u krajini u Marković, u jedne stare knjige pisane hrvackim pismom, i ispisa rečeni Dmine rič po rič. A ja, Jerolim Kaletić, ovoj prepisah iz rečenih knjig na tisuću i pet sat i četrdeset šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala«.

Većina tih i drugih rukopisa hrvatske glagoljičke književnosti napisana je krasnom uglatom glagoljicom. Jezik im je ponajviše pučkočakavski govor Hrvatskoga Primorja i Kvarnerskih otoka, uz po koju veću ili manju primjesu staroslovenskoga jezika.

Imajući u vidu svu tu dosta obilnu i ponešto šarenu proizvodnju, i pomišljajući da je njezin dobar dio, čak jamačno i najveći, s vremenom propao, kolikogod u njoj nema književnih odlika svjetovno-umjetne književnosti, složit ćemo se svejedno s Brozom, da je ta glagoljska, u početku samo obredna književnost, vršila preznamenitu ulogu u duhovnom životu primorskih Hrvata. Ona im je kroz stoljeća bila vjernom branilicom narodnosti, gajiteljicom narodnog ponosa i čuvaricom narodne svijesti. Ne utapajući se u gradsku svjetovnu književnost, kojoj je od iskona prethodila, i kojoj je bez sumnje bila stekla znatne kulturne zalihe i jezično i sadržajno, ona je produžujući svoj život uporedo i mimo tu književnost, u nizinama neukih i zapuštenih, po odnosima sa svojom mlađom družicom, zaodjenutom u moderno, latinskom pisanicom iskićeno ruho, stvarno vršila onu ulogu i poprimala ono značenje, što ga je prema svojim novim posestrinama, romanskim književnostima, imala latinska i uopće crkvena književnost srednjega vijeka.

III. PRASKOZORJE UMJETNE KNJIŽEVNOSTI U ČAKAVSKOJ DALMACIJI

Obrađivanje povijesti stare hrvatskodalmatinske književnosti, koju neki nazivlju i dubrovačkodalmatinskom, a u novije doba neki i samo primorskom, uzimalo je donedavna za svoje ishodište zadnji decenij XV. stoljeća. Ta se polazna točka sudara s koncem prvog perioda klasične renesanse, t. zv. *quattrocenta*, kada u samoj Italiji isključiva prevlast latinštine sveviše popušta i počinje da oplođuje vulgarni, već otprije razvijeni književni jezik i njegovu knjigu. Naši književni historici pritom kao da nisu posvećivali dovoljno pažnje činjenici, pa je tako nisu nastojali ni pobliže objasniti, da prvi od naših t. zv. »Starih pisaca hrvatskih«, Splićanin Marko Marulić i do njega najstariji dubrovački lirici, i od njih nešto mlađi Hvarani i Zadrani, pokazuju već izrađen pjesnički jezik s dosta bogatim priborom pjesničkog izražavanja, dakle dovoljno izdjelanu formu i ustaljen metar, i da se i u samoj književnoj prozi, koliko je ima najstarije kod Marulića, ne očituje onako nevješto pero kao da bi po prvi put baratalo nevezanim slogom. Kako se ni jedna umjetnost, pa ni književnost, ne rađa odjedamput, ne iskače iz nečije ma i velike glave posve gotova onako kako je po grčkoj priči iskočila iz glave Zeusove Palada Atena sa štitom i kopljem, ta književna izrađenost jezika i ta izbrušenost oblika dokazivale su same sobom, da su oni doduše po vremenu prvi, ali samo prvi od sačuvanih i nama poznatih pisaca, i da je u svakom slučaju, kada se ne bi nikada ni otkrili i mnogo stariji od njih, trebalo svejedno vjerovati, da je njihovim djelima prethodio dosta dug period pripremnog rada. Drugim riječima: Marulić i njegovi suvremeni književnički drugovi gledali su u još starijim nepoznatim piscima i njihovim djelima svoje prethodnike, imali su pred sobom jednu još raniju epohu književnosti, koju su zatekli i koju su naslijedili i dalje izgrađivali.

Ta nužna pretpostavka o postojanju još starijih književnih uzoraka potiče najnovije književne historike, da istraživanjem i proučavanjem jezičnih i književnih spomenika XIV. i XV. stoljeća ispune praznine, koje zijevaju u našoj književnoj historiografiji između crkvenoslovenske, hrvatske glagoljičke te latiničke, i početaka umjetne svjetovne književnosti u Dalmaciji: praznine između XIII. i XVI. stoljeća. Ta nastojanja ističu nadasve činjenicu, da je od pradavnih vremena Dalmacijom i Istrom gospodovala čakavština kao glavno, a možda i jedino narječje najstarijega narodnog govora, i da se rasprostirala od najsjevernijega do najjužnijega dijela primorja, kopnom i otocima. Ništa prema tome ne bi protuslovilo hipotezi, da su čakavski govorili i prvi narodni vladari i njihovi državljani iz primorske Hrvatske, i da je njihov govor bio vrlo blizak crkvenoslovenskom jeziku, po čemu su oni odmah tako čvrsto mogli i prigrliti slovensku liturgiju. Starinu i kontinuitet čakavštine dokazuje najbolje onaj neznatniji, ili da pravije kažemo, manje crkveni i više praktični dio glagoljske književnosti, u kome je narodna duša progovarala svojim svakidašnjim govorom, ma da je još uvijek za pismo pridržavao glagoljicu. Čakavski su bili i oni novi jezični elementi, koji su radom prepisivača najprije prodirali u staroslovenštinu glagoljskih crkvenih knjiga. Prvi prepisivači, popovi glagoljaši, bili su dakle čakavci. Dosljedno tomu, kada se u sastavcima preko vjerskoduhovnoga sadržaja počeo obrađivati i zabavno-poučni predmet, te se nametala potreba, da se piše onako, kako je narod govorio u svakidašnjem općenju, postajao je književnim, ili točnije, pisanim jezikom čakavski govor, koji je stajao najprije pod utjecajem crkvenoga kao svoga pisanog uzora, a kasnije se sve više oslobađao od njegovih primjesa. Uska srodnost čakavštine sa staroslovenskim jezikom ubrzavala je tako s jedne strane pojavu nove, čakavske književnosti, a s druge je sama staroslovenština hvatala po njoj u narodu čvršći korijen. Nije trebala da se toliko mijenja, kako bi vjernicima postala lakše shvatljivom, pa je na taj način zadržavala na ovom području svoju izvornu čistoću trajnije i bolje nego je to mogla u drugim slavenskim zemljama.

Upotreba glagoljice za sastavke pisane na narodnom jeziku dokazuje također tu srodnost čakavskoga sa starim slovenskim jezikom: Isti grafički znakovi, uz male izuzetke, mogli su da se upotrebljavaju za iste ili srodne glasove; ali je težina i nepraktičnost glagoljice za svakidašnje potrebe bila uzrokom, da je u Dalmaciju, poglavito u Poljica, iz Bosne prelazila i ćirilica, pa joj odatle i naziv »bosančica«, a kod nekojih i oznaka »hrvatsko pismo«. Na području latinaških crkava u hrvatskoj pismenosti osvajala je ipak sve više terena latinica, koja se i onako upotrebljavala od iskona u kancelarijama hrvatskih narodnih vladara za latinske isprave i latinske kamene natpise.

Tako u nastavljanju glagoljske crkvenoslovenske književnosti na pozniju hrvatsku glagoljičku i latiničku, uglavnom još crkvenu, i odatle na gradsku svjetovnu književnost, susrećemo dva jezika, staroslovenski i narodni hrvatski, i čitamo tri pisma: glagoljicu, bosančicu-ćirilicu i latinicu. Hrvatska glagoljička i ćirilička i hrvatska latinička književnost predstavljaju međutim i u svojoj trovrsnoj pismenosti s glagoljskom staroslovenskom književnošću do XVI. stoljeća jednu jedinstvenu cjelinu: U oblasti hrvatskih crkava sa staroslovenskom liturgijom nastaju vjerskonabožna djela hrvaćenjem crkvenoslovenskih predložaka i upotrebom glagoljice, rjeđe ćirilice; u oblastima hrvatskih crkava s latinskim bogoslužjem događa se to isto u djelima pisanim latinicom. Na jednoj i na drugoj strani istraživaoci su utvrdili kao sasvim sporednu pojavu, da se pisci, bolje prerađivači koji pohrvaćuju, osvrću i na maticu Vulgate. Drugim riječima: i latinička hrvatska književnost, upravo onako kao i glagoljička, usko se naslanja na glagoljske crkvenoslovenske tekstove.

U tim najstarijim prijevodima i preradama jezik je pohrvaćivanja ikavska čakavština. Jekaviziranje se javlja kasnije i samo sporadično, i to vazda na osnovi čakavskog predloška.

Prema latiničkim spomenicima koji su bili otprije poznati, kao i prema onima koji su nađeni u najnovije doba, hrvatska latinička književnost crkvene i vjerskoduhovne sadržine obuhvata XIV. i XV. stoljeće; ali kako su nekoji od tih spomenika bez sumnje samo prijepisi starijih predložaka, ne može se a priori isključiti svaki takav rad na latiničkoj čakavštini ni u XIII. stoljeću. Eto dakle dokaza, da je latinica (nazovimo je književnom, rukopisnom) za tri stoljeća starija, a književna čakavština još starija od latinice i čakavštine prvih gradskih književnika, Marulića i njegovih književničkih drugova iz drugih književnih centara Dalmacije. Odgajanje vjernika u ispovijedanju vjere, ispunjavanje dnevnih redovničkih dužnosti i vršenje pravila bogoljubnosti po koludričkim i fratarskim samostanima nametali su u toj prethodnoj najstarijoj epohi potrebu pisanih djela na hrvatskom jeziku i u latinici, a prije svega potrebu hrvatskih manastirskih statuta, u kojima se ustanovljivao dnevni red bogoljubnog čitanja i moljenja iz napisanih priručnika. Ta je najpreča potreba dala pohrvaćeni latinički statut dominikanskog koludričkog samostana u Zadru, nazvan »Red i Zakon«, upravo onako, kako je ta ista potreba bila dovela do već spomenutoga glagoljskog prijevoda »Regule sv. Benedikta«. Zadarski dominikanski »Red i Zakon«, datiran godinom 1345., predstavlja danas najstariji poznati latinicom pisani hrvatski tekst.

Posve je razumljivo, da su i prije toga doba nastajali prijeko potrebni priručnici za vršenje bogoljupstva po crkvama i manastirima: pohrvaćeni evanđelistari — lekcionari, psaltiri, molitvenici — oficiji, lekcije — lecjuni, legende svetaca, crkvena prikazanja i najzad za postanak svjetovne lirike najvažnija grana: crkvene i nabožne pjesme. Od svega, što je dosad u toj vrsti bilo otkriveno, najstariji je »Hrvatski Vatikanski Molitvenik«. Nazvan je tako, jer se čuva u Vatikanskoj knjižnici: Nastao je negdje potkraj XIV. ili početkom XV. stoljeća na dubrovačkom području, i to prema starijem predlošku, koji je negdje postojao najkasnije u prvoj polovici XIV. stoljeća. Osim toga je utvrđeno, da se njegove heterogene česti s jedne strane naslanjaju na crkvenoslovenski matični tekst, a s druge na tekstove drugih hrvatskih oficija i psaltira. Taj molitvenik je dubrovački biskup Bernardin Larissa u svoje vrijeme bio poklonio kardinalu

Franji Barberini. Po svom sastavu njemu je vrlo blizak i najstariji štampani »Hrvatski Molitvenik«, inkunabula iz kraja XV. stoljeća, danas također u Vatikanskoj knjižnici. I on je s dubrovačkog područja, jer je zapravo prerada s ikavskočakavskih matica na dubrovačko narječje.

Važno je ovdje istaći, da su ti najstariji hrvatski oficiji bili namijenjeni potrebama ženskih samostana u dubrovačkoj oblasti, gdje je među koludricama bilo i mnogo dubrovačkih plemkinja.

Pripadom je ovdje spomenuti i »Poljički Molitvenik« iz g. 1614., iako je pisan bosančicom. Po jeziku, koji je u njemu još dosta crkvenoslovenskog tipa, kao i po fonetici, u kojoj je provedena njegova čakavsko-ikavska redakcija, taj molitvenik predstavlja samo pomladu vrlo stara teksta hrvatskih glagoljskih psaltira, i time utvrđuje veze, koje su negdje u XIII. i XIV. stoljeću spajale sjevernodalmatinsko glagoljsko područje sa srednjodalmatinskim u splitskoj okolici.

Arhivske potvrde svjedoče, da je u XIV. stoljeću bilo i hrvatskih lekcionara. Jedna se takva potvrda nalazi u prijavi dubrovačkog pisara Kristoforovića iz god. 1414., kad mu je po njegovim navodima bio ukraden jedan evangelistar »in lingua Schlavica«. O vrsti pisma tu se ništa ne kaže, ali u jednoj oporuci drugog Dubrovčanina, nekoga Milgostić-Milogostića, iz godine 1419., izrijekom se navodi jedan evangelistar »de litera latina«, dakle pisan latinicom.

Od sačuvanih latiničkih lekcionara najstariji je *Zadarski lekcionar* iz franjevačkog samostana u Zadru. Nalazi se u dvorskoj knjižnici u Beču, a pisan je u prvoj polovici XV. stoljeća. S njim se gotovo doslovno slaže fragmenat *Korčulanskog lekcionara,* koji je sačuvan u onom dijelu, što se odnosio na posvećenje vode na Vodokršće. Fragmenat se danas nalazi u madžarskom Narodnom muzeju u Budimpešti zajedno s t. zv. »Korčulanskim glosama«. I te glose bile su ispisane latinicom u latinskom misalu, nad tekstom Muke Isusove, a misal je bio pisan za vladanja ugarskohrvatskoga kralja Ljudevita I. († 1382). Sjevernodalmatinsko podrijetlo tih dvaju spomenika upućuje na to, da su ne samo ta, nego i druga slična djela već u XV. stoljeću kolala između Zadra i Korčule.

Stariji hrvatski lekcionari na području crkava s latinskom liturgijom poprimili su u *Lekcionaru Bernardina Splićanina* svoj konačni usavršeni oblik. Taj je lekcionar bio štampan u Mlecima god. 1495. Preštampao ga je g. 1543. Trogiranin pop Benedikt Zborovčić, a po treći put izdao g. 1586. Zborovčićev sumještanin pop Marko Andriolić. U Dubrovniku su se našla i dva njegova ćirilička prijepisa. Stariji je pohranjen u knjižnici dubrovačkog dominikanskog samostana, a mlađi u gradskoj knjižnici u Leipzigu. Prijepis je splitskoga bio u jednom dijelu i lekcionar, što ga je god. 1508. prepisao Dubrovčanin Nikša Ranjina.

Iz toga istog doba bilo je i latiničkih liturgijskih lekcija. Dvije sačuvane samo su prijepisi iz XVI. stoljeća: *Plač Jeremije proroka,* stariji, nađen je kod koludrica u Trogiru, a mlađi, s natpisom *Stumačenje hrvatsko od pištul i evanjelij* od fra Luke Bračanina, potječe iz franjevačkog samostana Glavotoka na Krku.

Osim pojedinačnih psalama i *Sedam psalama pokornih,* što su ih donosili različni molitvenici, bilo je u tadašnjoj hrvatskoj latiničkoj književnosti i potpunih psaltira, jer su psaltiri uz oficije pružali obavezno štivo samostanskoj pobožnosti. Za njihovo postojanje već u XIV. stoljeću govore arhivske potvrde. Tako oporuka Dubrovčanina Don Nikole Nigra iz god. 1395. spominje jedan glosirani psaltir. Do danas nije međutim poznat nijedan latinički hrvatski psaltir, koji bi bio pisan u XV. stoljeću. Najstariji, *Dubrovački psaltir,* potječe iz prvih decenija XVI. stoljeća. Pisan je lijepom renesansnom minuskulom. Njegovi »Psalmi Davidovi«, sudeći po nekojim nesumnjivim bilježima, prepisani su iz starijega predloška, također pisana latinicom. To bi bio dokaz, da je u dubrovačkoj narodnoj pismenosti postojao ponarođeni psaltir najkasnije u XIV. stoljeću, i da je nastao hrvaćenjem iz glagoljskog psaltira.

Psalmi Davidovi fra Luke Bračanina iz god. 1598. nastali su isto tako prepisivanjem (kao i kasniji Kašićev psaltir) iz praizvornog hrvatskog glagoljskog psaltira, a njihova je najstarija poznata varijanta upravo onaj *Dubrovački Psaltir.*

U hrvatskoj glagoljskoj književnosti ima nasuprot i jedan komentirani psaltir iz god. 1463. s tragovima dvaju utjecaja: staroslovenskoglagoljskoga i hrvatskoga. To je t. zv. *Hrvatski Psaltir,* što ga je prepisao pop Petar Fraščić iz Lindara u Istri iz nekog ćirilovskog, a možda i glagoljskog predloška, koji je bio namijenjen istočnoj crkvi. Iako mnogo kasnijeg postanja (iz god. 1617.), značajni su i psalmi, što ih je Splićanin Matej Alberti unio u svoj *Oficij,* radi njegove izjave, da su to oni isti psalmi, »kojima se služiše naši počtovani bogoslovci u Misalu i Brevijaru slovinskome«.

Tijesnu vezu hrvatske crkvene književnosti latiničkog pisma s glagoljičkim pismom i s glagoljskom crkvom dokazuje *Zbornik crkvenih pjesama bratovštine Svih Svetih u Korčuli,* ako se uporede sa starohrvatskim duhovnim pjesmama, što ih sadrži kodeks Pariske nacionalne biblioteke iz kraja XIV. stoljeća. Tih starinskih čakavskih pjesama ima 16, a potječu iz XV. stoljeća, ali im izvor treba tražiti u starohrvatskim pjesmama glagoljske crkve.

U jednom kodeksu Bečke dvorske knjižnice nađene su *Dvije korčulanske crkvene pjesme,* poznate i iz drugih izvora, jer su one bile vrlo raširene i po drugim stranama. Jedna počinje stihom »Da nu se svi ponizimo«, te sadrži hvale Bogorodici, a druga je ona božićna, još i danas svakomu poznata »U se vrime godišća«. Njihov je korčulanski rukopis iz XV. stoljeća. Po bilješci, koja se u njemu čita, vjerojatno su tamo prešle iz Raba.

Tim korčulanskim latiničkim spomenicima bliža je po grafici, ali je od njih svojim postankom još starija *Šibenska molitva Gospi.* Našla se u jednom latinskom zborniku u knjižnici franjevačkog samostana u Šibeniku. Po kodeksima iste knjižnice dokazano je, da je napisana prije god. 1387.

Pada u ovo pripremno doba i već spomenuta vrsta crkvene dramske poezije, koja tvori najneposredniji prijelaz k svjetovnoj, ali koja se u XVI., a dijelom i u XVII. stoljeću još dalje razvijala preko pučkih, u početku nepoznatih pisaca, a bila je namijenjena samo vjerskoduhovnoj zabavi i bogoljubnom uzveličavanju prostoga svijeta. To su t. zv. starohrvatska crkvena prikazanja. Ona stoje o bok talijanskim ranijima, zvanim *sacre rappresenta-*

zioni, miracoli, misteri, drammi sacri. Razvila su se iz dijalogiziranih pjesama crkvene lirike kao i njihovi talijanski ugledi iz pjesama pohvalnica *(laudi)* XIII. stoljeća. Predmet im je crpen iz života Isusova, osobito iz njegove Muke i Uskrsnuća, a potom i iz života svetaca i svetica i kršćanskih mučenika i iz Suda pokonjega. Gotovo u svima Mukama nalazio se ganutljiv prizor, kako se Isus rastaje sa svojom majkom. Odatle je sve do novijih vremena dopro u duhu narodne lirike spjevani *Gospin Plač* pod križem, kojemu izvor treba tražiti u latinskoj poeziji XII. stoljeća: u *Planctus Beatae Virginis,* koji se pridaje sv. Anselmu. Takva najstarija naša crkvena lirika zastupana je i u već spomenutom pariskom kodeksu, gdje se nalazi i pjesma »O Marija Božja mati«, a poznat je i »Plač Marijin« iz mnogo starije glagoljske književnosti. Na drevnost te lirike ukazuje i rijetka vijest iz god. 1177., koja tvrdi, da su u Zadru svećenici s narodom u to vrijeme dočekali papu Aleksandra III. na njegovu povratku u Rim »neizmjernim slavospjevima u njihovu slavenskom jeziku«.

I u našim primorskim samostanima ta crkvena drama nalazila je kao kod Talijana, a i drugdje kod zapadnih naroda, svoje prvo žarište. Posebnu brigu o njoj uzimale su na se crkvene bratovštine, koje su se u Italiji, odakle je podrijetlo našima, zvale *confraternite.* Kako se te vjerničke družbe starahu oko priređivanja svečanih ophoda i mrtvačkih sprovoda, oko pjevanja u crkvi, te sudjelovahu u izvađanju ostalih crkvenih funkcija, tako su i njihovi bratimi priređivali predstave tih skazanja, iz svoga krila rekrutirali glumce i davali pisce novih i prepisivače starih tekstova. Negdje se prevodilo, a najviše se prerađivalo i preudešavalo s latinskoga i s talijanskoga. Ipak uza sve sličnosti, koje naša crkvena dramatika pokazuje naprama talijanskoj, ona je po svojim spoljašnim značajkama i po načinu svog razvijanja nezavisna od nje. Treba naglasiti: te su jednakosti među njima iskonske, u koliko je i ta naša poezija još od panonsko-moravskog perioda bila vezana za latinsku crkvu i za njezinu duhovnu lirsku poeziju, upravo onako kako je izvirala iz nje i svaka druga, talijanska, španjolska, francuska i njemačka poezija te vrste: ali je naša u tom pravcu i toliko izvorna, što se od svojih prvih početaka naslanjala na svoje domaće izvore, glagoljske i čakavske, i na toj se glavnoj osnovi, uza sve utjecaje sa strane, dalje razvijala.

Tehnika naših prikazanja ostala je sveđ primitivna i surova, prilagođujući se pučkom ukusu i odgovarajući slaboj spisateljskoj nadarenosti i nevelikoj književnoj naobrazbi svojih sastavljača. Način obradbe s izmjenjivanjem recitacije i pjevanja, i način opreme i izvađanja u crkvenim dvorištima ili na javnim trgovima, kod naših su isti kao i kod njihovih talijanskih ugleda. Njihova važnost po kasniju umjetnu književnost očituje se ponajprije u prostranstvu te crkvene dramatike. Nastavljajući tragom crkvene lirike ona se od Kvarnera do Budve širila cijelim primorskim kopnom i pripadnim otocima, te je utirala put neprekinutoj i jedinstvenoj književnoj zajednici. Preko nje se širila njezina književna čakavština sa sjevera na jug navraćajući tako sve strane primorja i na neko jezično i književno jedinstvo.

Prema svojim lokalnim sredinama prikazanja se mogu podijeliti u tri skupine: sjevernodalmatinsku ili zadarsku s pritokom u Hrvatsko Primorje; srednjedalmatinsku ili splitsku i bračko-hvarsku, i najzad južnodalmatinsku ili dubrovačku skupinu.

Zadarska je skupina po vremenu i najstarija, a obuhvata sam Zadar s njegovom otočkom okolicom, zatim Nin, Biograd, Šibenik i Knin, dakle krajeve, u kojima se sve do turskih upada gajila uz nabožnu i svjetovna knjiga. Toj sredini pripada i najstariji hrvatski lekcionar i jedan ostatak sredovjekog romana, pa je zato i bila prikladnija od drugih da se u njoj najprije pojavi i crkvena drama. Najvažnije proizvode toga područja sačuvao nam je »Tkonski zbornik«. Pronađen je u franjevačkom samostanu u Tkonu na otoku Pašmanu. Uz ostale glagoljicom pisane sastavke sadrži i dva prikazanja: »Muku Isukrstovu« i »Uskrsnuće«, a prepisivao ih je iz starijih predložaka fra Matej Zadranin. Iz franjevačkih samostana oko Zadra potječu dva najstarija poznata *Plača.* Jedan se sačuvao u glagoljskom obredniku fra Šimuna Klimantovića, prepisanom između g. 1501.—1505.; drugi je prijepis fra Šimuna Glavića iz g. 1529. Svojim je postankom odatle i vrlo staro prikazanje »Od rojenja Gospodinova«, iako je sačuvano tek u prijepisima iz XVII. stoljeća. Istoj skupini pripada najstarija dramatizacija iz života svetaca, i jedina datirana »Muka sv. Margarite« iz g. 1500. Tomu prikazanju povećavaju osim toga važnost njegove formalne i sadržajne veze s narodnom poezijom; sadržajne po tome, što se našla jedna narodna pjesma, »Zadarkinja Mara«, kojoj kao da je fabula pozajmljena iz života iste svetice-pastirice: Poganin Olibri na Margaritina odbijanja, da mu pokloni svoju ljubav i da prijeđe na poganluk, stavlja djevojku na muke; Mara pastirica zbog svoje vjernosti kršćanskom Bogu biva također progonjena od krivovjerca — turskog cara. Dikcija drame već svojim početnim Margaritinim monologom (»Trava reste, cvate cvitak — Reste zdravlje, dobar žitak — Pasite se, ovce zdrave — Zelene je dosta trave« itd.) podsjeća naprotiv na svoje pozajmice iz narodne poezije onoga kraja, o kojoj ima tragova i u »Planinama« Ninjanina Petra Zoranića.

Dva hrvatskoglagoljska skazanja, sačuvana u Zborniku iz g. 1556., negda svojini nekog Bakranina, vežu zadarsku skupinu s Hrvatskim Primorjem. Jedno je »Muka Spasitelja našega«, a drugo s mnogo zvučnijim naslovom: »Misterij vele lip i slavan od Isusa, kako je s križa snet, zatim v grob postavljen«.

Srednjedalmatinsku latiničku skupinu zastupaju na kopnu tri najranije poznata djela: »Skazanje od nevoljnoga dne od Suda ognjenoga«, »Govorenje sv. Bernarda od duše osujene« i »Prikazanje historije sv. Panucija«. Za njih je već poznat i autor: Taj je glavom za prva dva posve sigurno, a za treće jamačno, Marko Marulić. Sva tri sačuvaše se u »Vrtlu«, zborniku Trogiranina Petra Lucija, prijepisu iz XVI. stoljeća, kojemu je i duži naslov »Cvića vrtal, pun slasti duhovne«. »Govorenje« i »Skazanje« nalaze se tu na starijim uklopljenim listovima koji osim toga sadrže i »Život blaženoga sv. Ivana Krstitelja«. Kako su napisani mnogo starijom rukom nego ostali dijelovi zbornika, a uz to su i oni prijepis, to sva tri teksta pripadaju latiničkoj crkvenoj književnosti XV. stoljeća.

Bračkohvarski latinički ogranak, a napose hvarski, kao najotporniji u podržavanju tradicija crkvenog teatra, ostavio je i najveći broj svetih igrokaza. Njihovi su autori, ili barem prepisivači, također poznati. Autorstvo vrlo omiljelog »Prikazanja života sv. Lovrinca« pridavalo se Petru Hektoroviću. Bračanin iz Pučišća, pop *Sabo Mladinić* (1561?—1620.), autor je »Prikazanja navišćenja divice Marije«, a *Juraj Žuvetić,* vlastelin brački i splitski, »Suda pokonjeg« i izgubljene »Historije sv. Đurja«. Nešto mlađi od njih, a o njemu će još kasnije biti govora, hvarski vlastelin *Marin Gazarović,* crpao je građu za svoja prikazanja isključivo iz života svetaca. Njima se konačno pribraja i imenjak velikog Marulića, *fra Marko,* po svom »Navišćenju muke Isusa Spasitelja našega«, nastalom oko g. 1615. na Braču, gdje je taj redovnik živio i djelovao.

Južnodalmatinsku latiničku skupinu sačinjavaju dubrovačka prikazanja i jedno budvansko, nazvano tako po mjestu, gdje je nađeno. Od šest dubrovačkih, četiri: »Od uskrsnuća Isukrstova«, »Posvetilište Abramovo«, »Suzana čista« i »Prikazanje od poroda Jezusova« — pripadaju Mavru Vetranoviću. Budvansko »Od rojenja Gospodinova« našlo se u t. zv. »Budljanskoj pjesmarici«, zborniku pisanom oko g. 1640. Tu su zabilježene uz drugu crkvenu poeziju i dijaloške pjesme »Emauska scena«, »Muka Gospodina našega Jezukrsta« i »Plač Marijin«. Pretežna čakavština cijele te sadržine zbornika po svojim kasnijim štokavskim primjesama upućuje na pravac širenja crkvene poezije od Zadra preko Hvara do krajnje točke književnog juga: Navedeno prikazanje upućuje na korčulansko-hvarsku maticu, a prva dva od spomenutih spjevova na zadarsku skupinu.

Proizvodi triju skupina, ako ih ispitujemo po vremenskom slijedu i njihovu obliku, predstavljaju tri razvojna stepena. Na prvom su stepenu najstarija, još čisto pučka prikazanja; ona su bez oznake autora, a sastavljena su u metru osmeračkih distiha s dikcijom koja se usko oslanja na crkvenu liriku. Drugi prijelazni, koji uz prijašnje, pučke, upotrebljava i elemente iz umjetne svjetovne književnosti, u metrici čak i dvostruko rimovani dvanaesterac, najjače je zastupan u bračko-hvarskom dijelu srednjodalmatinske skupine. Treći se razvojni stepen mjesno suzuje na Dubrovnik: Upotrebom rimovanog dvanaesterca u strofama i posezanjem za motivima iz pastirske drame on se oslobađa od spona prvotnoga pučkog oblika i već po svom sastavu uvire u umjetnu književnost. Ta posljednja linija razvitka sredinom XVI. stoljeća označuje ujedno i prestajanje stvaranja, ali ne zaustavlja, u toku XVII. i XVIII. stoljeća, ni izvađanje ni prepisivanje otprije nastalih tekstova: »Prikazivanje života sv. Lovrinca« davalo se na Hvaru čak i u XIX. stoljeću, a nešto se od »Muke« u bratovštinama toga otoka sačuvalo za pasionskih obreda do u naše dane.

Latinička proza lekcionara, psaltira i molitvenika slično se dopunjava narativnom prozom hagiografske i biblijskopovijesne književnosti. U dubrovačkoj franjevačkoj knjižnici sačuvane su dvije starozavjetne knjige u hrvatskom prijevodu: *Liber Genesis, to jes od narodaa,* potpun, i *Liber Exodus, to jes od imenaa,* bez svršetka. Oba su rukopisa nastala na prijelazu iz XV. u XVI. stoljeće.

Iz zadarskog koludričkog samostana Sv. Marije potječe »Život sv. Katarine« iz XV. stoljeća. Po nekojim jezičnim osobinama to je samo prijepis iz starijega predloška, i prema tome jedan od najstarijih primjera hrvatske proze. S tim prijepisom padaju u XV. stoljeće: »Život sv. Jerolima«, kod Lučića sačuvani »Život sv. Ivana Krstitelja«, te tri *Čtenja:* »Čtenje života i muke sv. Dujma«, »Čtenje života i muke sv. Staša« i »Čtenje prinesen'ja teles sv. Dujma i sv. Staša iz Solina grada u Split grad«. »Čtenja« su se čitala vjernicima na blagdane tih svetaca. U Splitu su se, prema Farlatiju, čitale hrvatske legende i na Jurjevdan.

Postojao je i jedan vrlo star prijevod »Života sv. Ivana trogirskoga«, kojemu je latinski original napisao god. 1203. arcidijakon trogirske crkve i poslije trogirski biskup Treguan.

Ima u ovom periodu i djela, koja svojim sadržajem još dalje odmiču od crkvene strogo vjerske književnosti utirući izravnije put u svjetovnu književnost. Među njima prvo mjesto zauzimlje *Lucidar* (osvjetljenje, ogledalo), mala sredovjeka enciklopedija svakovrsna znanja o svijetu i životu i o vjerskim pitanjima, kakva se često javlja kod zapadnih naroda još od XII. stoljeća. Iako je napisan glagoljicom, naš Lucidar pristaje bolje u ovo poglavlje ne samo po vremenu, u kojemu je nastao (XV. stoljeće), nego i radi sadržaja i radi svoje čakavštine. Izrađen je prema češkom uzoru, te je svojim postankom u vezi s bavljenjem hrvatskih glagoljaša u emauskom samostanu kod Praga. Zato i njegova čakavština uz nekoje češke natrune sadrži i mnoge riječi i oblike crkvene slovenštine.

Poput Lucidara dospio je amo i po koji sredovjeki roman i po koja pripovijetka ponajviše zapadno-romanskoga izvora. Grčko-istočnog je podrijetla »Aleksandrida«, roman o životu i djelima Aleksandra Velikoga. Sačuvan je u više rukopisa, od kojih su nekoji složeni u crkvenoslovenskom, a nekoji u narodnom jeziku. Za Zadar se arhivalno potvrđuje postojanje toga romana već g. 1389. U oba ta jezika, a u prijepisima glagoljičkom, ćiriličkom i latiničkom, sačuvana je i »Trojanska priča« ili »Rumanac trojski«, prema talijanskoj preradi *(Il romanzo di Troia)* francuskog eposa, što ga je u XII. stoljeću napisao Benoit de Sainte More. Iz istog dokumenta od g. 1389. potvrđuje se za Zadar i »Romanac od Tristana«, koji je inače, kao i romani o Lancelotu i Bovu *(Buovo d'Antona),* danas poznat samo iz jednoga bjeloruskog prijepisa. U XV. stoljeću širio se iz južne preko srednje i sjeverne Dalmacije već spomenuti Dukljaninov ljetopis.

Ta trovrsna pismenost na području Dalmacije, Hrvatskog Primorja i Istre, s konačnom prevlašću živog narodnog jezika u svim onim tvorbama, koje su okruživale i dopunjale misni, liturgijski, slavenski ili latinski crkveni obred, predstavlja eto mnogo ranije od XV. stoljeća važno i obilno književno stvaranje u širem smislu. I samo postojanje svjetovne građanske književnosti od konca XV. stoljeća pa dalje, s već razvijenim književnim jezikom i s već gotovim književnim oblicima, nesumnjivo je upućivalo na to, da je njoj, kako je prije naglašeno, prethodio dosta dug period kakva takva književnog rada u stihu i u prozi. Odatle je mogao da se u najranijoj svjetovnoj dalmatinsko-dubrovačkoj poeziji pojavi već izrađen i gotov pjesnički jezik, i u njoj glavni metar dvanaesterac, osebujan čakavski stih, koji je svojom izrađenom kompliciranošću, okovan po sredini i na kraju dvostrukom rimom, predstavljao osjećajnu cjelinu, mada se svaka dva, tako vezana, mogu razglobiti u četiri šesterca s izmjeničnim srokovima. Taj stih po samoj zagonetnoj nejasnoći svoga podrijetla pruža neoborive dokaze svoje starine. Po sastavu je najbliži dugačkom šesnaestercu naše najstarije narodne poezije, t. zv. bugaršticâ, pa je mogao i poteći od nje dobivši od pjesničkog umijeća kao naknadu za svoju manju dužinu dvostruki srok. Dvanaesterac se dosta održao i u dubrovačkoj poeziji. Uz osmerac, koji je tu kasnije prevladao, upotrebljavao ga je u svojim dramama i Gundulić, a u manjoj mjeri i Palmotić.

Prema tome, u historijskom je pogledu neosporno, da su pripreme za prvu književnost svjetovne sadržine, za književnost kao umjetnost, bile izvršene u razvitku pisane čakavštine od XIII. do XV. stoljeća. Nabrojeni spomenici dokazuju, da je to narječje od prvih početaka gospodovalo u najstarijoj pismenosti cijeloga primorskog područja. Ono je prevladavalo i u samom Dubrovniku kod prvih lirika. Najstariji, Šiško Menčetić, još je stari književni čakavac kada ovako pjeva:

Blaženi čas i hip, najprvo kad sam ja
Vidil tvoj obraz lip, od koga slava sja.

Središte te najstarije čakavske književnosti bilo je dakako u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, gdje je u prvom razdoblju bilo i središte hrvatskog političkog života. Važnost njezina početnog doba može se međutim bolje da izmjeri po baštini, koju je čakavština ostavila u nasljeđe umjetnoj književnosti, nego po broju i važnosti sačuvanih djela. Poradi nerazvijenog domaćeg štamparstva i siromaštva materijalne kulture njezini proizvodi u velikoj većini i ne dočekaše blagodati štampe. Nekoji ostadoše u rukopisu, češće u jadno okrnjenim prijepisima; drugi, jamačno u mnogo većem broju, sasvim propadoše. Ti izgubljeni proizvodi bili su osuđeni na propast možda i zato, što ne izdržaše upoređenja s boljim i novijim tvorbama, kada je humanizam stao da jače zapljuskuje sa Zapada, a talijanska renesansa počela da otvara nove i šire vidike kulturnom susjedstvu. Ta ista sudbina bila bi po svoj prilici snašla i mnoge sačuvane i danas već štampane rukopise boljih i vrednijih pisaca, da ih nije još jedva na vrijeme

zatekao hrvatski ilirski preporod, i da te »Stare pisce hrvatske« Akademijinih izdanja nije preporodno oduševljenje i patriotsko nastojanje sabralo i izdalo kao našu slavnu književnu starinu.

Među spasenim ostacima doista je premalo u toj prvoj čakavskoj prozi i poeziji čisto svjetovne sadržine. Pučki lirski pjesnici, u Splitu zvani »začinjavci«, na koje se i starina Marulić poziva kao na svoje uzore, a u Dubrovniku »leutaši« (po glazbilu *leutu, liutu*), od svojih pjesmica i popjevaka ne ostaviše nam upravo ništa. Njihove družice, pučke crkvene pjesmice, podržavane usmenom predajom, spasila je od propasti njihova vjerska sadržina i njihova pučka jednostavnost. Po tim istim svojstvima sačuvaše nam se i navedena prozna djela, među njima s književne strane najvažniji lekcionari, ti i po svojoj obradi i po nakani svojih sastavljača uistinu rani i pravi književni proizvodi.

Iz tih relativno malobrojnih ostataka i drugih uvjerljivih tragova dosta duge književne radinosti danas izlazi dovoljno objašnjena dojučerašnja tajanstvenost pojave starih pisaca u Splitu, na Hvaru, u Zadru i u Dubrovniku, pojave već izrađenog, od njih preuzetog prvog književnog jezika u čakavštini. Ta čakavština posjedovaše i odlična svojstva, da postane regionalno općim književnim jezikom: slatka i miloglasna, bogata glasovima i oblicima, i po njima najbliža starom slovenskom jeziku, ona se napose odlikovala kvantitetnom raznolikošću svojih vokala i poluvokala. Njezin akcenat poklapa se i danas najviše s ruskim akcentom. Politički udes — s jedne strane provale Turaka u balkanske zemlje, a s druge potpadanja sjeverne i srednje Dalmacije, a i južne, pod mletačko gospodstvo — nije međutim dopustio, da preko prvih decenija XVI. stoljeća ostane posve netaknuto njezino prostranstvo. Poradi komešanja i pomicanja pučanstva iz zaleđa i bježanja pred Turcima u primorske strane stao je da u njezino područje s novim žiteljima prodire i štokavski govor. Na dalmatinskim otocima, kamo je u svako doba mnogo teže dopirao živalj s kopna, čakavci se uzdržaše u cijelosti ili u velikoj većini. Gradovi mletačke Dalmacije, Split, Hvar, Starigrad i Zadar, još dovoljno zaštićeni od Osmanlija, nastaviše sami čakavsku književnost. U odvojenom i sve više samostalnom Dubrovniku blizina hercegovačke štokavštine počela je da zarana suzbija čakavštinu, a posljedica je toga bila, da se tu razvio poseban gradskogospodski govor, poprimajući sve izrazitija obilježja jekavske štokavštine. Kako je krajem XVI. i u XVII. stoljeću čakavska književnost pod Mlecima samo još životarila, a dubrovačka se bujno razvijala, te konačno dosegla najveći procvat, to je i dubrovački književni jezik utirao put hercegovačkom narječju kao najprikladnijemu da postane općim književnim jezikom, kako je u preporodno doba zaista i postao.

IV. UMJETNA, VLASTEOSKO-GRAĐANSKA KNJIŽEVNOST XVI. I XVII. STOLJEĆA

1. Književnost u Splitu, u Trogiru i Šibeniku

Nakon postepene, nešto ženidbama, nešto trgovinom, a najviše mudrom politikom hrvatske države, neprestano pojačavane penetracije hrvatskog izokolnog življa u negda otporni »Thema Dalmatias«, proces najprije etničke, a potom i duhovnokulturne asimilacije njegova romanskog građanstva bijaše u XV. stoljeću i na najotpornijim točkama potpuno dovršen. Ma da to zvuči kao paradoks, u splitskoj metropoli najjačih romanskih tradicija, a jednako i u Trogiru, to socijalno preobraženje bijaše započelo i bijaše ostvareno mnogo ranije nego u Dubrovniku. To su bile, istina, dvije romanske oazice, ali u samom središtu rane hrvatske države. Napuštena Dioklecijanova residencija potkraj VII. i u VIII. stoljeću pretvarala se u grad Split očito i prilivom ne samo preostalih stanovnika porušene Salone, nego i hrvatskih doseljenika iz njegove najbliže okolice. Samo tako može da se objasni u to prvo doba omjer udjela između Romana i Hrvata u upravi grada: u XII. stoljeću polovica je upravnika hrvatska, a već u XIII. stoljeću ona tvori većinu. Iz IX. je stoljeća tu crkvica sv. Martina, ugrađena u obrambeni hodnik nad glavnim vratima — Porta Aurea — Dioklecijanove palače, sa starohrvatskim ikonostasom; iz X. ili XI. stoljeća potječu u splitskoj krstionici kamenice za krštenje od oplata sa starohrvatskim pleternim skulpturama, i na jednoj od njih relijef, koji prikazuje hrvatskog vladara. Između hrvatskih vladara i splitskih crkvenih poglavica vladali su oduvijek prijateljski odnosi. Nadbiskup Petar daje knezu Trpimiru god. 852. zajam u srebru za crkveno posuđe u samostanu u Rižinicama, a knez biskupu za uzdarje nanovo poklanja imanje Putalj kod Sućurca, darovano biskupovu prethodniku god. 830. od kneza Mislava. Knez Mutimir god. 892. potvrđuje tu darovnicu polažući je sam na oltar sv. Duje uz »malen darak«. Neobično su bili srdačni i odnosi između kralja Zvonimira i nadbiskupa Lovre.

I nedaleki Trogir bio je u XIII. stoljeću potpuno hrvatski grad. Za tatarske opsade dovikuje glasnik na hrvatskom jeziku Trogiranima, kod kojih se bio zaklonio kralj Bela, neka predadu kralja tuđe krvi, ako hoće da umaknu osveti Tatara.

Ta slavizacija gradova, negdje brža a negdje sporija, nije dabome uništila njihovu romansku civilizaciju, nego ju je štaviše osvježila i novim sokovima okrijepila njezinu oronulost. Ostajući u njima sveudilj živa samouprava municipalna tradicija, ona je svojim starim uredbama i zakonima samo pogodovala prosvjetnom životu obnovljenog i pohrvaćenog stanovništva. Malobrojni elementi, kod kojih je ta tradicija kao kod posljednjih ostataka romanskih bila najjača, predstavljali su u prvo doba prema daleko pretežnijem broju ostalih, novijih i svježijih, neku vrst plemstva; ali se međusobno nisu kosili: djelovali su harmonično kao dobar kvasac za novu, slavensku prosvjetu. Tako se dogodilo, da su i sami plemići dalekog romanskog podrijetla, osjećajući se homogenim čestima s narodnom cjelinom, postajali kolovođama nove književnosti. Taj se mirno i prirodno nastali konubij između hrvaštine i romanštine očitovao nadasve u Splitu, gradu carsko-rimskih blistavih početaka: Split se bijaše izvio iz veličanstvene careve građevine, koja je bila ujedno i vila i tvrđava, i bila podignuta oko g. 305. za posljednje faze antike od majstora iz helenističkih krajeva rimske države. Umjetničko blago te ruševne palače nadahnjuje i odgaja kroz stoljeća nove umjetnike. U XIII. stoljeću razvija se u Splitu posebna škola graditelja, kipara i slikara, a glavni su joj predstavnici slikar i rezbar Buvina i kipar Radovan. Od Buvine su umjetničko djelo prvog reda glavna vrata stolne crkve, a jamačno je od njega i njena propovjedaonica; od Radovana je veličanstveni portal trogirske stolne crkve. Taj bujni procvat lijepih umjetnosti ima i svoga pokrovitelja u splitskom knezu Domaldu Kačiću († 1242.). Domaldovim zauzimanjem gradi se god. 1242. trogirska stolna crkva. U splitskoj

su crkvi od velike umjetničke vrijednosti sjedala kora s motivima iz doba hrvatske narodne dinastije i crkvena riznica, tada vrlo bogata crkvenim ruhom, liturgijskim predmetima i svetačkim moćima. Rijetka je sačuvana dragocjenost njezin latinski evangelistar — »Evangeliarium Spalatense«, pisan poluuncijalom na pergameni iz VIII. stoljeća. U njemu je perikopa evanđelja sv. Ivana u grčkom jeziku i na latinici, a izgovarali su je podčinjeni biskupi kod polaganja zakletve svomu primasu. U kaptolskom se arhivu čuva izvorni latinski kodeks »Historia Salonitana« Tome Arcidijakona († 1268.), jamačno njegov autograf u langobardskoj latinici. Taj Toma imao je jednog nasljednika u ljetopiscu Mihi Madiju († poslije god. 1358.), od kojega se sačuvalo također latinsko djelo »De gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum«, važno i za hrvatsku historiju.

U toj i takovoj sredini rađala se najstarija čakavska umjetna književnost sa svojim najvećim predstavnikom Markom Marulićem. Nju su unapređivale, a nisu joj štetovale, među već čvrsto pohrvaćenim stanovništvom, latinske škole, rukovođene od pridošlica iz Italije, kao ni polaženje imućnije gospode na nauke u Italiju. Tih je škola bilo u Splitu za osvita renesanse. Gradski zapisnici od g. 1434. spominju Kristofora De Navu kao školskog rektora; g. 1477. Jerolima Genecija; g. 1494. fratra Ivana Macedonca. Ti latinski i talijanski kulturni izvori, bilo kod kuće bilo u samoj Italiji, olakšavali su odabranijim umovima sticanje znanja i obrazovanja, pa su tako i ljubitelji lijepe knjige mogli da bolje i uspješnije unapređuju svoju narodnu pismenost, i da s jačim kulturnoknjiževnim prilivom talijanskog humanizma dovedu do cvjetanja hrvatsku čakavsku književnost.

Kako tu književnost nisu spriječile ni latinske škole ni talijanski razbujali humanizam, tako je u prvom procvatu nisu ugušile ni novonastale nepovoljne političke prilike: potpadanje Splita i Trogira (god. 1420.) pod Mletke, a nekoliko godina prije i Šibenika (god. 1413.). Uz mletačkoga kneza i još kojega višeg mletačkog službenika Splitom je upravljalo vijeće sastavljeno od domaće vlastele, na podlozi gradskih starih i novih statuta, skupljenih u jedan kodeks g. 1312. Službeni je jezik doduše latinski i talijanski, ali svaku naredbu vlasti objavljuju telali u prisutnosti tajnikovoj na hrvatskom jeziku. U sudskim zapisnicima XV. stoljeća često se spominje hrvatsko običajno pravo (»mos Slavonicus«), a splitski zakoni donose i hrvatske pravne nazive. U kvadernama se nabraja narodna nošnja: pohrvatija, županka, skrletna župarela. Narodna su u Splitu i porodična i krsna imena: u Marulićevoj pokladnoj šali »Spovid koludric« ima preko 20 lijepih ženskih narodnih imena. To dokumentiranje narodnog karaktera grada potpuno je u skladu s njegovim posve hrvatskim stanovništvom XIV. i XV. stoljeća. Iz gradskih zapisnika i nekih pisama iz istog vremena proističe, da je od god. 1412. do 1492. živjelo u gradu 328 hrvatskih porodica pored dvadesetak inostranih, obično prozvanih po imenima mjesta, odakle bijahu došle. U Splitu će tokom vremena mletački kancelari, kao i po ostalim mletačkim gradovima, romanizirati narodna porodična imena (tako Cindriće u Cindris, Cipke Cepčiće u Cipcis — Cipiko — Cepio, Gregorijančiće u Gregorianis i sl.); ali će pored njih pisati i hrvatska imena.

U tom Splitu rodio se pisac i pjesnik *Marko Marulić* (1450. do 1524.), potomak staroga patricijskog roda, nakon nekoliko stoljeća crkvenoslovenske i dva tri stoljeća crkvenohrvatske čakavske književnosti, usred procvata staroklasičnih nauka, u periodi velikog blagostanja i poslije nedavnog gubitka samostalnosti splitskog municipija. Njegov je književni rad u duhu tradicije dvojezičan: u koliko je hrvatski, naslanja se na narodnu književnost, a u koliko je latinski, predstavlja velik danak humanizmu, ali je i jedna i druga njegova strana kršćanska, vjersko-duhovna i moralno-poučna. Njegova po opsegu i sadržaju poligrafska djelatnost, za ono doba neobično jaka i produktivna, ne ispoljava se ni jednim djelom na talijanskom jeziku. Splitskom humanistu narodni jezik, onaj na kojem se piše za narod i zemlju u kojoj se živi, ostaje samo hrvatski. Evropska slava njegovih latinskih djela i njegova glasovita humanistička učenost, a s druge strane veliko uvažavanje i divljenje spram njegovih hrvatskih radova u ostalim dalmatinskim gradovima, otvarali su velik, razgranjen i donekle u pokrajini povezan književni procvat drugog čakavskog perioda. XVI. stoljeće imalo je da bude u znaku Marulićeve slave dalmatinski *cinquecento* za narodnu knjigu: iskorišćivanje humanističkih tekovina za svjetovnu književnost raznovrsna oblika i sadržaja, za stvaranje pjesničkih djela, nadahnutih ne više samo vjerskopoučnim, nego u prvom redu umjetničkim pobudama, za književnost koja bi spajala kraj s krajem, jedan grad s drugim, i razvijala se kao cjelina samo na jednom iskonskom, najstarijem čakavskom narječju.

Ti opravdano nadobudni izgledi obistiniše se međutim samo napola, i samo fragmentarno. Kobni politički događaji nahrupivši izvana silom i bujicom poremetiše to u naporu njegovano i k jedinstvu već upućeno književno područje. Po tim događajima bila je najprije potkopana samostalnost municipalnih političkih jedinica, bilo je razrovano njihovo blagostanje, te napokon ugrožen i sam narodni bitak: Turci s kopna, a Mlečići s mora, stisnuše ovo samosvojno napredno primorje u razorno drobeća kliješta. Zadar, Novigrad, Vranu i Pag »s pravima na Dalmaciju« prekupiše Mlečani od Ladislava Napuljskoga za sto hiljada dukata (g. 1409). Od straha pred Turčinom potpadoše pod Mletke i drugi gradovi redom, da ostanu u mletačkoj vlasti do propasti republike (god. 1797.). Svaki je grad sa svojim zaleđem postajao tako mletačkim kolonijalnim posjedom, njegovom predstražom u borbama s Polumjesecom. »Schiavoni« su odsele najbolji mletački vojnici na kopnu i na moru. Zemlji je, istinabog, bila obezbijeđena sigurnost i pravda i omogućen prosperitet srednjega staleža; ali briga države za pismenost i prosvjetu u narodu nije bila nikakva. Podržavanje primitivnosti i zaostalosti udešavalo se i naumice, prema političkom načelu aristokratske republike, da je duhovno i ekonomski zaostalim podanicima, kao objektom iskorišćivanja od strane povlaštenih, mnogo lakše upravljati.

Jedini Dubrovnik na jugu ne pritisnu ta mora. Slabi suverenitet mletački trajao je nad njim od god. 1205—1358.; suverenitet hrvatsko-ugarskih kraljeva (1358—1526.) slabo je također bio djelotvoran, a sultanov se (do g. 1684.) izražavao poglavito u plaćanju danka. Grad se prema tome razvijao isprva u dovoljno samostalnu, a zatim u posve samostalnu republiku. Između čakavske sjeverne i srednje Dalmacije, te južne dubrovačke, političkim prelamanjem zemlje sasvim oslabiše i duhovne veze, a potom se konačno i prekinuše. Književni Dubrovnik stvaraše sve više svoju samostalnu sredinu s gospodskim govorom pod utjecajem hercegovačkoga. Ostala književna Dalmacija, produžujući po ustrajnosti velikog početnog zamaha i u novim političkim prilikama svoj kontinuitet, nije na žalost dovela čakavsku književnost do obećavane velike i bogate žetve, ali je ipak dala nekoja književna djela od neprolazne vrijednosti. Split, pa Starigrad i Hvar na otoku Hvaru, pa Zadar, centri su te književnosti, ostajući donekle povezani izmjeničnim književnim utjecajima i pod tuđom upravom.

Marko Marulić je književni patrijarh, najugledniji i najplodniji hrvatski pjesnik čakavske Dalmacije. Od posebna je značenja po društvene i narodne prilike njegova rodnoga grada, da je i on po ocu Nikoli i po majci Dobrici Alberti i patricij i podrijetlom Roman, i da mu ni humanistička naobrazba, koju bijaše stekao u Padovi, ni boravak u Rimu, ni evropska slava njegovih latinskih djela nisu mogli da oslabe osjećaj pripadnosti hrvatskoj cjelini. S njim je lijepa knjiga i humanistička nauka imala tada u Splitu čitavo kolo njegovatelja, dijelom njegovih vršnjaka, a dijelom i starijih i mlađih od njega. Jerolim Martinčić slavljen je od sama Marulića kao čovjek »svakojacih kriposnih pun naukov«. Pjesme Nikole Matulića Hvaraninu su Luciću izglađenije od Homerovih i Vergilovih. Dmine Papalić, otkrivač Dukljaninova ljetopisa hrvatske redakcije, zanima se skupa s Marulićem i za domaću historiju i za klasičnu starinu. I drugi Papalić, Jerolim, uživa Marulićevo prijateljstvo: Potiče Marka na prevađanje Petrarkine talijanske pjesme Gospi na latinski jezik, a Marko daje taj prijevod i posvećuje ga istom Jerolimu. Marulićev je slavitelj i Franjo Natalis-Božićević, njegov ushićeni latinski biograf. Njega slavi i Toma Niger, splitski arcidijakon i kasniji trogirski biskup, pisac povijesti nadbiskupije splitske. U tom kolu oduševljenih književnika i kulturnih pregalaca spominje se s pohvalom i Placid Gregorjančić. Pridružuju mu se po svom zanimanju i podupiranju poezije i nauke čak i

dvije kulturne pionirke iz susjednog Trogira: Milica Korjolanović Cipiko i Gracioza Lovrenčeva. Zub vremena i tuđinsko gospodstvo ne ostavi nam osim vrlo škrtih uspomena nikakav plod iz pera većine tih Marulićevih suvremenika. Jednog pjesnika onih vremena, Splićanina Franu Boktuliju, spominju službeni izvještaji vladi u Mlecima; i ne samo njegovu ličnost, nego i dvije njegove lirske pjesme. U jednoj se od njih kaže, da je Turčin plaha rijeka, koja dere, a dužd obala, koju rijeka pomalo ruje i nosi. Druga je pjesmica balada o ljubavi Mare Vornićeve prema muslimanu Adelu: zaljubila se Mara u Turčina, pa je poradi toga roditelji zatvoriše u manastir, gdje se od tuge razboljela i umrla. Sudeći po sadržaju kompozicija toga sastavka bila je izvedena u duhu narodne lirike: »Razbolje se naša grlica, u koje bijaše prekrasno perje, od ljute rane. Dođe lovac iz daleke zemlje, i rani je: Bijedna Mara! Otac i mati ne htjedoše da je prime i da je prigrle, niti su joj ranu vidali, i grlica umrije: Bijedna Mara« Ta tužna ljubavna zgoda pružila je u novije doba romantiku Botiću, splitskom pjesniku, osnovicu za njegovu poetsku novelu »Bijednu Maru«.

Navedena imena predstavljaju u svakom slučaju još širi krug revnitelja oko lijepe knjige, sredinu punu pobuda za književni rad. Dvojezičnost u pisanju, na latinskomu i na hrvatskomu, u puklo renesansno doba poprima kod njih značaj obvezanosti. Trojezičnosti međutim još nema. Nema nikakovih sastavaka na talijanskom jeziku! T. zv. vulgarni, prostonarodni, svakidašnji govor, koji je postao novim književnim jezikom, bijaše, kako za Marulića tako i za te njegove suvremenike, samo hrvatski.

Prvom Marulićevom školom ne samo za određivanje njegove duhovno-religiozne orijentacije i obrazovanja, nego i prvim vježbalištem za njegov književni rad u oba jezika, bila su latinska djela velikih svetaca i sredovjekih pjesnika sv. Bernarda »slatkorekog« (1090.—1153.) i sv. Bonaventure (1221.—1244.) »serafskog naučitelja«. Stojeći pod njihovim idejnim utjecajima Marulić je rano, s raskrsnice svoga ideološkog opredjeljivanja, bio zaplovio strujom Bonaventurine osjećajne mistike izmičući istančanim umovanjima sredovjeke skolastike. Ta mistika stala je da prožimlje sve, što mu u početku bijahu dali od njega marno i s mnogo ljubavi proučavani latinski staroklasici. To ga je učinilo isključivim kršćanskim bogoljubnim piscem. Time se dovoljno objašnjava i ona Marulićeva iznenađujuća humanistička osebujnost, koja se očituje posvuda u njegovim brojnim proznim i poetskim latinskim djelima. Ranije i jače nego igdje u sredovjekoj Italiji odjekuje iz njih nota reakcije na humanistički poganizam. Paradoks je to, koji pobuđuje pravo čuđenje, da svjetovnjak, po svom odgoju i naobrazbi i spisateljskim odlikama izrazit humanist, za cijeloga svog života samo traži i propovijeda duhovnu kršćansku obnovu, preporađanje u Kristu! Kršćanska civilizacija tomu je humanistu jača od helenske i rimske: Kršćanin je nadvladao Herakla — značenje je njegovu djelcu »Dialogus de gestis Herculis a Christianis superati«. Njegov »Evangelistarium« (Mleci, 1501.) — razmatranja o vjeri, nadanju i ljubavi — prvo među ostalim njegovim latinskim djelima, po svom velikom uspjehu u Evropi pretpostavlja čestito življenje filozofskoj mudrosti, a govorničkoj vještini ozbiljnu misaonost, kod pjesnikâ napose ćudorednost i neporočnost pjesničkoj slavi. Radije dobrota bez učenosti, nego učenost bez dobrote — srž je te njegove asketske nauke. Od sedam knjiga toga »Evanđelistara« četiri zadnje raspravljaju u vezi sa spolnom ljubavi o pitanjima bračnog života, o odgoju djece i djevičanstvu. Djelo je doživjelo sedam izdanja i bilo prevedeno na četiri glavna romanska i na njemački jezik.

Slične religiozne težnje zastupaju i druga njegova latinska djela: »De institutione bene beateque vivendi« (Mleci, 1506.) daju naputke za dobar život po primjerima svetaca. Prava je to enciklopedija moralnih nauka, probranih iz grčkih i latinskih pisaca, iz crkvene historije i života svetaca. Što u XVI. što u XVII. stoljeću djelo je bilo preštampano dvadeset puta. »Quinquaginta parabolae« (Mleci, 1510.?) sadrže pedeset po Sv. Pismu obrađenih priča. »Davidiados libri XIV« — Davidiada u 12 pjevanja, od kojih se sačuvalo samo prvo, ide po svom duhu i sadržaju, ako ne po obliku, prije u sredovjeku latinskokršćansku, nego u humanističku književnost. Svojim izrazitim aktivitetnim suprotstavljanjem sva ta djela kao da su preteče reformatorskog doba. Tim reformatorskim duhom najviše je prožeto Marulićevo peto latinsko djelo »De humilitate et gloria Christi« (Mleci, 1519.) — o poniznosti i slavi Isusovoj. Tu pisac oštro udara na pokvareni svijet iznoseći u vrlo tamnim slikama život crkvenih poglavica, tu proročki vapi za duhovnom obnovom višeg i nižeg svećenstva ističući opreku između njihova prijekornog življenja i Kristova života.

Radi toga svoga vjerskog duha i moralnog sadržaja Marulić nije bio manje usvojio književne i kulturne tekovine klasičnog humanizma. On kuje savršene heksametre kao kakav Vergil, slaže lijepe distihe kao Ovid, vješt je latinski stilist kao kakav Ciceronov takmac. I njega strastveno zanosi slavna klasična starina; i njega ona jednako ispunja ljubomornom aktivnošću u istraživanju i tumačenju njezina kulturnog blaga. Sa svojim prijateljem Dminom Marulić luta po solinskim ruševinama, čita i prepisuje kamene natpise, izdaje ih u zbirci »Inscriptiones Salonitanae antiquae«. To isto radi i za svog boravka u Italiji: proučava natpise Rima i drugih talijanskih gradova; tumači ih i izdaje u knjizi »In epigrammata priscorum commentarium«.

Osim obilne proze našlo se i Marulićevih latinskih pjesama u rukopisu iz XVI. stoljeća, koji je pohranjen u knjižnici Sv. Marka u Mlecima. Izdata je ta poezija u »Građi za povijest književnosti hrvatske« Jug. akademije (sv. 2). Nekoje od tih pjesama štampao je Andrija Ciccarelli u svojima »Opuscoli« (Ragusa, 1811.)

Velika ljubav za klasičnu davninu ne otuđuje Marulića nimalo od krute sadašnjice. I sama ta njegova arheologija aktuelna je, upravo aktivistička. Sva njegova latinština stoji u službi suvremene stvarnosti. U svojoj poslanici »Epistula ad Hadrianum VI« (Rim, 1522.) potiče toga papu, da složi kršćanske vladare protiv Osmanlija. Crta mu u tu svrhu tužne prilike svoje domovine pod ognjem i mačem. Odjek su tih tragičkih suvremenih događaja i dvije Marulićeve hrvatske pjesme: »Tuženje grada Hieruzolima« i »Molitva suprotiva Turkom«. Ta ista rodoljubivost od njega traži, da prevede na latinski Dukljaninov ljetopis, onaj hrvatski od Papalića pronađeni prijepis. Svomu prijevodu daje naslov »Regum Dalmatiae et Croatiae gesta«, a svrhu tome svom prijevodu označuje riječima: da bi djela naših vladara upoznali ne samo oni, koji su vješti našemu jeziku, nego još i Latini.

Marulićev rad na narodnom jeziku, za ono doba sa svakoga stajališta plodonosan i utjecajan, a i danas za historiju ove književnosti jednako važan, slijedi gotovo iste smjernice njegovih latinskih umotvora. Pišući hrvatski on samo sužava univerzalno obzorje kršćanskog humanizma na domaće tlo. Daje se na prosvjećivanje svoga malenog naroda prema njegovim posebnim prilikama. Najprije u vjerskom i socijalnom, a potom i u rodoljubnom pravcu. Njegovi prvi pokušaji u kovanju hrvatskih stihova nastaju prevađanjem i prepijevanjem latinskih bogoljubnih pjesama. Među prvima su tu prijevodi iz pjesama »Rytmica« sv. Bonaventure: »Kontemplacion svetoga križa«, »Slavić« *(Philomena)*, i razmišljanje »Kako blaženi sv. Bernard dušu bogoljubnu potiče na uspomenuće sv. Križa«. Ta ga je crkvena duhovna lirika privlačila na mahove u svako doba. Odatle su nastale Marulićeve parafraze, prijevodi i samostalni sastavci, među ostalima i kod njega oni neminovni koji slave Bogorodicu: pjesma »Od začeća« i pjesma »Od uznošenja«. Slagao on iz svoje glave ili prevodio iz latinskoga, vrlo je značajno, da se pritom i u prozi i u stihu naslanja na stariju crkvenoslovensku ili hrvatskoglagoljsku pismenost. Najbolji se dokaz toga njegova književnog kontinuiteta ogleda u njegovu *Molitveniku,* što ga je jamačno u starijim godinama složio za svoju sestru koludricu Biru. Taj se bogoljubni priručnik, kojemu je Marulić samo redaktor, slaže u proznim dijelovima s hrvatskim starijim tekstovima te vrste, a razlikuje se od njih po jačem čakavljenju kao i po tome, što su »imni« i »pisni«, koji tu dolaze i kojih je na broju sedam, Marulićevi stihovani prijevodi iz crkvene himnologije.

U svom glavnom hrvatskom djelu »Judit«, epu u 6 pjevanja s pjesnički razrađenom biblijskom pripovijesti o udovi Juditi, kako pod Betulijom ubi Nabukodonosorova vojvodu Oloferna i oslobodi Izraelce od neprijateljske zavojevačke vojske, sav je

Marulić: i pjesnik, i humanist literat, i moralist i rodoljub. On tu pjeva »po običaju naših začinjavac i jošće po zakonu onih starih poet«. Drugim riječima: u koncepciji i kompoziciji slijedi zakone klasične poetike, a pjesničku dikciju, formu, jezik i metar uzimlje već gotove od domaćih pjesnika, svojih kasnije netragom iščezlih književnih prethodnika. Ta dva pjesnička umijeća, staroklasično i novo, hrvatsko, uistinu su primijenjena u cijelom eposu. Metar je domaći: tradicionalni dvostrukorimovani dvanaesterac. Crtanje Juditine ljepote i erotske strasti Olofernove kao i svih epizoda i situacija, koje su s time u vezi, izvedeno je u stilu tadašnje trubadurske poezije, ali i u konvencionalnoj formi hrvatske suvremene erotike. Raskošna ženska toaleta opisana je u svim sitnicama bogatstvom čisto narodnih izraza i naziva. Sama epska lica prikazana su nasuprot po uzorima klasične i židovske starine. Česte i na široko razvedene poredbe podsjećaju napose na klasičnu epiku. U toj dvovrsnoj izvanjštini Marulićeva svjetovnog pjesništva duh je svejedno ostao posve nabožan: biblijski i kršćanski. Čak i sama uobičajena invokacija, koju klasici upravljaju muzama, upravljena je ovdje Gospodu Bogu. Posve su u skladu s tim duhom i namjena i tendencija poema: »Neka je budu razumili i oni ki nisu naučni (izučili) knjige latinske aliti dijačke«. »I oni« to su svi, to je cio njegov narod, a ne samo obrazovaniji pojedinci; narod, koji strahuje između dvije paklene opasnosti: od jedne, koja potječe od njegove malovjernosti i duševne razrovanosti, i od druge, koja se na nj obara kao teška pedepsa božja za grijehe u najezdi krvoločnog Azijata, koja do temelja ugrožava njegovu postojbinu. Primjer Juditin treba da zaprepaštenom narodu ojača živu vjeru u Boga, da mu podigne samopouzdanje u vlastitu snagu, da očajnike opaše snagom i junaštvom, i eto mu odatle dvostruke pobjede. Ta aktualnost i ta suvremenost tendencije izražena je i na samom naslovnom listu III. izdanja »Judite« u slici, koja prikazuje bitku između dvije vojske: te vojske trebale su da budu izraelska i babilonska, a uistinu su — kršćanska i turska!

Velika aktualnost »Judite« bijaše izazvala u dvije godine tri izdanja, sva tri u Mlecima. Prvo priredi god. 1521. Splićanin

Petar Srićić, drugo u siječnju 1522. Đakomo Di Negri, Talijanac iz Aleksandrije, nastanjen u Dubrovniku; treće izdanje objavi te iste godine Jerolim Mirković, knjižar u Zadru. Taj njezin brzi publicitet stavlja nas pred zagonetnu okolnost, da je »Judit« ipak ležala u rukopisu ravno 20 godina: u svojoj posveti primanciru splitskomu, svome kumu Dujmu Balistriliću, sam pjesnik izjavljuje, da je njegov epos bio dovršen u korizmeno doba »godišće prvo nakon tisuću pet sat« (1501.). Ako možda i nije sve veća opasnost od Osmanlija potaknula tako kasno štampanje rukopisa, ona je zacijelo pridonijela tako brzoj raširenosti te knjige po cijelom primorju. Po svojoj znamenitosti i po relativnoj pjesničkoj vrijednosti »Judit« je prvi veći proizvod čakavske umjetne književnosti. Samim svojim postanjem ona je najstarije poznato i prvo čisto pjesničko djelo izašlo u štampi. Ako se još ističe, da je Marulić po toj pjesničkoj tvorbi i osnivač hrvatske umjetne književnosti, to znači toliko, da je on po slavi i po ugledu kod kuće i u inozemstvu njezin prvi veliki predstavnik, onaj koji je uzdigao narodni govor na dostojanstvo književnoga jezika i narodnu književnost uveo u kolo evropskih književnosti.

Oko »Judite« nižu se Marulićevi manje važni, ali za smjer i duh njegova pisanja također značajni umotvori. Epska pjesan »Historija od Suzane« namijenjena je nevjestama: zagovara biblijskim primjerima uzoran obiteljski život, bez kojega nema ni vjerske, ni socijalne ni narodne obnove. Tu je posebno uzeta na nišan pohota židovskih svećenika, često nedostojnih »da nose popovstvo«. Istom reformatorskom predusretljivošću Marulić šiba u pjesničkom djelcu »Dobre nauke« i domaće svjetovno svećenstvo i tadašnje redovništvo. Proboravivši neko vrijeme u samostanu Sv. Petra u Nečujmu na Šolti, pjesnik je njihove poroke bio upoznao izbliza, i zato je na njih udario jače. Neumoran je dalje moralizator u pjesmama »Urehe duhovne«, »Dobri nauci«, »Lipo prigovaranje razuma i čovika«, »Svit je tašćina«, »Suprotiva slasti od blaga« i dr. I kao da mu nedostaje izvornog rada, prevodi još s talijanskoga crkvene drame »Prikazanje sv. Panucija« od Belcarija i »Skazanje od nevoljnoga dne od suda ognjenoga« Belcari-Araldija; prerađuje iz glagoljske redakcije otprije

poznatu viziju »Govoren'je sv. Bernarda od duše osujene«. U ime morala piše satiru: u pjesmi »Anka satira«, dijalogu između djevojke Anke i babe Rade, udara na pokvarenost mlađeg naraštaja, od kojega Anka zazire toliko, da ne će da se uda, nego radije polazi u manastir. U ime toga istog morala pjesnik navlači na svoju navadno mrku ozbiljnost vedrinu nestašne šale i humora: njegova »Poklad i Korizma« prikazuje spor između personificiranih poklada i korizme u obliku talijanskih kontrasta, a »Spovid Koludric od sedam smrtnih grihov« pruža pokladnu farsu za zabavu svećenicima i koludricama, među kojima je bila i pjesnikova sestra jedinica.

»Život sv. Jerolima« i »Nauci sv. Bernarda sestri svojoj«, zatim prijevodi »Stumačenje Kata« po sredovjekoj knjizi-moralci, na zapadu poznatoj pod naslovom »Disticha moralia Catonis«, i prozno djelo »Od naslidovanja Isukrstova«, izrađeno po latinskome »De imitatione Christi« Ivana Gersona, odnosno Tome od Kempisa, upotpunjuju Marulićevu dosta bogatu ostavštinu na hrvatskom jeziku. Prijevod Gersona-Kempisa iz god. 1500. najstarije je od poznatih i datiranih Marulićevih djela, a usto i jedan od najstarijih spomenika hrvatske proze.

Sva ta djela, i latinska i hrvatska, uzeta zajedno, dokazom su Marulićeve vanredne plodnosti i radinosti, a usto i svjedoci njegova enciklopedijskog znanja i svestrane obrazovanosti. Njegova osebujna književna pojava našla mu je još za života na Hvaru i u Zadru slavitelja i nasljedovača u dominikancu Vinku Priboeviću i u mlađim pjesnicima Petru Hektoroviću, Petru Zoraniću i Jurju Barakoviću. U Dubrovniku, koji je po boljoj političkoj sudbini već udarao svojim sretnijim inokosnim pravcem, bilo je također njegovih štovatelja. U samom Splitu njegovi su nastavljači u hrvatskoj i latinskoj poeziji već spomenuti mlađi suvremenici Splićani, kojima se djela, uz rijetke izuzetke, nisu sačuvala. Zahvaljujući nešto kasnijim zbornicima duhovne poezije, nadasve Lucijevu »Vrtlu«, preostale su pošteđene od zuba vremena njihove stihovane hvale Bogorodici: »Pȉsan Gospoji blaženoj« Nikole Matulića-Albertija, »U hvalu i uzvišenje B. D. M.« Franje Bogavčića, »O slavna priliko Dive« Jere Martinčića i prijevod Petrarkine kancone Gospi Franje Božićevića-Natalisa. U svojoj zbirci duhovne poezije, koja je do nas doprla samo fragmentarno, njihov sumještanin Alojzije Baffo prepisivao je uz Marulićeve i njihove pjesme. Splitski kanonik Marko Dumanić-Dumaneo sastavljajući potkraj XVII. stoljeća svoje latinsko historijsko-bibliografsko djelo »Synopsis virorum illustrium Spalatensium« imao je još pred sobom njihova hrvatska i latinska djela. Njemu su bile poznate i epske pjesme prethodnog pjesničkog pokoljenja, jer se u biografiji kliškog junaka Ivana Matulića-Albertija slaveći njegovu smrt u borbi s Turcima pod Klisom g. 1596. pozivlje i na pjesnike, koji su ga tu i tamo slavili u svojim »ilirskim (hrvatskim) pjesmama«.

———

Da je i umjetnička kultura uz književnu u splitskom građanstvu bila na suvremenoj evropskoj visini, potvrđuje to uz nešto raniju Marulićevu pojavu i jedan predstavnik internacionalne umjetnosti: zborovođa i glazbenik *Ivan Lukačić,* rodom iz Šibenika. Bio je kroz mnogo godina gvardijan splitskoga franjevačkoga samostana. Rodio se oko god. 1574. Prema tome se nalazio u cvijetu mladosti, kada je umro proslavljeni crkveni glazbenik Palestrina (1594.), a bio je gotovo vršnjak glasovitih muzičara Monteverdija, Freskobaldija i Schütza. Kakovih 30 godina upravljao je u Splitu crkvenom glazbom kao kapelnik stolne crkve. Umro je god. 1648. i bio sahranjen gdje i Marulić, u crkvi Sv. Franje. God. 1620. izdate su u Mlecima kod nakladnika Jakova Finetti uz latinski tekst njegove »Sacrae cantiones« — zbirka »moteta« za više glasova. To je prvo kod nas poznato i izdato muzičko djelo ranog baroka poslije četiri četveroglasna madrigala, koja je god. 1550. napisao i izdao *Andrija Patricij (Petrić)* s otoka Cresa, sumještanin glasovitog filozofa *Franje Petrića-Patricija.* Djelo je sačuvano samo u jednom primjerku i nalazi se danas u Državnoj biblioteci u Berlinu. Prikazano je splitskom nadbiskupu Sforzi-Ponzoniju, nasljedniku Markantuna De Dominisa, velikog zagovarača glagoljice. Ti Lukačićevi »moteti« posve su suvremeni: označuju prijelaz od renesansnog polifoničkog muzikalnog stila na barokni monodijski individualno-ekspresivni motetski stil.

Splitski vlastelin i učitelj *Matej Alberti* iz posljednjih decenija XVI. i prvih decenija XVII. stoljeća dokazuje jednim svojim »Oficijem«, da je Marulićeva književna tradicija sa svim onim, što je njoj prethodilo, u Splitu i dalje ustrajno živjela, ali ujedno i priznaje sa žaljenjem, da je dalji književni rad u Dalmaciji ograničen samo na Dubrovnik. U njegovu »Oficiju B. Marije«, izdatom god. 1617. u Mlecima, naslovni je list iskićen likom sv. Jerolima s natpisom u glagoljici i likom sv. Ćirila s ćirilskim natpisom, pa likovima sv. Dujma i sv. Blaža s natpisima u latinici. Simbolički je dakle tu izražena idejna veza glagoljice i ćirilice prema davnoj tradiciji, da je prvu iznašao sv. Jerolim, a drugu sv. Ćiril, a jednako po gradskim patronima Splita i Dubrovnika istaknuta je i veza latiničke umjetne književnosti splitske i dubrovačke. Ta se veza očituje i u miješanju čakavštine i štokavštine s crkvenim jezikom. Predgovor molitvenika sadrži posvetu »prisvitloj i priuzvišenoj gospodi dubrovačkoj«, izražavajući želju, da se »prisvitli i od starine slovući Dubrovnik«, kada već nema osim njega »slovinski narod svoga jezika gospode«, uzdrži »do končanja svita« u svom gospodstvu »za vičnu slavu i diku svega našega slovinskoga jezika«. Značajna je tu i primjedba, nekoliko godina prije Gundulićeva polonofilstva u »Osmanu«, da i Poljaci imaju kralja svoga roda, »s česa imamo da se što većma podičimo«; ali Albertiju oni »kao da nisu od naših«, jer naše riječi »lome i prigrizaju«![9])

Poslije Albertija, kada je dubrovačka poezija bila već dospjela do vrhunca svoga bujnog razvitka, javlja se u Splitu *Jerolim Kavanjanin* (1645.—1714.), jedan jedini poznatiji pjesnik poslije Marulića, gotovo 200 godina mlađi od njega. I on je plemić, i podrijetlom je čak iz Italije, đak padovanskog sveučilišta i doktor prava; ali je i u ono poodmaklo doba mletačke vladavine već toliko srastao sa zemljom i s njezinim narodom, da se otvoreno diči svojim hrvatstvom i slovinstvom, i da, pored ljubavi za cijelu Dalmaciju, ispoljava i duboko slavensko osjećanje. S te svoje patriotske gorljivosti zamjera Trogiraninu Lučiću, što u svojoj povijesti ne cijeni dovoljno Dukljaninov ljetopis i Marulićev latinski prijevod. Kavanjinovo golemo pjesničko djelo u 30 pjevanja s 32658 stihova, kraće nazvano »Bogatstvo i uboštvo«, u doba već dovršene protivreformacije nastavlja davno prekinutu književnu tradiciju u Splitu. S mnogo dobre volje, ali s malo pjesničkog dara, isukan je u osmercima taj dosad opsegom najveći naš poem. Predmet mu je samo po naslovu biblijska priča o raskošnom bogatašu »Epulonu« i siromašnom Lazaru u religiozno didaktičnom duhu, a u stvari je to dokono pričanje o svemu i svačemu, bez ugrijane mašte i umjetničkog osjećaja, toliko razvedeno ponajviše u dosadnim i hrapavim stihovima, mada su Kavanjinu u poeziji bili uzorom uz ostale Dubrovčane i Gundulić i Ignacije Đorđić. Tu slabu pjesničku stranu spašava donekle pjesnikov pokrajinski patriotizam: nema grada, nema znamenitijeg suvremenika u Dalmaciji, koga Jerolim ne bi htio da proslavi ili barem spomene u nekoliko riječi. Taj njegov uži ali dovoljno iskreni patriotizam katkada se penje do panslavističkih magla, slaveći u ruskom caru Petru Velikomu budućeg zatornika turske sile, kako je negda Gundulić slavio Vladislava poljskoga. U svakom slučaju nedostatak čiste poezije i pjesničkog umijeća nadomješten je vrijednošću povijesne građe, vazda korisne za proučavanje društvenih, kulturnih i političkih prilika pjesnikova doba. Živući u svom zaseoku kod Splita, nakon svoje javne službe biskupskog odvjetnika i gradskog suca, taj vrlo ugledni i bogati plemić — treba mu priznati — odužio se, koliko je znao i umio, književnim i prosvjetnim potrebama svojega naroda.

---

[9]) Trideset i pet godina (1582) prije Albertijeva izdanja objavi splitski svećenik Lehsandar Komulović (Comuleo) svoj »Nauk krstijanski«, u kojemu, povodeći se također za Jerolimskom tradicijom, slavi sv. Jerolima kao »krunu, čast i diku naroda i jezika našega«.

Pod Kavanjinove stare dane bila je u Splitu osnovana oko g. 1700. književna akademija, nazvana »ilirička iliti slovinska«. Pored Kavanjina bili su njezini istaknuti članovi kanonik Ivan Dražić, Petar Macukat i Ivan Petar Marchi, koji je i spominje u svojoj knjižici »Misli krstjanske« iz g. 1704. U tom je kolu Dražić najviše uznastojao oko štokavizacije književnoga jezika u Splitu, u tu je svrhu polazio u Dubrovnik i postao članom tamošnje akademije Ispraznih (Dangubnih). Na taj je način dubrovačka književna republika sa svojom već izgrađenom štokavštinom vraćala zajam najstarijem književnom središtu čakavske Dalmacije.

———

Sagrađen na uskom prostoru, na ostrvcu u tjesnacu između kopna i otoka Čiova, nedaleko od Splita, ali svojim postankom mnogo stariji od njega, Trogir je grad velike kulturne prošlosti, s mnoštvom njezinih svjedoka, brojnih drevnih spomenika. U negdašnjem velikom broju crkava, od kojih su nekoje propale, a nekoje sasvim zapuštene, ističu se svojom starinom Sv. Nikola iz XI. stoljeća sa samostanom duvnâ benediktinkâ, zatim Sv. Barbara, negda Sv. Martin, iz XII. stoljeća. Jednoć stolna, a sada zborna crkva Sv. Lovrinca, kasnije Sv. Ivana, monumentalna zgrada s velikim zvonikom iz prve polovice XIII. stoljeća, izvedena u romanskom slogu na tri broda, s prekrasnim Radovanovim portalom, s glavnim mramornim oltarom pod baldakinom na četiri stupa, s grobom Mladena III. Šubića, koji je u latinskom natpisu nazvan »štitom Hrvata«, i s toliko drugog umjetničkog i historijskog blaga, najveličanstveniji je graditeljski spomenik u cijeloj Dalmaciji.

U Trogiru je bilo odavna i bogatih arhiva i uređenih knjižnica. Kod plemićke porodice Garanjin sačuvao se između drugih dragocjenosti i jedan, možda jedini, prijepis historije Tome Splićanina, t. zv. »codex Traguriensis«. U njemu je jedno Tomino poglavlje bilo prošireno od nepoznata pisca dodatkom o miru i sporazumu, koji su Hrvati uglavili s madžarskim kraljem Kolomanom *(»Qualiter et cum quo pacto dederunt se Croatae regi Hungariae«)*. U jednom trogirskom arhivu pronašla se još god. 1650. znamenita Trimalkionova *Večera,* »Coena Trimalchionis«, jedva i fragmentarno do tada poznata i u samoj Italiji. Oko autentičnosti te rukopisne knjige humanisti su na Zapadu vodili bučne rasprave i žučne polemike, dok se na koncu nije utvrdilo i priznalo, da je to u izvornom obliku najbolje sačuvano Petronijevo satiričko djelo.

Očit je dokaz velikog zanimanja u Trogiru i za prvu splitsku te uopće dalmatinsku narodnu književnost već spomenuti »Vrtal«

Petra Lučića, pisan g. 1573.—1595. Prema pobožnoj sadržini gotovo svih u njemu sabranih pjesama taj kodeks je pjesnička antologija duhovnoga štiva, a bio je namijenjen trogirskim duvnama. Prepisane su tu gotovo sve Marulićeve hrvatske pjesme osim »Judite«; zatim nekoji pjesnički sastavci Marulićevih nastavljača, Nikole Matulića, Jere Martinčića i Frana Bogavčića. Od Dubrovčana su tu zastupani Šiško Menčetić, N. Dimitrović, Mavro Vetranović, Kabožić i Nataljević, ali u počakavljenom obliku. U tom primorskom pjesničkom zboru našao je svoje mjesto i Šibenčanin Petar Divnić, a ima i po koja izvorna pjesma samog antologičara Petra. On se rodio oko g. 1550., a umro je 1614., kada je njegov sin Ivan, glasoviti historik, jedva navršavao desetu godinu života.

Drugi trogirski zbornik, važan također za Marulićevu duhovnu liriku, nastao je oko g. 1615., a pisao ga je od veće česti *Ivan Lulić.*

Najstariji je hrvatski pisac iz Trogira onaj *Marko Andriolić,* koji je, kako je već spomenuto, priredio treće izdanje Bernardinova Lekcionara davši mu naslov »Pistule i Evan'jelija po vse godišće harvackim jezikom stumačena« (Mleci, 1586.). On je osim toga preveo s talijanskoga »za dicu i ostale harvackoga jezika« i katekizam Augustina Valijera, te ga štampao u Mlecima god. 1585. pod natpisom: »Nauk katoličaski od svete vire i od života krščanskoga«. Trogirski biskup *Ivan Vidović* († 1721.), rodom Šibenčanin, autor je nedovršene pjesme, nastale pod dojmom vijesti o pripremama Karla III. na pohod u Španiju (god. 1704.). Tu se kaže, da je pjesmu složio »pjevaoc Milolavić u pohvalu prisvitle gospode bosanske s vilama u hladišću pod jelom uz frulu pjevajući«. Fragmenat je u desetercu, u čakavštini koja se pomalo miješa s jekavštinom, a značajna je i njezina idejna strana, jer je u opreci sa službenom politikom rimske kurije, pa ga zato ovdje i spominjemo.

Što u Trogiru nije bilo, uz toliko njegovo kulturno blago i u tako povoljnoj sredini, i znatnijega književnog rada na hrvatskom jeziku, uzrok se možda nalazi u većoj sklonosti njegovih umnika za historijsku nauku. Kao drugdje na Zapadu, ta je sklonost i njih poticala, da se u obrađivanju historijske građe, koja je od općenitijega, svjetskog interesa, radije služe latinskim i talijanskim jezikom. Tako je i najveći hrvatski historik starijega doba i začetnik hrvatske kritičke historiografije, trogirski plemić *Ivan Lucius* (tal. Lucio, hrv. Lučić, rođen u Trogiru g. 1604., a umro u Rimu g. 1679.), pisao samo na ta dva jezika. Njegovo djelo na latinskome »De regno Dalmatiae et Croatiae libris sex« (Amsterdam, 1666.), napisano u dobrovoljnom izgnanstvu, uza svu autorovu venetofobiju izrađeno je s velikom oštroumnošću, trijeznošću i kritičnošću i objektivnim promatranjem povijesnih događaja. U Dodatku se tu navode i upotrijebljeni izvori, na prvom mjestu Dukljaninov ljetopis kao najstariji, a štampan je tu i onaj Marulićev latinski prijevod; ali Lučić za svoja izlaganja ne usvaja iz toga izvora nigdje ništa, što mu se činilo nejasno ili s kojegagod razloga nepouzdano. Lučićevo su drugo vrijedno djelo njegove »Historijske uspomene o Trogiru« (Memorie storiche di Tragurio, ora detto Traú«). Napisao ih je na talijanskom jeziku, i u toj formi obradio političku i kulturnu historiju grada Trogira od najstarijih vremena do polovine XVI. stoljeća osvrćući se prigodno i na ostalu Dalmaciju, a posebno na susjedne gradove Split i Šibenik.

Grad Šibenik, nešto udaljeniji od Trogira nego Trogir od Splita, upotpunjuje komunsku trijadu u književno-kulturnom životu srednje, kopnene, Dalmacije XVI. i XVII. stoljeća. Po svom hrvatskom postanju neromansko naselje, Šibenik se ističe još za narodne dinastije kao mjesto svečanih prigodnih čina. Kralj Petar Krešimir izdaje god. 1066. povlastice samostanu Sv. Marije u nazočnosti svojih biskupa; kralj Zvonimir u njemu sud sudi; tu Stjepan III. boravi za trajanja narodnog sabora. Blagostanjem i ugledom grad je cvao i pod mletačkom vladom. Bio je prvi među dalmatinskim komunama, koji je kovao svoj vlastiti novac. U XV. stoljeću počela je da se gradi njegova veličanstvena katedrala Sv. Jakova, uz trogirsku najljepša u Dalmaciji, raskošno ukrašena kiparskim, rezbarskim i slikarskim umjetninama. Na njezinu izgrađivanju, koje je trajalo 120 godina, izmijenilo se nekoliko majstora. Najznamenitiji su među njima:

Antun Mlečanin, Juraj Matijević Zadranin i Nikola Fjorentinac. Oko Matijevića se obrazovala odlična graditeljska i kiparska škola, koja je po nekojim svojim odlikama utjecala i na razvitak svjetske arhitekture, a kod kuće dala vrijedne majstore Pokrajčića, Pušića, Stojislavića i dr. Na glasu su u Šibeniku i crkva i samostan Sv. Frane iz XIII. stoljeća; nadalje crkva i samostan Sv. Dominika iz XIV. stoljeća. Arhiv i knjižnica franjevačkog samostana posjeduju među ostalim vrijednim stvarima i latinski kodeks iz X. ili XI. stoljeća, knjigu himna u karolinškoj minuskuli s muzičkim notama.

Već u rano doba renesanse javlja se u Šibeniku prvi humanist *Juraj Šižgorić (Sisgoreus),* latinski pisac i pjesnik, kojemu ni književni odgoj u latinštini ni humanistički zanos nisu ohladili ljubavi spram jezika i naroda, iz kojega bijaše potekao. Čisto narodna sredina njegove kolijevke unosi svoju posebnu notu u njegovu humanističku naobrazbu, odvajajući ga od zabluda i nastranosti, u koje upadaju prvi dubrovački humanisti. Dok se oni onamo, kako ćemo vidjeti, otuđuju realnosti i svojoj okolini uzdišući za kviritima i prezirući »ilirski« rod i jezik, dotle je Šižgorić i u latinskome ruhu ostao slavitelj narodnih pjesama i narodnih običaja. Njegovo geografsko folklorističko djelo »De situ Illyriae et civitate Sibenici« (god. 1487.) sadrži pored ostaloga vrlo zanimljivo poglavlje o narodnim pjesmama, koje se pjevaju u svatovima, u kolu, pri mrtvačkom sprovodu, kad se tiješti ulje, kad se vrše poljski radovi, ili kada zaljubljena mladost iskazuje svoju ljubav odabranoj ženi. U toj poeziji šibenski humanist nalazi toliko slasti i ljepote, da mu ona ne zaostaje ni za najboljem staroklasičnom umjetnom poezijom. Narodne mu poslovice isto tako sadrže toliko oštroumlja, koliko ga nema ni u Solonovim zakonima. To neobično slavljenje narodne poezije u jeku humanizma dokazom je, da je Šižgorić imao široko shvaćanje istinske poezije; a da je bio i rođen pjesnik, svjedoče njegove latinske elegije i ode (»Elegiae et carmina«, Mleci 1477.) i veliko priznanje, koje su mu bile stekle u Italiji, i o kome s ponosom govori njegov sunarodnjak Marulić u jednom svom pismu, koje se nalazi u tom izdanju. Za proučavanje narodne umjetne poezije u Dalmaciji onoga doba bila bi zaista velika sreća, da je Šižgorić i sabrao i zapisao to narodno blago, kada nije već pjesnikovao i na narodnom jeziku. Ali već na početku XVI. stoljeća humanističke će muze početi i ovdje uzmicati pred narodnim vilama. Ove su u kolo hrvatskih glagoljskih književnika bile uvele franjevca *Š. Glavića* († 1564), produživača rada Š. Klimantovića. Stopama nasljedovača Marulićeve poezije išao je *Petar Divnić*, autor hrvatske pjesme »U pohvalu od grada Šibenika« i nekolikih pjesama duhovne lirike. Nešto drugačije bijaše s prozom. *Dinko Zavorović-Zavoreo* (r. oko 1540.) u svom povijesnom spisu o Šibeniku, od koga mu se sačuvao samo prvi dio, i u svojoj povijesti Dalmacije od ne baš velike vrijednosti, služi se samo talijanskim jezikom. Njegov stariji, ali mnogo glasovitiji suvremenik *Antun Vrančić* (Verantius, 1504—1573), pozniji ugarski primas i poznati diplomat, služio se samo latinštinom. Boraveći ponajviše u tuđini, Vrančić se proslavio različnim geografskim i historijskim djelima, koja imaju i danas veliku vrijednost. Sudeći po jednoj »Molitvi«, uvrštenoj u »Nauku kršćanskom« njegova sumještanina Mrnavića, bio je počeo da piše u svom materinskom jeziku. Mnogo više je dao na hrvatskom nećak Antunov *Fausto Vrančić* (1551—1617), biskup čanadski, a poslije barnabita u Rimu, sastavljač latinskoga rječnika od pet jezika (latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, »dalmatinskoga« i madžarskoga — izdatog u Mlecima 1595). U dodatku je toga rječnika i nizac »dalmatinskih riječi, koje sebi prisvojiše Ugri«. Biografsko djelo »Život nekoliko izabranih divic« napisano je hrvatski. Da li je na tom jeziku bila sastavljena i njegova povijest Dalmacije, ne zna se, jer mu je, kad je umro, metnuše u lijes i zakopaše s njim prema njegovoj želji. Književno je djelovao i otac Faustov, a brat Antunov *Miše Vrančić* (1507—1571). Njegovi prijepisi pjesama dalmatinskih pjesnika sačinjavaju t. zv. Šibensku pjesmaricu, u kojoj je i počakavljena Vetranovićeva pjesma »Prilika od žedna jelina«.

Razglašen je više od svih, iako nije bio najvredniji, *Ivan Tomko Mrnavić* (1580—1639). Podrijetlom Bošnjak, bio je najprije šibenski kanonik i profesor seminara, a potom bosanski naslovni biskup, papin poslanik i najzad kanonik i vikar zagrebačke stolne crkve i carski tajni savjetnik. Pročuo se najviše svojom obrazovanošću i mnogostrukim književnim radom, kojemu su suvremenici bili udarili odviše visoku cijenu, ali je ona kasnijom revizijom opala do niskog stepena. Mrnavić se ponajprije svojim kasnijim biografima razotkrio kao vrlo slavična i častohlepna ličnost, u neku ruku kao književni pustolov. Često je polazio u Rim. Tu se dugo zadržavao uzalud nastojeći, da se njemu kao dobrom poznavaocu staroslovenštine i glagoljice povjeri izdanje glagoljskih liturgijskih knjiga. Izjalovila mu se bijaše i nada, da postane šibenskim biskupom, jer nije bio po ćudi ni mletačkoj vladi radi svoga pristajanja uz Isusovce. Svejedno Ivan Tomko bijaše neumoran u nastojanju, da na svaki način proslavi svoje ime. Dokazivao je čak i kneževsko podrijetlo svoje porodice mnogim ispravama iz područja historije i genealogije; ali se s vremenom utvrdilo, da su to bile samo njegove grube krivotvorine. Njegova je krivotvorina i »Život Justinijana«, napisan tobože od careva pouzdanika Teofila glagoljicom, a imao je da posluži kao tobožnji dokaz Justinijanova slavenskog podrijetla. Mrnavićeva je krivotvorina i psaltir popa Nikole Rabljanina, što ga je on tobože god. 1222. prepisao iz starijega predloška čak iz vremena sv. Jerolima. Njegov latinski životopis bana Petra Berislavića, što je bio izdat u Mlecima god. 1620., prost je plagijat rukopisnog djela Antuna Vrančića »Vita Petri Berislavi«.

Od njegovih hrvatskih djela štampana su četiri: »Život Margarite Bl. Divice« (Mleci, 1613); »Život Magdalene« (Rim, 1626), složen u stihovima, a protkan i rodoljubnim čustvima radosti spram sreće njegove domovine i žalosti spram njezina ropstva; »Istumačenje obilnije nauka kršćanskoga« (Rim, 1627), u kom se nalazi i pjesma »Potuženje pokornika radi smrti Isusove«; napokon radi svojih veza s čakavskom poezijom najvažnije njegovo četvrto djelo »Osmanščica« (Rim, 1631). To je izvorna tragedija u rimovanim dvanaestercima, više povijest nego drama, bez invencije, bez radnje i bez iskre poezije, važna samo po svom predmetu, onom istom suvremenom događaju, što ga je i Gundulić obradio u svom »Osmanu«, mada je inače ta sadržajna veza između tragedije i eposa puka slučajnost.

Osim Mrnavićevih stihova (u »Osmanščici« ih ima ravno 5600!) veliku ljubav za čakavsku poeziju u Šibeniku dokazuje i pjesma »Ženska slava« (1643) Šibenčanina *Janka Armolušića,* velikog slavitelja žena. Bijaše nastala kao reakcija na satiru »Od privare i zle naravi ženske« Bračanina Ivana Ivaniševića, o kojemu će biti kasnije govora. Osim protesta i ogorčenja među ženama na Braču i izvan Brača Ivanišević je bio izazvao u obranu krasnog spola eto i šibenskog pjesnika, pa kako je kuditelj žena bio udario u jednu skrajnost, tako je ovaj šibenski hvalitelj udario u drugu, braneći sve žene, zle i dobre, počevši od Eve.

Da su proizvodi čakavske knjige imali i svoju šibensku publiku, isto tako među plemićima kao i među pučanima, potvrđuju vijesti iz gradske kronike. Koludrice sv. Spasa davale su god. 1615. u Šibeniku predstavu (skazanje) »Sv. tri kralja«. Glumice su bile same koludrice plemićke krvi, a predstavljale su u nazočnosti svoje rodbine, i bile su odjevene »alla croata«. Kada je biskup poradi jedne male svađe, koja bijaše nastala tom prigogom, zametnuo protiv koludrica disciplinski postupak, opatica se opravdavala dokazujući, da je to prikazivanje, kao i ranija, bilo pobožno i sveto, o čemu da će i sam biskup moći da se uvjeri, kada mu bude predočen tekst skazanja: »libretto in schiavo«.

Šibeniku pripada slava i zato, što je dao više Splitu nego sebi prvog našeg do danas poznatog kompozitora Ivana Lukačića, kojega smo već spomenuli u odsječku o splitskoj književnosti.

2. *Književnost na Hvaru i na susjednim otocima*

Dva glavna mjesta na otoku Hvaru, Starigrad i Hvar, koji se negda nazivao i Novigrad, i to za razliku od prvoga starijega, koji je u doba grčke kolonizacije upravo i nosio to staro grčko ime *Pharos,* rodiše potkraj XV. stoljeća dva znamenita pjesnika: Hvar dvije godine starijega Hanibala Lucića, a Starigrad Petra Hektorovića. Obojica su patriciji, koljenovići; obojica vrlo značajne i osebujne književničke pojave, te prema starijemu Maruliću bilježe snažan i važan književni napredak.

Hanibal Lucić (1485—1553), sudac hvarske komune i njezin advokat, za cijelog života neženja, posjednik zimske palače u gradu i ljetnikovca na periferiji, a i mnogih drugih nekretnih dobara tu i u Starigradu i na Visu, proživio je dosta burne godine u jednom od najnemirnijih i najnevoljnijih odsječaka hvarske povijesti. Previše osiljeno plemstvo, onda još u velikom blagostanju, predstavljalo je na otoku oligarhijsku upravu s velikim vijećem u Starigradu, u kojemu je bilo zastupano 38 hvarskih plemićkih porodica. Mletačka aristokratska republika, dobivši otok god. 1420., štitila je te povlaštenike preko svoga kneza (konta) — namjesnika, kasnije providura, jer su joj s političkih razloga kao poduporanj vlasti bili mnogo pоćudniji. Radi toga je ona i trpjela svaku njihovu tlaku i nasilje nad hvarskim kmetovima. Teška i dugotrajna trvenja između tlačitelja i tlačenika dovedoše god. 1510. i god. 1514. do otvorenih buna, a od ovih do paljenja i razaranja plemićkih dvorova i do pustošenja vlasteoskih imanja. Krvoprolića i pokolji plemića izazvaše najzad prijeko suđenje, kojim je providur Capello, kaznivši okrutno pučke kolovođe, jedva primirio otok. Taj građanski rat bijaše ipak donio kmetskom staležu i znatne političke koristi: pučani se konačno izmiriše s plemićima i nagodiše dotle, da su poslije mogli braniti svoje interese u pučkoj skupštini (kongregi), koja je tako postala ravnopravnom s plemićkim vijećem.

Za tih socijalnih oluja stradavaše i Lucićeva porodica. Hanibal je kao i mnogi drugi plemići, koji su pred bijesom pučana bježali kojekuda, a najviše u susjedne gradove, morao da seli s otoka, te se neko vrijeme sklanjao u Trogiru. Poslije tih prevratnih događaja udari na Hvar u dva navrata kužna pošast (1519, 1529), a za tursko-mletačkog rata (1537—1540) zaređaše i turski napadaji na hvarske obale. Sve te nevolje skupa, ispunjajući strahom i čemerom i onako izmučeno otočno stanovništvo, odraziše se duboko u pjesnikovu životu davši posve oprečan pravac svjetovnim raspoloženjima njegove mladosti. Dok je njegov prvi, mladenački period vedar i nasmijan, drugi se s prevaljenom tridesetom, prikazuje već mrko uozbiljen, gotovo pokajnički i trajno zabrinut.

Prva je posljedica toga obrata kod Lucića bila ta, da je podvrgao strogoj reviziji pustopašnu i prpošnu erotiku iz mladih raskalašenih godina. Trijebljenjem i uništavanjem nepoćudnih pjesama njegove se »Pjesni ljuvene« svedoše na neznatan broj od 22 pomilovane. Toj lirici su uzgledi talijanski petrarkisti, u prvom redu Bembo i Ariosto; ali ona nastavlja i na splitsku, nešto stariju, Marulićevu, i na dubrovačku, poimence Držićevu liriku. Nesumnjive su i njezine veze s narodnom poezijom, kako se to javljalo i kod prvih talijanskih pjesnika XV. stoljeća, odgojenih u humanističkoj školi.

I Lucić je bio pravi gojenac raširenog humanizma. Hvar je već tada imao svoju dobro uređenu humanističku školu s pročelnikom Jerolimom Brtučevićem, Lucićevim prijateljem, također uvaženim književnikom. Nekoji njihovi vršnjaci sumještani ističu se i u tuđini svojim humanističkim znanjem i rijetkom učenošću. Dvojica od njih, Cassio i Paladinić, odani latinštini, rektori su pravne škole u Padovi. Hanibal je međutim i u općenju i u književnoj praksi obožavalac samo svoga materinskog jezika. Samo na tome jeziku slaže izvorne pjesme, a tuđe, latinske i talijanske, prerađuje, nasljeduje i prevodi također na svoj. Ovidijeva Heroida »Paris Heleni« njegov je, poslije talijanskoga, najstariji prijevod što ga poznaju evropski jezici. Pišući poslanicu svomu prijatelju Splićaninu Jeri Martinčiću, pozivlje ga, da mu na nju odgovori drugom hrvatskom: ističe mu, da je to i želja rektora Brtučevića, njihova zajedničkog prijatelja, onoga koji svagdje i uvijek, bilo da pjeva ili piše, bilo da na sudu brani ili u vijeću svjetuje, upotrebljava samo svoju hrvaštinu.

U tome svom živom osjećanju za sve što je narodno i dično, Lucić slavi, mada je mletački podanik, i republiku dubrovačku. Njemu, aristokratu, ona predstavlja i politički ideal državnoga uređenja. Njegova pjesma »U pohvalu grada Dubrovnika« zanosna je himna toj, kako s ponosom ističe, slavi i časti našega jezika. Dubrovački su književnici njegovi veliki prijatelji: s njima dopisuje, tamo hodočasti pod stare dane, a u onoj svojoj pohvalnici, ne osjećajući se još doraslim za veće hvale, obećava da će uz bolju spremu i jednim većim djelom proslaviti Dubrovnik, ako mu igda Bog »otvori jači glas«.

To dato obećanje Lucić doskora i iskupi dramom »Robinja«, i tako prvi od svih naših književnika proslavi s pozornice republiku sv. Vlaha. Evo po čemu, s obzirom na sadržaj drame: Kćerka bana Vlaska, a unuka Blaža Majera, poslije pogibije svoga oca u boju s Turcima i sama dopada ropstva. Ugarski kralj, voleći je kao svoju rođenu kćer, obećava veliku nagradu onomu junaku, koji bi robinjicu našao i od ropstva je otkupio. Tu kraljevu želju ispunja negdašnji djevojkin potajni ljubavnik, mladi Derenčin, unuk proslavljenog bana Mirka Derenčina. Lutajući u potrazi za odabranicom svoga srca Derenčin se svraća i u Dubrovnik, i tu na trgu među gusarskim robljem prepoznaje u jednoj robinji Vlaskovu kćer. U početku joj taji, tko je i što je, ne bi li tako iskušao njezino srce, dok joj na koncu nije izmamio obećanje, da će se po svom otkupljenju udati za mladog, tobože dalekog Derenčina. Napokon joj otkriva tajnu, i oni postaju vjerenici. Tu se odmah slavi neočekivani pir. Dubrovačka gospoda obasiplju mladence darovima, a jedan od njih u ime grada izriče pohvalan govor u slavu Derenčinova unuka, u čast oslobođene robinje i njihova slavnog roda. S kneževim hvalama i Derenčinovom zahvalom svršava se drama.

Izvor Lucićeve »Robinje«, s kojom se je osim domaće pozabavila i ruska i njemačka književna historija kao s najstarijom svjetovnom romantičkom dramom, ranijom i od španjolske i od engleske, veže se za narodnu poeziju i ratne događaje onoga doba. Bitka na Krbavskom polju (g. 1493.) bijaše daleko i bolno odjeknula u narodu. O njenim epizodama i glavnim licima pjevale su širom i narodne pjesme, pa tako i o dvjema Derenčinima i o Majeru Blažu. Kako međutim narodna predaja preinačuje dosta brzo povijesne događaje, a katkada zamjenjuje i njihove aktere, doprle su i do Lucića takve preinake. Lica u njegovoj »Robinji« i jesu i nisu historijska. Ban Vlasko na pr. ne postoji, ali postoji kapetan senjski i ban hrvatski Blaž Podmanicki, nazvan Madžar. Uzimlje se, da je od nadimka Madžar u čakavskom narječju postalo prezime *Majar,* i odatle *Majer,* a slično da je od imena *Blaž* postalo *Blaško,* i odatle *Vlasko,* prema dubrovačkom *Blaž — Vlaho.* Ban Blaž imao je jedinicu kćerku Benignu, ali

sina nije imao. Ban Mirko Derenčin, u početku zapovjednik tjelesne straže hercega Ivaniša Korvina, bijaše izgubio u krbavskom boju jedinca sina Pavla i svog rođenog brata, a i sam bijaše dopao ropstva i u ropstvu od jada umro. Oko junaštva i slave tih historijskih lica narodna je mašta bila isplela različne ganutljive epizode, pa i ovu romantičnu o robinji i njezinim ljubavnim zgodama, pri čemu se Blaž udvojio u Vlaska, svoga tobožnjeg sina, a robinjičina oca. Ova romantika bijaše prešla i u žensku narodnu poeziju. Poznate su četiri romance o robinji, tri iz Makarske, a jedna iz Istre. Luciću je sva ta narodna poezija bila dobro poznata. To potvrđuju i riječi, što ih dubrovački vlastelin u »Robinji« upravlja Derenčinu:

Vas svit Derenčina, tvojega još dida,
I hrabra i smina u pisneh povida.

Taj samonikli dramski pokušaj samo je s formalne strane zavisan o trubadurskoj lirici, a inače izvijen iz čiste narodne poezije. Sa svojim vanrednim i novim osobinama ostao je u ondašnjoj književnosti nažalost osamljen. Lucić je isto tako i u lirskoj svojoj poeziji bio osamljeno sretan. I njegova lirika po svojoj naprednoj, do kraja izdjelanoj formi ima svoje posebne odlike: savršenu dikciju, gladak i izbrušen stih, vazda poetičan jezik, neusiljeno sricanje, tako da okretnost i milozvučnost lijepe čakavštine dolazi u njoj do puna izražaja. Lucićev dobar ukus i njegov istančani osjećaj za ljepote oblika ne ostavlja ga ni onda, kada prerađuje ili nasljeđuje stojeći izravnije pod talijanskim utjecajem. To uljepšavanje, to usvajanje tuđega mliva kao svoga samorodnog posve je u duhu humanističkog XVI. stoljeća, kojemu je obradba, idealno lijepa forma, pretežnija od sadržaja. Kod Lucića ima tomu i još jedan, možda važniji razlog: hvarski pjesnik nadovezuje na već gotov rad Splićana i Dubrovčana, iako u Splitu cvate lirika gotovo samo moralnog sadržaja. Njegova pjesma »Jur nijedna na svit vila« biser je tadašnje dalmatinske erotike, njezina pjesma nad pjesmama, kako ju negdje nazva naš najstariji kritik Vraz.

———

Lucićev je premac u pjesničkoj slavi Starograđanin *Petar Hektorović* (1487?—1572). Starinom je još ugledniji, a i posjedom bogatiji vlastelin. On je drugi priznati kolovođa hvarskog kruga književnika, kojima se djela nisu sačuvala. Njegov je otac Marin stajao na čelu hvarskog plemstva za onih krvavih buna, a bio je i predstavnikom plemićâ pred vladom u Mlecima. Isti krvavi događaji, iste tjeskobne prilike življenja zbog turskih zaleta na otok i radi kužne morije djelovali su jednako snažno na oba hvarska pjesnika; ali su te zajedničke nevolje urodile ipak po njihov duhovni život dosta različitim posljedicama: od skladatelja »pjesni ljuvenih«, veseljaka i uživaoca, i Hektorović se prometnuo u kršćanskog moralistu i u otvorena protivnika humanističkog paganizma. Postao je štaviše i demokratom u duši. Erotskih pjesama nije više nikada pjevao. Štogod je te vrste bio ispjevao u prvoj mladosti, to je sada kao iskreni pokajnik posve zabacio i do kraja uništio. Izmakao je tomu nesmiljenom uništavanju jedan jedini sastavak, ali ni taj nije izvoran: prijevod je to Ovidijeve »Knjige od lika (lijeka) ljuvenoga«. Nego, i taj prijevod kao da je reakcija na putenu erotiku. Drugi dio latinskog spjeva nije tu uopće preveden »cića razlika nepoštenja«, a prvi je prekrojen ispuštanjem škakljivih mjesta, kako u novom obliku ne bi preostajalo više ni traga »zlom duhu«.

Hektorovićevo dalje stvaranje ograničilo se na jednu jedinu književnu vrstu: poslanicu. Nije ni ono bogzna kako opsežno, ali je već posve zrelo, jer je nastalo u poodmakloj dobi, pa je od znatne i pjesničke i književno-historijske vrijednosti. Četiri poslanice: po jedna Dubrovčanima Nikoli Nalješkoviću i Don Mavru Vetranoviću, treća Hvaraninu Jerolimu Brtučeviću, a četvrta Trogirki Graciozi Lovrenčevoj; uz to jedno pismo u prozi Hvaraninu Mikši Pelegrinoviću, autoru jedne »Jeđupke«, onda nastanjenom u Zadru, jedan epitafij rođaku Frani Hektoroviću, i napokon idilski epos »Ribanje i ribarsko prigovaranje«, također u formi poslanice — sačinjavaju svu Hektorovićevu pjesničku ostavštinu. »Ribanje« je u njoj Hektorovićevo glavno pjesničko djelo. Upravljeno je rektoru hvarskih škola Brtučeviću, koji se kod svojih drugova isticao poglavito naobrazbom i učenošću, ali je uživao i glas dobra pjesnika. Ostale poslanice daju više nego njihova poezija: važan su prilog biografskoj građi, koja u oskudici drugih vijesti o pjesnikovu životu, o književnim prilikama, shvaćanjima i odnosima između Hvarana i Dubrovčana, pruža književnom historiku dragocjeno uporište, da u tim pitanjima ne luta u posvemašnjoj tami. Tako je u poslanici Nalješkoviću opisan pjesnikov bijeg na ribarskoj lađici u Mletke, a u pismu Pelegrinoviću objašnjen postanak i značaj njegova »Ribanja«. Svi ti proizvodi štampani su u skupnom izdanju u Mlecima g. 1568. pod natpisom: »Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine«.

»Ribanje« je ribarska idila, u staroklasičnoj i talijanskoj poeziji nazvana eklogom. Prema epskoj radnji, koja obuhvata tri dana, dijeli se u tri pjevanja, u kojima opisuje trodnevnu šetnju lađom po moru u svrhu ribolova i ljetne razonode. Ne mareći za svoju staru nevolju, *gutu* — tako pjesnik pripovijeda svom prijatelju — otisnuo se jednog dana na krstarenje tjesnacem od Starigrada do Hvara, te bračkim kanalom do šoltanske luke Nečujma, pa se odatle okrijepljen vratio kući. Njegovi su suputnici dva najbolja starigradska ribara, Paskoje Debelja i Nikola Zet, prosti ali bistri i odvažni ljudi, i Paskojev sin, djetić za »bucanje ribe«. Na odlasku iz hvarske luke u rano jutro prema Šolti, da bi nekako razonodili svoga gospodara, ribari mu pjevaju u čast lijepu zdravicu, koju zovu počasnicom (»Naš gospodar poljem jezdi«). U nastavku vožnje kazuje svaki ribar po jednu »bugaršćinu«: Paskoje bugarî o Kraljeviću Marku i njegovu bratu Andrijašu, a Nikola o Radosavu Siverincu i Vlasku, udbinskom vojvodi. Poslije ručka pjevaju u dvoje, »jedan niže držeć, drugi više pojuć«, lirsku narodnu »pisan«: — »I kliče devojka«. Pjevači se kasnije natječu i u mudrovanju: siplju kao iz rukava mudre rečenice i poslovice. Pričaju također i svoje doživljaje. Njihove pametne i ugodne razgovore zaključuje gospodar svojim refleksijama o ispraznosti i taštini svega na svijetu, i na koncu dodaje opomenu, da treba vazda vršiti zapovijedi Božje, nastojeći da u svakom našem djelovanju duh i srce gospoduje nad golim umom. Prekidajući svoje pripovijedanje pjesnik se obraća naslovniku poslanice Brtučeviću: njemu svakako ide jedan dio postignute lovine, pa umjesto ribe, eto mu pjesme o vožnji i ribanju! U trećem pjevanju, kada prolaze mimo Nečujam, Hektorović spominje svojim pratiocima Don Dujma Balistrilića, svećenika, koji se tu bio zaklonio, da sabranije služi Bogu, ostavivši Split; zatim evocira Marka Marulića, koji je zajedno s Don Dujmom u tom samostanu provodio svet život. Slaveći Marulića pjesnik zanosno slavi i grad Split i tolike njegove umnike:

»O Splite čestiti, ku si sriću imil,
Da s' vazda gnjizdo ti razumnim ljudem bil . . . .
Marul nad svima, za reći rič pravu,
Najveću čast ima i diku i slavu:
Zvidami meu svimi kako sja Danica,
Tako t' meu mudrimi ime mu protica« . . .

To lijepo raspoloženje prati izletnike i na njihovu povratku: mornari se vraćaju kući, okrijepljeni i tjelesno i duševno.

U Hektorovićevoj idili nema ni trunka ljubavne romantike: nema onoga umišljenog trubadurskog prenemaganja, kojim obiluju talijanske ribarske ekloge njegova prethodnika Sannazzara iz Napulja (1458—1536). U njoj se crtaju svakidašnje prilike bez ikakvih nerealnih maštanja: realan život dvaju pučana, ljudi od krvi i mesa, a isto tako i život njihova gospodara vlastelina, koji je pod udarcima krvavih događaja i teških razočaranja, preko zajedničkih patnja i stradanja, zavolio te pučane kao svoju rođenu braću i drage prijatelje, koji se vratio k njima i s njima u krilo prirode, gdje je život priprost, smiren i zadovoljan, gdje nema staleških razlika ni bratoubilačkih socijalnih borba. To njihovo putovanje po moru u ljetno doba, uz različne zgode i prigode za veslanja i jedrenja, njihove užine i ručkovi, pristajanja i prinoćivanja, međusobni razgovori tih ribara, čas veseli a čas ozbiljni, njihova mudrovanja i nadmudrivanja nakon recitacije i pjevanja narodnih pjesama na velik užitak njihova gospodara: svi ti doživljaji pod vedrim nebom i na pučini morskoj, između najslikovitijih dalmatinskih otoka, ocrtani su istinski vjerno i priprosto, ali vazda i prirodno i živo. Protagonisti ribari uhvaćeni su tu u svoj svojoj prirodnoj jednostavnosti i

patrijarhalnosti svakidašnjeg života, još neiskvarena dodirima iživjele kulture. Prirodna je i ta gospodareva simpatija za njih nakon njegove duhovne katarze; neizvještačeno je i ono njegovo izjednačivanje svoga položaja s njihovim, i ona bliska srdačnost, po kojoj ih nazivlje drugovima i prijateljima, idealizirajući donekle njihovu jednostavnu, ali čilu i svježu prirodu. Tim gospodarevim učešćem u epskoj radnji idilička se živa slika samo dopunjuje.

Hektorovićevim u izmirbi s pučkim staležem dokumentiranim demokratskim nastrojenjem i njegovim strogim, u ono doba još neviđenim realističkim promatranjem života, »Ribanje« je postalo u čitavoj evropskoj književnosti XVI. stoljeća od vanredna historijskog značenja. U književnom pogledu predstavlja ta idila preuranjeni književni realizam, a u socijalnom preuranjeni demokratizam, kojemu je korijen u kršćanskoj ljubavi prema bližnjemu i u zdravu rasuđivanju društvenih odnosa. Po tim dvjema vanrednim svojstvima, a i po ostalim pjesničkim odlikama, taj je pjesmotvor najoriginalnije i najsamoniklije djelo stare naše književnosti. Humanizam i literatura nadomješteni su tu nepatvorenim biserom narodne epike i narodne lirike, proizašlih iz duše onih istih pučana, kojima pružaju duhovnu hranu i razbibrigu, bolju nego što je pruža ikakva pisana ili naštampana knjiga. Hvatajući te samorodne glasove s njihovih usta Hektorović nije samo bilježio riječi, nego im je označivao i pjevanje i način kazivanja. Tako je on prvi zabilježio i trajno sačuvao četiri uzorka najstarijih pjesama iz dalmatinskog primorja.

Tih i povučen, ostavši za cijelog života samac, bez svoje obitelji, Hektorović je od rane mladosti pokazivao veliku sklonost k idiličkom životu ljubeći nadasve ljepote prirode. Gradeći pokraj mora u starigradskoj drazi po vlastitom nacrtu svoju zimsku palaču »Tvrdalj«, da bi njome zaštitio ujedno sebe i svoje sugrađane od nenadnih turskih navala, s morske joj strane udari čvrstoću tvrđave, a s kopnene je uljepša do krasotâ gradskoga gospodskog ljetnikovca. U svojoj poslanici prijatelju Vetranoviću diči se pjesnik, da je ta njegova stojna kuća i palača i utvrđeni dvorac: na jednoj strani neosvojiva obrana, a na drugoj gizdav perivoj, i u njemu golubinjak i ribnjak, živa i daždeva voda, lozne odrine na kamenom stupovlju i raznovrsno cvijeće i stabalje, što mu ga je Don Mavro po dobroti svojoj poslao, a on svojom rukom zasadio i uzgojio. »Tvrdalj« je ostao njegova mila doživotna briga: gradio ga je i dograđivao neprestano. Za turske navale na otok g. 1539. ta njegova uzdanica ne pruži mu ipak dovoljno sigurna zakloništa: morao je da odatle na vrat na nos bježi sa staricom majkom i kućnom čeljadi, te jedva iznese živu glavu lutajući morskom pučinom 18 mučnih dana, dok njegova ribarska lađica nije teško dohvatila talijansku obalu. Na povratku, poslije godine dana, trebalo mu je popravljati i obnavljati, što su Turci na »Tvrdalju« i okolo njega bili nemilo porušili i poharali.

Radi epistolografijske forme Hektorovićevih pjesama različne zgode i nezgode, opće i pjesnikove, našle su u njima više odjeka nego u djelima ijednog drugog dalmatinskog pjesnika istoga doba. Iz njih doznajemo, da je Hektorović s dubrovačkim književnicima do konca života gajio srdačno prijateljstvo, pa odatle zaključujemo, da su Dubrovčani iskreno uvažavali Hvaraninov pjesnički talenat, da su čitali sastavke hvarskih pjesnika i da su se njima koristili; pa da su isto tako i Hvarani pratili književni rad suvremenih Dubrovčana. Inače se drugačije ne bi mogla protumačiti tolika srdačnost, kolika tu izbija iz njihova dopisivanja. Nalješković pjeva Hektorovićevoj *guti*, tužeći se na nju, što ne prestaje da mori toliko zaslužna i vrijedna pjesnika, a na žalost i tugu svega naroda, otočkoga i kopnenoga:

»Molim te (guto) togaj rad, nemoj svi Hrvati
Da na te plaču sad hotej ga parjati.«

Pustinjak Vetranović šalje Hektoroviću za njegovu bašču oleandre i čemprese iz svoga rasadnika. Hektorović u dubokoj starosti uzvraća Dubrovčanima posjetom, želeći da ih lično upozna u njihovu slavnom gradu. Tu je on gost Nalješkovićev i radost svim prijateljima muza. Antun Rožen opisuje u latinskoj prigodnoj pjesmi štap od indijske trske, Nalješkovićev dar Hektoroviću, *quo leve carpat iter:* da bi lagano išao putem. Prijatelji darivaju jedan drugoga prijepisima svojih pjesama. To rade i neznatniji među njima: Hvaranin Ivan Parožić (r. 1537.) poklanja Nalješkoviću svoju farsu »Vlahinju«, a drug mu zahvaljuje na daru pjesničkom poslanicom. Isti Nalješković u svojoj viziji »Vili« pripovijeda jedno svoje snoviđenje: kako se uspeo na Parnas i tu zatekao u čašćenju kod muza Hektorovića, Domitrovića i Vetranovića. Ti i toliki iskazi prijateljstva neizravni su dokazi, da je hvarska umjetna poezija uz nešto stariju splitsku utjecala na prve dubrovačke pjesnike, a sama njihova pjesnička forma s malim razlikama, s prvim književnim uglavnom još čakavskim jezikom, izravnim je dokazom toga utjecaja. Kod Dubrovčana je zacijelo polučivala najjači dojam idila »Ribanje« sa svojom zrelom poezijom i svojom savršenom formom, iako u književnom pravcu kao još preuranjena novost nije mogla da nađe nasljedovatelja ni na samom Hvaru.

Hektorović u poeziji nije našao nasljednika, a po svojoj smrti u dubokoj starosti ni izravnih baštinika. Unuka njegova Lukrecija udala se za Lucićeva jedinca Antuna. Njegov »Tvrdalj«, prkoseći zubu vremena i nehaju malo zahvalnih pokoljenja, sačuvao se do danas u staračkom obličju, ali s tvrdim temeljima kao i gospodarevo »Ribanje«.

———

Krajem XVI. i u XVII. stoljeću hvarska se književna škola, a i njezina kopnena matica, koliko je još životarila u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, po djelima Lucićevih i Hektorovićevih epigona jače veže za dubrovačku književnost, i koliko je ovoj u početku svojom čakavskom poezijom bila uzorom, toliko je sada potpadala pod njezin štokavsko-dubrovački utjecaj. To vraćanje književnog zajma objašnjuje se posvemašnjim odmicanjem književnog centra još dalje na jug. U Dubrovniku je tada književnost bila već postala punoljetnom, a tokom XVII. stoljeća dosegla i potpun rascvat sa svojim posebnim književnim jezikom, koji se od početnoga pretežno čakavskog tipa bio već preobrazio u dubrovačko-štokavski. Na otočju, a kako ćemo vidjeti i u ostaloj Dalmaciji, zbog novonastalih i u cijelosti nepovoljnih političkih prilika, početni se dosta bujni književni razvitak sve više usporavao, dok nije u drugoj polovici XVII. stoljeća sasvim očajao. Tako je Dubrovnik preuzimao ne samo književnu hegemoniju u cijelom primorju, nego je poprimao i izrazit značaj kako političke tako i književne oaze naprama pustoši ostalih područja.

Prvi, koji je zašao u sferu dubrovačkih utjecaja, bijaše *Martin Benetović* sa svojom »Hvarkinjom«, komedijom iz građanskog života. To je pokladna drama u smjeru komedija Marina Držića, kojega negdje i spominje nazivljući ga »naš dobri spivalovac«. Razumije se po sebi, da to Benetovićevo ugledanje nije isključivo, jer je i on, upravo kao i taj njegov uzor, ovisan još i o renesansnoj drami uopće. Kod Benetovića se osim toga i dramska radnja djelomično veže za dubrovačku sredinu. Akteri su joj uz Hvarane i Dubrovčani: dubrovački bogataš stari Mikleta, njegova ljubav čestita udovica Hvarkinja Polonija, njezina kći Perina i mladi Karlo, sin hvarskog advokata Nikole. Poslije različnih spletaka i komičnih situacija njihova se ljubavna historija svršava općim pirovanjem!

Istom se piscu pripisuje i »Komedija od Raskota«, koja nam se sačuvala samo u jednom ulomku, i koja se prema jednoj bilješci u tom rukopisu predstavljala u »staro vrime« u Jelsi. Po uzoru talijanskih pučko-seljačkih komedija, a i Držićevih presada, u njoj se prikazuje udvaranje seljačkog momka Raska, pastira, lovca i hvastavca, lijepoj kćeri gospodara Sladoja Cviti, i kako se Cvita, izigravajući lovca, udala za sebi pristalijeg takmaca Duklina.

U tim komedijama Benetović je i jezikom i stilom još potpuni čakavac. Po tome, što u »Hvarkinji« spominje i »bugaršćicu« od Petra Rešetine, njemu je bila poznata i narodna poezija. Imao je on i nekoja lična svojstva svog učitelja Držića: volio je glazbu; bio je god. 1598. postavljen za orguljaša stolne crkve u Hvaru uz obvezu da svira i preko poklada i na zabavama u dvoru hvarskoga providura. Umro je, kao i Držić, za svog boravka u Mlecima god. 1607., dok je kod dužda kao odaslanik pučana zastupao njihove interese, posebno zato, da bi se vršio stroži nadzor nad trošenjem novca iz općinske blagajne.

Drugi epigon, *Ivan Ivanišević* (1608—1665), pripada već sasvim XVII. stoljeću. Hvaranin je samo po boravku, jer se rodio u Dolu na Braču, te je po svršenim naukama u »ilirskom sjemeništu« u Loretu postao hvarskim kanonikom, profesorom sjemeništa i generalnim vikarom i opatom hvarske biskupije. Njegova zbirka lirike »Kita cvitja razlikova« (Mleci, 1642) izmiče čakavštini oslanjajući se i stilom i versifikacijom na dubrovačku liriku. To donekle čini Ivanišević i izborom vrstâ. Zbirka se njegova dijeli u devet »cvitova« u osmercima. U dodatku su nekoje poslanice, nekoje nadgrobne pjesme i prigodnice u rimovanim dvanaestercima, dakle vrste omiljele i kod Dubrovčana. Forma im je dovoljno izbrušena, a ima pod njom i prave poezije. Najljepši mu je »cvit« sedmi o tom, »kako se je petnik naučio peti«, a najrazglašenijim postao je »cvit« šesti: — »Od privare i zle naravi ženske«. Ta je satira izazvala buru ogorčenja, a na nju je reagirao i spomenuti Armolušić iz Šibenika svojom »Ženskom slavom«. Od slabe je koristi bila pjesniku njegova obrana, da je uzimao na nišan samo opake žene: nakon 150 godina našao se i drugi branitelj žena, kapetan Marko Arnarić sa svojom pjesmom »Opravdanje dobrih žena«, a na ustuk Ivaniševićevu pamfletu!

Sadržajem svoje poezije nastavlja se na srednjo-dalmatinsku, ispravnije na splitsku školu, *Andrija Vitaljić* (1642—1725) iz Komiže na Visu, otoku, koji je imao za mletačke uprave zajedničku i političku i crkvenu upravu s Hvarom. Osim prijevoda psalama »Istumačenje pismi Davidovih« (Mleci, 1708), bio je nakon četiri godine štampan u Mlecima i Vitaljićev religiozni epos u deset pjevanja »Ostan Božje ljubavi«. Djelo obrađuje prema Sv. Pismu život i smrt Isusovu i obiluje krasnim refleksijama u dosta naprednoj dikciji.

Najplodniji književnik otočanin, onaj koji je i svojim načinom pisanja i svojim smjerom i izborom predmeta već posve prešao u sferu dubrovačkog pjesništva, mada nije u istoj mjeri i darovit pjesnik, zove se *Petar Kanavelović* (1637—1719). Rođen je u Korčuli, gdje je i umro u visokoj starosti; ali je veći dio života proboravio u Dubrovniku, gdje se i dva puta ženio. Kod Dubrovčana je primio i svoje književno obrazovanje, ističući se i kao član njihove akademije »Degli oziosi«. Da je kod suvremenika uživao velik ugled, svjedoči pjesma, kojom je njegov sumještanin kanonik Salečić oplakao njegovu smrt, a isto tako i priznanje, koje mu Kavanjin odaje nazivljući ga »čašću i hvalom zemlje naše«.

Kanavelovićevo je glavno djelo »Život sv. Ivana, biskupa trogirskoga«, religiozno-viteški epos u 24 pjevanja. U tom je eposu legendarni život trogirskoga biskupa čudotvorca samo spoljašnji okvir, jer je glavno u njemu prikazivanje vojne ugarskoga kralja Kolomana na sjevernodalmatinske gradove, a napose opis opsade grada Zadra uz upletanje svakojakih avantura izmišljenih junaka i junakinja i s jedne i s druge strane, u dosta ropskom naslanjanju na talijansku vitešku epopeju T. Tassa i na Gundulićev »Osman«. Djelo je štampano tek god. 1858. u Osijeku troškom biskupa Strossmayera. Lirika je zastupana Kanavelovićevom zbirkom »Pjesni razlike i začinke«. Među njima su mnoge prigodnice o znamenitim događajima onoga doba, tako pjesme: »Trešnja u Dubrovniku«, »Dubrovnik oslobođen od harača«, »Slavnomu poljačkom kralju Ivanu Sobieski«, o Kara Mustafi, o Petru Zrinskomu na gubilištu itd. Ta zbirka, podijeljena na »Razlike pjesni«, »Začinke i pirne pjesni« i »Razlika tomačenja sveta«, ma da u nju nisu ušle sve Kanavelovićeve lirske pjesme sadrži 55 sastavaka, koje je »pripisao« i »složio« god. 1745. Dubrovčanin Miho Đona Rastića. Kanavelović se usto ogledao i na polju dramske književnosti. Tako je poslije Dubrovčanina Fr. Lukarevića Burine on ponovo preveo Guarinijevu pastirsku igru »Il pastor fido« (»Vjerni pastijer«), a osim toga prema obrascima klasične drame sastavio i pobožnu tragediju »Muku Gospodina našega Jezusa«.

Tako je za prva dva decenija XVIII. stoljeća, uvirući u područje dubrovačke književnosti, zapadala čakavska umjetna književnost hvarskoga središta. Uz dva prvaka i po kojega još dobra pjesnika, ona je osim prigodno spomenutih imala i drugih književnih trudbenika, svakako neznatnijih i nepoznatijih, preko kojih je vrijeme nepoštedice prohujalo odnesavši sa sobom uz njihova imena i slavu njihovih jamačno laganijih proizvoda. Do

Jerolima Brtučevića ističe se na Hvaru i njegov brat *Hortenzije*, branitelj vlasteoskih povlastica, autor pjesme u slavu Zadranina Brne Krnarutića i jedne pohvalnice Bogorodici. Vlastelin hvarski *Marin Gazarović*, plodan pisac crkvenih skazanja i Lucićev rod, izdao je g. 1634. u Mlecima i dvije svjetovne drame: »Murat gusar« i »Ljubica«, s nekoliko pjesama u čast raznim Hvaranima. »Gusar« je prijevod talijanskog djela »Il corso Arimante« Lodovika Aleardija. Danas se nalazi u srpskom sveučilišnom seminaru u Beogradu kao djelo iz Jagićeve knjižnice, a »Ljubica«, povezana s jednim djelom »Gusara«, u knjižnici Jugoslavenske akademije.

Bio je izašao na glas, ali više u inozemstvu, kao romanopisac i povjesnik na talijanskom jeziku *Franjo Bjundović — Biondi* (1584—1645), gojenac talijanskih sveučilišta, u početku advokat u Hvaru. Boravio je neko vrijeme u Francuskoj i u Engleskoj, odakle se i ženio. Njegovi romani: »L'Eromena«, »La donzella destereda«, »Il coralbo«, uživali su onda lijep glas, a povijesno njegovo djelo o građanskim ratovima u Engleskoj *(Historia delle guerre civili d'Inghilterra* — Mleci 1627) toliko se svidjelo, da je bilo prevedeno na engleski.

Hvaranin *Gregorije Vidali* bavio se ranije od svih Dalmatinaca leksikografijom. Njegov »Dizionario delle tre lingue« (latinsko-ilirsko-talijanski) uza sve traženje potpore kod pape nije nikada bio štampan.

Ostao nam je iz mnogo ranijeg doba i dokumenat širokog slavenskog osjećaja u jednom predavanju »O podrijetlu i zgodama Slavena«, što ga je Vinko Pribojević god. 1525. održao pred odabranim skupom Hvarana (»Slavus coram Slavis«) na talijanskome jeziku, a poslije ga sam preveo na latinski i štampao u Mlecima god. 1532. Nisu stoga bile bez podloge obilate hvale, što ih je Dubrovčanin Mavro Vetranović prosuo pred hvarsku gospodu u svojoj pjesmi »O vlasteostvu hvarskom«:

> U vrijeme u svako pjesance skladate;
> A pjesni prislatke, koje se tuj plode,
> Nada sve oblake do zvijezda prohode....
> Ter gdi se toj čuje u Hvaru rajska slas.

Velmi se raduje slovinski kotar vas;
I ostale države našega jezika
U Hvaru sve prave da j' vrijednos velika.

3. *Književnost u Zadru*

Grad Zadar, središte mletačke vlasti u Dalmaciji, zajedno s njegovom bližom okolicom u XVI. i XVII. stoljeću treće je žarište čakavske književnosti. Ta sjevernodalmatinska oblast daje u to doba tri pisca, doduše manje i veće vrijednosti, ali sva tri vrlo značajna po prvi procvat čakavske knjige. Petar Zoranić (1508—1570?), najstariji i najvredniji, a do njega Brne Krnarutić (1520?—1572?) i Juraj Baraković (1548—1628) sačinjavaju trolisni krug, otvoren i prema domaćima, splitskim i hvarskim uzorima, i prema humanističkim predstavnicima latinske i talijanske književnosti. U dodirima s glagoljskom pismenosti taj krug svjetovne latiničke knjige označuje čak i poneko nastavljanje na glagoljaške tradicije. Da nije bilo tuđe vladavine s tendencijama raznarođivanja, pa ni turske osvajačke najezde i time prouzročene političke rascjepkanosti u zemlji, sjeverna i srednja Dalmacija skupa s južnom bile bi sigurno dale homogen i povezan književni rad sa zajedničkom književnom njivom i kudikamo obilatijom književnom žetvom, kada je već i ova prva bila ponijela, s obzirom na nekoja istaknutija djela, daleko iznad prosječnosti.

Preci *Petra Zoranića* podrijetlom su od plemenitaške porodice Tetačića, udomljene ispod Velebita. U drugoj polovici XIV. stoljeća Zoranići se spuštaju u grad Ljubu kraj Nina. Pjesnikov djed i imenjak prelazi odatle u Nin, a otac Ivan sklanja se ispred turskih navala još dalje, u utvrđeniji Zadar. Tako naš Petar, koji se i rodio u Zadru, postaje Zadraninom. S nastupanjem sigurnijih prilika Zoranićevi se vraćaju na svoju ninsku »baščinu«. Nakon kraćih izgubljenih sastavaka »Ljubvenog lova« i »Vilenice« tu Petar slaže u svojoj 28. godini, od svibnja do rujna, pastirsko-alegorijski roman »Planine«, dijelom u prozi, a dijelom u stihovima.

Sadržaj romana upućuje dovoljno u sve njegove književne značajke: u pjesnikova raspoloženja, u njegovu književnu naobrazbu, u njegovu zavisnost, a time ujedno opredjeljuje i mjeru samoniklosti u Zoranićevu radu: — Petar Zoran, provevši sedam godina u »ljuvenim« mukama, traži im lijeka u putovanju po zavičajnim planinama. Njegova pratilica, »deklica« Milošća, odvodi ga s vrulje Vodice, koju čuva vila Zorica, morskim putem u Podgorje do Vražjih vrata. Na toj prvoj postaji Milošća mu daje da motri kroz bijel i proziran kamen paklenu propast, a zatim ga pušta samca na dalji put. Namjerivši se na družbu pastira, putnik se kod njih zaustavlja četiri dana. Tu najprije sluša njihove ljubavne pjesme: svaki pastir pjeva po jednu u slavu svoje »deklice«, pa se i on pridružuje slaveći jednom svoju Jagu. Za pjesmama se ređaju pričanja o nesretnim ljubavnicima i o njihovim »prijetvorima«, a s time u vezi i o postanju izvora, voda, gora i naselja. Za pričanjima slijede pjevanja »na promin«: po dva pastira, natječući se tko će bolje, pjevaju o istom predmetu — o ljubavi i njezinoj moći i o ljepoti svojih »deklica«. Po natjecanju katunar Medun dosuđuje pjevačima prema njihovoj vrsnoći »mito od pjenja«. Zaključna pjesma »na promin« udešena je prema motivima psalama i narodnih poslovica.

Po naputku pastira Sidnoja Zoran kreće dalje od Velebita k čarobnici Vilenici, koja će mu konačno izliječiti ranjeno srce. On ponovno susreće pastire, ali posve drugačije kobi: siromašni su i tužni, jer stradaju od vukova s istočnih strana. Radi tih krvožednih razdiralaca — vele mu oni — mnogi se od njihovih pastirskih drugova iseliše u »tuja vladanja«, dok njih preostale »slatkost baščine« čvrsto veže uz rođenu grudu. I ostat će oni tu, ma i dočekali da ih te zvijeri jednog dana pokolju i raznesu skupa s njihovim ovčicama. Dva pastira, Slavgor i Dvorko, pjevaju potom naizmjence rodoljubnu pjesmu »o rasutoj baščini«, dok drugi pri koncu upleće u svoj dio i tužaljku Marula pastira (prema Marulićevoj »Molitvi suprotiva Turkom«).

S raspuća, na koje je zabasao, odvodi Zorana Svijest k žuđenoj Vilenici, tamo na samu Dinaru planinu. Ta mu čarobnica napokon pruža lijek od »ljuvene boljezni«, našto izliječeni putnik usni čudan san. U perivoju je Slave. U tom perivoju borave četiri krasne vile: Kaldejka, Grkinja, Latinka i Hrvatica. Prve tri imaju pregače krcate zlatnih jabuka. Naprotiv, u pregači Hrvatice tih zlatnih plodova veoma je malo. Na svakoj jabuci napisano je ime onoga, koji je nju utrgao i darovao jednoj ili drugoj ili trećoj ili četvrtoj vili. Na jednoj jabuci četvrte vile napisano je »ljubveni lov« i »Vilenica«, a na drugoj počela se pisati riječ »Planine«. Ta četvrta vila, koliko uboga toliko i lijepa, hvali pjesnika za njegova hrvatska djela, a gnjevno kori Hrvate poradi njihova nehaja za narodni jezik.

Po uputama Vilenice i s pomoću njezine kćerke, vile Krke, gospodarice rijeke istog imena, Zoran udešava svoj povratak spuštajući se s izvora Krke kroz poznate mu krajeve, preko Knina na Skradin i Šibenik. Na moru ga dočekuje ona ista vodilja Milošća, i tako se putnik vraća preko Zatona u svoj Nin upravo na godišnjicu smrti Jurja Divnića († 1530), ninskoga biskupa. Hodočasteći na njegov grob zapada u snoviđenje: pred njim se ustubočila do Divnića i do sv. Jerolima mrka Istina, te ga prekorava radi njegove svjetovne ljubavi i opominje ga da unaprijed slijedi samo njezine stope. Tako posve izliječen i otriježnjen, Zoran se sedmog dana napokon smirio na svojoj »bašćini«.

Veze i odnosi »Planina« sa stranim, pa i domaćim ugledima lako su uočljivi u cjelini toga djela i u svim njegovim pojedinostima. Tu svoju zavisnost, koja se katkada proteže i na izravne pozajmice, priznaje i sam pisac u marginalijama svoga izdanja (Mleci, 1569), u kojemu je i posveta njegovu učitelju, ninskom kanoniku Matiji De Mattheis, »dobrom bašćincu i Hrvatinu počtovanom«. Alegorija »Planina« o čišćenju od grijeha kroz kontemplativni život, pa način kako je tu provedena kroz pastirsko trubadursku poeziju, pa to putovanje koje obuhvata sedam dana i u simbolici označuje sedam smrtnih grijeha, s provodičima u liku vila, s vizionarskim snatrenjima, s natječajnim pjevanjem, s prijetvorima — sve to podsjeća na Teokrita, na Vergilija, Ovidija, Dantea, Boccaccija, donapokon i na našega Mavra Vetranovića; ali se u prvom redu oslanja na jedno u ono doba vrlo rašireno djelo: na Sannazzarov pastirsko-idilički roman »Arkadiju«. Taj roman pjesnika iz Napulja bijaše stekao u ono doba veliku popularnost, bijaše poveo za sobom mnogo nasljedovatelja i izvan Italije, pa je eto našao jednog vrijednoga i kod nas. U načinu obradbe, po svojoj namjeni i po tolikim novim pojedinostima te »Planine« uza sve to nisu prosta imitacija talijanskog romana; već stoga nisu, što ne slijede samo jedan jedini književni uzor. Putuje doduše i Sannazzarov junak Sincero, da bi izliječio ranjeno srce, ali kamo? Iz Napulja u gorovitu Arkadiju, dakle u tuđu zemlju! Upoznavši tu pastirski život gorštaka, njihove običaje, igre, pjesme, natjecanja i svetkovine, Sincero se vraća u svoj zavičaj, ali se na povratku vere podzemljem kao Dante. Na svom povratku saznaje i on po jednom pastiru na svoju veliku žalost, da mu je umrla draga, pa udara u zdvojna naricanja za njom.

Razlike su eto očite, i u korist su našega pjesnika. Između »Planina« i »Arkadije« dodirne točke po sadržaju nisu važne. »Arkadija« je mozaik sastavljen od isječaka iz idilske seoske i pastirske poezije, grčke i latinske. Odlike se talijanskoga pjesnika sastoje u izboru i povezanosti uzajmljenih česti, u uspjeloj slivenosti forme, po kojoj cjelina romana postaje njegovom. Slično je i kod Zoranića; ali se njegova nezavisnost od »Arkadije« ispoljava još i u tome, što se nije ograničio na Talijančev izbor. Zoranić poseže i za drugim pjesnicima, koji čak nisu ni bukolici; proširuje okvir, uvlači alegoriju o moralnom preporađanju, cilja na suvremene događaje, na turska osvajanja i haračenja, obara se na odmetnike svoga jezika, žali se na pismenu zaostalost svoga naroda. Konac njegova djela nije naricanje za dragom, nego je osvještenje, rastrježnjenje, harno hodočašće na učiteljev grob, u gradu Ninu svijetlih uspomena još od vremena njegova ratobornog biskupa Grgura Dobre. Dodajmo svemu tomu i pjesnikovu čvrstu odluku, da narodnu književnost uputi ozbiljnijim smjerom, k napretku i k prosvjeti svoje zemlje...

Važnost Zoranićeve književne pojave leži na dlanu: »Planine« su prvi hrvatski roman s uzorcima najstarije hrvatske pripovjedačke proze. Epska radnja odvija se sva na domaćem tlu: Pogorje, Velebit, Dinara, Krka, Jadransko more, njihova sela i naselja, sve je to naš pejsaž, naše nebo i naše podneblje. I pastiri su tu naši narodni pučani: udešavaju svoje melodije prema ženskim narodnim pjesmama sjeverne Dalmacije. Zoranić te pjesme predobro poznaje, jer na onu svoju »Pasite drobne travice« primjećuje, da se pjeva u »zuk« kao popijevka »A ti devojko šegljiva« — dakle kao najstarija dosad poznata hrvatska pučka pjesma iz toga područja. Gdje su ti pastiri alegorijski prerušeni, predstavljaju naša historijska lica (pastir Marul), ili su to bajoslovna lica iz naših narodnih priča. Zoranićeve brige za narodnu knjigu ne potječu od kakve zabave ili od puste dokonice. Njegova moraliziranja i jadikovanja ozbiljna su rabota s uzvišenim ciljem: da sam sebe oplemeni, da svojim djelom oplemeni i svoj narod. »Ne putovah na planine« — izjavljuje on sam čitaocu — »ne pisah, ne peh za ženšćice jedne svitovnu ljubav i budi da se svitovnim lako vidi, i u jisto ne slidim ljubeći Martu al' Liju, da (nego) Rakel i Mariju, i ne resim kip ljubovce moje . ., da (nego) duhovne kriposti slavim i poklanjam« . . .

Iz njegova djela izbija glasna patriotska nota, neobična ali opravdana i do kraja shvatljiva u ono doba i u onoj krajini. Sreo je vilu, koja »po običaju hrvatskom gizdavo ali počteno urešena biše«, vilu koja njega prekorava, a preko njega i sve naše književnike, što naše gore, izvore, rijeke i šume »vele veće gizdave i prudne, brez hvale i časti krozi nepomnju našu zagluhle stoje«, dok je po Grčkoj zemlji svaki njen kutić stokrat bio opjevan i proslavljen. Njegovi pastiri pjevaju o »rasutoj bašćini«, o teškim prilikama hrvatskih zemalja pod udarom turske sile, kako nije pjevao ni jedan njegov suvremeni čakavac. Njegova vila udara na nehaj spram hrvatskog jezika, kao da je obrana hrvatstva u srcu mletačke Dalmacije, gdje se izdaju zabrane Zadranima da se žene s Hrvaticama, a razbaštinjuju se Zadranke, koje bi se samo udale za Hrvata, pjesniku u amanet ostavljena: Grgur Dobre, neustrašivi zatočnik primata ninske biskupije i slavenske liturgije, bio je rodom Zadranin, a biskupovao je u Ninu. Petar Zoranić rodio se također u Zadru, a u Ninu je pjesnikovao.

Brno Krnarutić rodio se i umro je u Zadru, a bijaše potekao također od ugledne plemićke porodice. Po zvanju je bio najprije vojnik, »vojvoda« hrvatske konjice u službi Republike, a potom kao zadarski plemić »pravad govornik«, t. j. odvjetnik u Zadru. Dva njegova djela: »Smrt Pirama i Tižbe«, dosta samostalna prerada Ovidijeve istoimene metamorfoze, i »Vazeće Sigeta grada«, epska pjesan o junaštvu Nikole Zrinskoga i njegove vojske u Sigetu (god. 1566.), nemaju osobite književne vrijednosti, ali je zato znatna njihova važnost po našu književnu i kulturnopolitičku historiju. »Vazeće« je prvo i neposredno pjesničko djelo o najslavnijoj epizodi iz hrvatskoturskih ratova. Njegov je pjesnik prema tome posve vjerodostojan suvremeni svjedok, a k tomu i vojnik.

Oba djela nose značajne posvete: prerada Ovidijeve pripovijesti posvećena je Šibenčaninu Antunu Vrančiću, nadbiskupu ostrogonskomu i primasu ugarskomu, a »Vazeće« sinu sigetskoga junaka Jurju Zrinskomu. Po intimnom i usrdnom tonu svojih posveta oba djela svjedoče, da je pjesnik bio davni i dobar znanac tih znamenitih ličnosti.

Uz malu svoju pjesničku vrijednost, »Smrt Pirama i Tižbe« značajna je i s više drugih razloga. Ona je kod nas prva oveća pjesnička pripovijest (sadrži u pet pjevanja 1400 dvanaesteraca), a izrađena je posve u stilu trubadursko-petrarkističke erotike. I nije samo u tome njezino znatno odmicanje od latinskoga izvornika, što se u njoj Piram ispoljava u trubadura, a Tizba u »gospoju«. Razlika je još značajnija u svršetku pripovijesti: umjesto »prijetvora« nesretnih ljubavnika od bijeloga u crveni dud, nastupa sam pjesnik sa svojim pozivom na kajanje i na osudu svjetovne ljubavi kao grješne blude. Metrom i formom pripovijest se naslanja na Marulićevu »Juditu«: dvanaesterac je tu s dvostrukom prijenosnom rimom, a pojedino pjevanje zove se »libar«.

Nastavljanje domaće književne tradicije očituje se i u »Vazeću«, jer se taj epos upotrebom povijesnog izvora izravno veže za glagoljsku književnost sjeverne Dalmacije. Taj izvor mu je bila mala kronika o pogibiji Zrinskoga i o padu Sigeta, napisana čistom čakavštinom od Nikolina komornika plemića Ferenca Črnka. Djelce je mnogo kolalo u prijepisima, a jedan od tih, pisan glagoljicom, sačuvao se u arhivu grofova Auersperg u

Gornjoj Austriji. Slovenac Budina preveo ga je na latinski jezik i izdao u Beču god. 1568. pod natpisom »Historia Sigethi«.

Ma bilo to Krnarutićevo »Vazeće« više suha kronika nego prava pjesan, dragocjeno je i zanimljivo sve, što se u njemu iznosi, jer je prvo i neposredno djelo, koje je nastalo odmah po velikom događaju. Pojedinosti o slavnom junaku, o njegovoj ljubavi prema vojnicima, njegovim sunarodnjacima, o njegovu ugledu u vojsci i njezinoj odanosti vođi, a posebno način prikazivanja podsjedanja i svih faza obrane grada i turskog načina ratovanja, i to od pjesnika, koji je u te stvari kao vojnik bio dobro upućen, sve to skupa pridonosi, da su odnosne stranice najuspjeliji i najzanimljiviji dio eposa.

I Krnarutićevo gledanje na uzroke kršćanske slabosti naprama turskoj premoći pobuđuje pažnju. Za nj se ti uzroci kriju najviše u neslozi kršćanskih država, u vjerskom raskolu katolicizma i u jačanju protestantizma. Tim svojim nazorima pjesnik već stoji na pragu onoga dijela književnosti, koji je s jedne strane pod utjecajem ideja reformacije, a s druge slijedi suprotan smjer protivureformatorskih težnja kao »Vazeće«.

Juraj Baraković (1548—1628) u pravom je smislu Zoranićev epigon. Bio je rodom iz sela Plemića zadarskoga kotara, a u Zadar se preselio s roditeljima još kao dijete, pa se po svom odgoju i djelovanju smatrao i sam Zadraninom. Bio je pop glagoljaš, neko vrijeme župnik u Novigradu ninske biskupije, pa kanonik u Zadru i u Šibeniku. Nakon burna i nesređena života pod stare se dane preseli u Rim, gdje je živio do smrti (god. 1628.). Njegov znanac iz Šibenika Tomko Mrnavić postavi mu u crkvi Sv. Jerolima nadgrobnu ploču s natpisom, u kojemu se kaže, da se pokojnik odlikovao i u borbi s Turcima.

U svom najvećem djelu »Vili Slovinki« (Mleci, 1614) Baraković s rodoljubnom tendencijom nastavlja Zoranića, dok je u književnom pravcu više Marulićev sljedbenik. Njemu je poznat i Dubrovčanin Dinko Ranjina. Pjevajući o prošlosti i suvremenim događajima grada Zadra u svojoj je kompoziciji toliko nesređen i neograničen, da je teško pobliže odrediti, kojoj vrsti zapravo pripada to njegovo glavno djelo. Poput Zoranićeve vile Hrvatice, i njegova vila Slovinka govori o rasulu domovine, a kazuje nam pjesnik i to, zašto se njegov narod otuđio hrvatskoj starini: u vrijeme Marka Marulića hrvatska se vila bijaše uzdigla latinskoj do grla, a kasnije se stala spuštati na niže, otkad »jezik slovinski nauk od skula promini u rimski«. Njegov grad svejedno pripada slavenstvu, prema kazivanju iste vile, da je Zadar od bogova sagrađen i poklonjen »za dar« Neptunovu sinu Slovanu, da u njemu kraljuje. Tuđinci su se sada podigli na Slovanov rod, i oni bi najvoljeli, kad bi to samo mogli, »kako panj usahnut klasti ga na oganj«. Žalost je pjesnikova, što se njegovi zemljaci regbi oglušuju toj vilinoj opomeni. On se tužaka i na neharnost domovine, na klevetnike, na nepravde i progonstva, a da nam o svemu tome ne navodi pobliže ništa. Svoju osobitu ljubav prema narodnoj poeziji dokazuje i Baraković time, što upliće u VIII. pjevanje lijepu bugaršticu o »Majci Margariti«.

Drugo njegovo djelo »Jarula« (Mleci, 1618), s ulomcima iz Sv. Pisma, pretače jednostavno prozu izvornika u stihove. »Draga, rapska pastirica«, treće djelo, što je ostalo dosad u rukopisu, pjeva o ljepotama i znamenitostima otoka Raba pripovijedajući na Ovidijev način i o postanku ubave rapske dolinice Drage.

Barakovićeva Vila, slabo milopojna i ponešto promukla, predstavlja zadnje izdisaje narodne svijesti i otpornosti pod mletačkom vladavinom. Za njom u XVIII. stoljeću — poradi sve većeg odnarođivanja inteligencije — naglo opada, da konačno i ugine čakavska lijepa književnost.

Da je ona bila i koji decenij prije na umoru, dokazuje svojim slabim pokušajima oko njena ozdravljenja posljednji joj predstavnik *Ivan Tanzlinger Zanotti* (1651—1732), s više strana zanimljiva ličnost. Od oca rođenog Nijemca i majke Hrvatice, školovavši se za svećenika postade vrlo mlad župnikom zadarske zborne crkve Sv. Šimuna. Usavršivši se dalje na naukama u isusovačkom kolegiju u Rimu i u velikoj školi u Jakinu, postade kanonikom i najzad generalnim vikarom zadarskoga kaptola. U Zadru se god. 1664. bila osnovala na poticaj nadbiskupa Balbija talijanska književna akademija nazvana »cinica«, a poslije nje druga »degli incaloriti«, čitaonica i vježbaonica za gajenje proze i poezije, u kojoj se Tanzlinger-Zanotti istakne svojom članskom revnosti. Da je njemu još više bila na srcu hrvatska knjiga, imamo dokaza u njegovoj pohvalnoj latinskoj besjedi, sastavljenoj prigodom utemeljenja »Ilirske akademije« u Splitu, koja je imala da širi korisne knjige među narodom, a još većim je dokazom tomu, ma koliko po vrijednosti inače neznatan, njegov književni rad na materinskom jeziku.10) Osim knjige upita za primanje crkvenog reda i dviju propovijedi, te prijevoda Royardova djela »O strašnom sudu«, ostala su od njega još dva djela daleko većeg interesa: jedan prijevod s latinskoga u osmeračkim kiticama, štampan u Mlecima god. 1688. pod natpisom »Eneide Vergilija knjiga I.«, i jedan talijansko-ilirsko-latinski rječnik još u rukopisu, danas u pohrani kod obitelji Filippi u Zadru. O prijevodu iz Eneide veli pisac u naslovu, da je ta knjiga »novo u slovinski jezik istumačena i u pismah složena«, a u predgovoru otkriva i svoje posebno mišljenje o hrvatskom književnom jeziku onoga doba: »Eto Vama ishode na svitlo knjige Eneide Vergilija . . . ne marim svitovnu pohvalu radi čistoće besida, jer koliko gradova u ovoj krajini jest, svaki svojim zakonom osobito govori, tako da svi Hrvati jesmo, a jedan drugomu svaku besidu ne razumimo, i svak svoj jezik procinjuje i hvali«.

Ta je Tanzlingerova izjava ujedno i potvrda rascjepkanosti i sloma književne čakavštine, zaskočene u svom najbujnijem razvitku od tolikih, više izvanjskih nevolja. Konstatirajući nedostatak jednog jedinstvenog jezika, on šutke izražava i želju za njegovom jedinstvenošću. Boraveći i djelujući dalje od Dubrovnika nije bio zapazio, da je taj jezik u dubrovačkoj književnosti bio već potpuno izrađen, kako su to uviđali posljednji od otočkih čakavaca, Dubrovčanima najbliži Korčulani, te su bili gotovo posve zašli u njihovu struju. Potalijančivanje gradske inteligencije u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji bijaše već duboko zahvatilo, te je i najbistrijima zastiralo vid: između susjeda i susjeda dizale se gotovo nepremostive ograde.

Što je Tanzlinger-Zanotti izjavljivao o jeziku, to je njegov svećenički drug i sumještanin pop *Šime Budinić* (1535—1600) nalazio davno prije u ondašnjem pravopisu. Kao plodan crkveni pisac na početku hrvatske protivureformacije — a bio je usto i kancelar zadarske nadbiskupske kurije i općinski bilježnik, te učestvovao sa svojim nadbiskupom i na koncilu u Trentu — on je u svom vlastitom radu osjetio grdne neprilike pravopisne zbrke i manjkavosti, te im u svom prijevodu velikog i maloga Kanisijeva katekizma smjelom pravopisnom reformom pokušao da doskoči. Priredio je dva izdanja, jedno latinicom za kler, a drugo ćirilicom za narod. U latiničkom izdanju, da bi usavršio latinicu prema glagoljici i ćirilici, uveo je prema češkom husitskom pravopisu — upoznao ga je jamačno za svog učestvovanja na koncilu — slova s dijakritičnim znacima (č, ž). Oba izdanja pod naslovom »Suma nauka kristjanskoga« štampana su u Rimu god. 1583. Tu su bile štampane i druge njegove knjige: »Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi« (1582), »Ispravnik za jereji« (1583) i »Kratka azbukvica i kratak krstjanski katoličanski nauk« (1583). Ovaj pronicavi Zadranin svojom je pravopisnom reformom prvi načeo vrlo važno pitanje o pojednostavljenju i ustaljenju hrvatskog pravopisa. Ta se potreba već onda, još prije početka djelo-

---

10) Kulturna povijest Zadra spominje i jednu mnogo raniju književnu akademiju, koja je bila osnovana g. 1562., a zvala se *degli animosi* (nebojšâ), zatim i jednu mnogo mlađu, iz g. 1750., pod imenom *dei ravvivati* (oživjelih). Sve te četiri zadarske akademije kao sastajališta dokone gospode, amatera latinske i talijanske poezije, osim prigodnica u stihu i u prozi, a na slavu dolaska i odlaska različnih mletačkih upravnika, i osim međusobna kađenja, ne unaprijediše ničim i nikako ni književnost ni prosvjetu naroda u Dalmaciji. Uostalom takav rad ne bijaše ni u njihovu programu; i zato naprama njima još više odskače sva ozbiljnost i dalekosežnost ciljeva, koje bijaše sebi postavila splitska akademija i njezin pokrovitelj nadbiskup Cupilli (1659—1719). Njezin predsjednik Marki označuje te ciljeve (vidi sprijeda str. 72) u predgovoru svoje knjižice ovim riječima: »Ne nahodim da se može bolje uzgojiti i lipje urešiti ovi jezik izvrsnimi načini od besiđenja, niti veće pruditi dušam virnikov i nevirnikov nego prinosenjem od dobrih i duhovnih knjig iz inih jazikov u ovi naš slovinski.« Za štampanje takvih djela nadbiskup dobavi i štampariju, a svog misionara Dellabellu nagovori, da sastavi hrvatski rječnik s gramatikom; ali mletačka vlada zabrani svako djelovanje toga štamparskog poduzeća, pa rodbina nadbiskupova poslije njegove smrti prodade štamparski alat drugamo.

vanja rimske Propagande, živo osjetila zbog toga, da bi se protivureformatorska knjiga mogla što lakše i što uspješnije širiti među Hrvate na ustuk izdanjima protestantske tiskare u Urachu. Štokavizirajući i jekavizirajući osim toga književnu sjevernodalmatinsku čakavštinu, miješajući narodni govor s crkvenim jezikom i posežući za pozajmicama iz češkoga i poljskoga, Budinić je kao i Matej Alberti u svom daleko čednijem pokušaju nastojao mnogo ozbiljnije i spremnije oko stvaranja jedinstvenoga književnog jezika s osobitim obzirom na hrvatske crkvenoslovenske jezične tradicije. U ovo će isto pitanje, a i u Tanzlingerovo jezično, nešto kasnije ali s mnogo više uspjeha, zadrijeti i prvi hrvatski gramatik, Bartul Kašić iz Paga, po svom boravištu i djelovanju više pripadnik dubrovačke književnosti.

4. *Književnost u Dubrovniku*

Pripremno doba

Dubrovnik (grč. Rausion, lat. Ragusium, tal. Ragusa) u svojim je počecima romansko-bizantski grad. Utemeljen je bio negdje u VII. stoljeću od bjegunaca iz rimskoga grada Epidaura (ležao je gdje je današnji Cavtat) po njegovu razorenju, slično kao i Split od solinskih stanovnika, koji su se bili spasili od gotske i slavenske najezde. Taj prvi najstariji dio kasnijega grada u malom zalivu nosio je, dakako, romansko ime, dok se kasnije s druge strane nije uza nj naslonilo slavensko predgrađe sa slavenskim imenom Dubrovnik, pa su tako Romani protegli svoj naziv *Ragusium,* a Slaveni svoj *Dubrovnik,* na cio grad namećući ga jedni drugima.

Proces slaviziranja dubrovačkih Romana penetracijom kompaktne slavenske okoline razvijao se je mnogo teže i sporije nego u gradovima sjeverne i srednje Dalmacije. Do XV. stoljeća porodični jezik vlastele bio je starodalmatinski, mješavina romansko-talijanskoga. Još god. 1472. zabranjivala se je u gradskim vijećima upotreba slavenskog jezika, ali već na početku XVI. stoljeća samo su još pogdjekoji starci govorili starom romanštinom. U svom najstarijem razdoblju, dok se nije razvio do slobodnog pomorskotrgovačkog municipija i do moćne vlasteoske republike, stajao je grad pod bizantskom upravom, u zavisnosti od zadarskog stratega, a po sredini XI. stoljeća imao je i svoga posebnog stratega. Dok ga Mlečići nisu podčinili svojoj vrhovnoj vlasti (god. 1205.), za kratki period od 50 godina, Dubrovnik je privremeno i u više mahova izmicao vlasti Bizanta postajući zavisan od južnoitalskih i napuljskih Normana, od Mletaka, pa i od srpskih vladara. Ta njegova zavisnost izražavala se je svеđ ili u nekom prinosu vojne snage ili u plaćanju danka. Danak je bio formalna potvrda zavisnosti i prema ugarsko-hrvatskim kraljevima (od god. 1358.) nakon uzmaka Mletaka s dalmatinske obale, i prema sultanu od god. 1526. pa do god. 1804., kada su ga dubrovački poslanici nosili u Carigrad posljednji put. Inače se Dubrovnik svojom pametnom i mudrom politikom, svojim pomorstvom i svojom kopnenom trgovinom probijao od svoje slabe početne zavisnosti, već od god. 1358., do potpune samostalnosti. Negdje u početku IX. stoljeća bio je ojačao i u crkvenom pogledu dobivši svoga biskupa, a god. 1102. bijaše uspio, da mu taj biskup postane i nadbiskupom, nezavisnim od splitske metropolije.

I ostali dalmatinski municipiji razvijali su se u političkom pravcu do početka XV. stoljeća bez većih izvanjskih smetnja i zapreka, a po svojoj mnogo ranijoj slavizaciji u pravcu narodne kulturne i književne pismenosti bijahu i daleko pretekli Dubrovnik. Od njih je dubrovačka oblast, ma i u slabijoj mjeri, bila počela da upoznaje i usvaja produkte crkvene glagoljske i svjetovne čakavske književnosti, jamačno baš i zato, što je onda i oko Dubrovnika vladalo čakavsko narječje. Ta književnost, kako je izloženo u prednjim poglavljima, predstavljala je u cijelom primorju jedno jedinstveno područje, ali upravo u času, kada dvostruka asimilacija preostale gradske romanštine dovodi do njezina procvata, nastaje, kako je također već naglašeno, izvanjskim silama prouzročeno političko prelamanje zemlje. Dok se književna čakavština, pritisnuta tuđinštinom, podržava još kako tako povezana radi svojih jačih hrvatskih političkih tradicija i čvršćih veza s glagoljaštvom, Dubrovnik se ne samo politički nego i književno zaokružuje u svoju posebnu, prema ostalima sve više ograđenu cjelinu. Nastupna i svima stranama zajednička čakavština podliježe tu novijoj štokavštini s kopna i ustupa joj svoju već izrađenu osnovicu književnog jezika i stila. U Dubrovniku dalmatinskoprimorska književnost postaje dubrovačkom, i razvija se kao takva po svom posebnom narječju i po svojim posebnim značajkama kroz sve faze svoga cvjetanja i propadanja. To je i razlog, zašto je ovaj dio pregleda na ovome mjestu, poslije stare srednje i sjevernodalmatinske književnosti: Split, dalmatinsko otočje i Zadar i svojim manifestacijama narodnog života i svojim književnim počecima stariji su od Dubrovnika. Njegov nešto kasniji, ali trajniji i veći napredak tim stranama duguje mnogo.

U pripremnom razdoblju svoje književnosti Dubrovnik se nalazi u mnogo povoljnijim prilikama za kulturno jačanje. Republika sv. Vlaha proširuje s mora i s kopna svoj teritorij, obogaćuje se trgovinom, razgranjuje trgovačke veze kopnom preko Balkana do Carigrada i morem preko Jadrana i Sredozemnog mora do Engleske i Flandrije. Uz življu trgovinu podržava i jači kulturni saobraćaj s Italijom, napose s Rimom, s Napuljem i Firencom. Ima svoju državnu vladu s domaćim knezom na čelu. Za prosvjetu i nauku brine se sama država. Nastava od početne, privatne i skromne, kojoj je sredovjeki gramatik Elije Donat bio sve, postaje organiziranijom, javnom i državnom. Učitelji se zovu izvana, vidno su časćeni i bogato plaćani. Između prvih tu djeluje u svojstvu državnog notara (1348—1387) talijanski humanist *Ivan iz Ravene,* Petrarkin učenik. Za njim je drugi, još vredniji humanist *Philippus De Diversis* (1434—1440) iz Lüke. On je već rektor potpune humanističke škole, a uvršten je i u red plemića. O dubrovačkim zgradama, ustanovama i običajima taj Filip piše latinsko djelo. Dubrovačka mladež, sada bolje izučena, polazi na više nauke u Italiju, jer se u državnu službu odsele primaju samo pismena i obrazovana lica. Humanist *Ivan Lovro Regin* iz Feltre, vršeći od početka XV. stoljeća službu notara, priljubio se još jače od pređašnjih učitelja inostranaca uz dubrovačku sredinu. Sastavljao je latinske i talijanske pjesme, uzorne po obliku, i posvećivao ih svojim dubrovačkim prijateljima. Uz

latinski i talijanski, u drugoj polovici XV. stoljeća uči se i grčki jezik. U tu se svrhu pod konac stoljeća poziva za učitelja i rođeni Grk, poznati Homerov izdavač, Atenjanin *Demetrije Halkokondilas.* Humanistička nauka za nekoliko decenija hvata u Dubrovniku tako čvrst korijen, da se i rođeni Dubrovčani ističu kao humanisti: kao dobri latinski pisci i pjesnici. Humanizam nije potom više samo rijetka i skupocjena uvozna roba: *Petar Menčetić* (1457—1508) kod samih je Talijana *poeta laureatus. Ilija Crijević,* u svojoj humanističkoj krštenici prozvan Aelius Lampridius Cerva (1463—1520), drugi je po redu dubrovački *laureatus* u Italiji. Izravni je gojenac i štićenik humaniste fanatika, Rimljanina Pomponija Leta. Crijević je, štaviše, postao i sam fanatik kao i njegov učitelj. U svojim sugrađanima vidi same izrođene, »ilirštinom« zaražene kvirite. *Ivan Gučetić* (1451—1502) i *Damjan Benešić* (1480—1540) još su napredniji od njih: oni slažu čak i grčke pjesme. *Jakov Bunić* (1469—1534) napredujući dalje nadvisuje humanističkom spremom sve te svoje prethodnike. Još kao bolonjski đak (oko g. 1500.) sastavlja latinski spjev o otmici Kerbera prema Senekinoj tragediji »Hercules«, dok u pjesničkom umijeću uspješno nasljeduje Vergilija. To njegovo djelo ujedno je i prvo dubrovačko književno djelo izašlo u štampi. Na papin poticaj sastavlja Bunić i religiozni ep na latinskomu »O životu i djelima Kristovim«, i to dvije godine prije (1526) negoli je Girolamo Vida napisao svoju čuvenu »Kristijadu«. Prema tome su Talijanac Vida i Dubrovčanin Jakov Bunić položili tim svojim epima dva ugaona kamena onoj crkvenoj renesansi, koja će humanističkom paganizmu suprotstavljati poeziju kršćanskog sadržaja u klasičnom ruhu.

U to rano doba istom pronađene štampe, a i kasnije sve do XVI. stoljeća, izuzmu li se pokušaji Luke Radovanovića prije 1502. i općinskog pisara Luke Paskv. Primojevića od g. 1514., Dubrovnik svojih štamparija nije imao. Dao je ipak Italiji i Francuskoj u svom *Dobrušku Dobričeviću* (prije 1450.—1528.), poznatom pod humanističkim imenom kao Boninus de Boninis, štampara, knjižara i nakladnika na veliku glasu. U tom umijeću s njim se takmičio i njegov uži zemljak, također čuveni štampar, Kotoranin *Andrija Paltašić,* ali on svoj rad bijaše ograničio samo na Mletke.

Toliki humanistički zanos, pojačan još i lakim širenjem renesansne knjige s pomoću štampe, nije uza sve to odviše zadržavao ni u Dubrovniku upotrebu narodnoga jezika za književne svrhe. I tu se, kao i drugdje u čakavskoj Dalmaciji, razvijao onaj isti duhovni proces, koji je u Italiji, poglavito u Firenci i u Napulju, zbog preporađanja staroklasične književnosti i uz silno umnažanje kulturnih tekovina poslije nastale kritičke staloženosti, bio obogatio i unaprijedio na čas zaustavljenu narodnu književnost. Sam zagriženjak Ilija Crijević još u naponu svoga kviritskog mahnitanja bijaše primoran da slavi Ivana Gučetića i kao hrvatskog pjesnika, priznajući mu u svom nadgrobnom slovu (1502.) trostruk lovor-vijenac, t. j. za njegove latinske i grčke, ali i za hrvatske pjesme. Te se pjesme kao jedne od najranijih na žalost nisu sačuvale. Važno je međutim to, da se odmah za Gučetićem javljaju i dva nešto mlađa pjesnika, »prvi naši spjevaoci«, prva »svitlost našega jezika«, kako ih slavi Dinko Ranjina, njihov vrijedni nasljednik u lirici. Ti su prvaci Šiško Menčetić i Đore Držić.

Prvi dubrovački »spjevaoci«

Šiško Menčetić (1457—1527), dubrovački vlastelin, koji je po bračnoj vezi bio u svojti s porodicom Gundulićâ, također vrlo uglednih plemića, dokazuje svojim književnim radom na narodnom jeziku, da je kviritstvo Crijevića-Cerve bila časovita humanistička učena zabluda. T. zv. »vulgarni«, t. j. narodni jezik, jezik građanskog društva, onaj kojemu su i pozniji humanisti u Italiji priznavali sva potrebita svojstva za gajenje lijepe književnosti — pored latinskoga, podesnijeg za nauku — taj vulgarni bijaše i u Dubrovniku odsele ono njegovo domaće i odavna u svim slojevima građanstva uvriježeno »slovinsko« narječje.

Aristokrat po rodu, Šiško je u svom zborniku, kanconijeru od kakovih 500 ljubavnih pjesama, zgoljni trubadur. Njegova lirika, mahom svjetovna, s putenim, katkada i raskalašenim sadržajem, plod je njegove do zrelijih godina protegnute mladosti: oženio se je istom u 40. godini, a tek pod stare dane bio je knezom republike. Njegova trubarduština nosi prema tome glavna obilježja one lirike, koju Marulić naziva rabotom »poetskih tašćin«, i koju zreliji Hektorović također osuđuje.

Šiškov trubadurski ideal, slično kao i kod njegovih uzora. zove se »gospoja« ili »vil«. U stvari je to svaka ženska, za kojom je zapinjalo pjesnikovo oko, zvala se ona Paula, Perica, Kata, ili kojagod bezimena, kako to dokazuju akrostisi (početna slova stihova) nekojih njegovih pjesama. Ta njegova mnogoglava ljubav postala je prema trubadurskom kanonu konvencionalnom apstraktnom ličnosti u smislu nekog ljubavnog monoteizma, pa je i njegovoj erotici već unaprijed određen sadržaj u svim etapama ljubavne drame: zaljubljenikovo udvaranje, bolno uzdisanje zbog neodvraćene ljubavi; smekšavanje gospojina srca i prvi iskazi susretljivosti prema njegovim patnjama; ljubavnikovo kliktanje s puste sreće u naručju drage, i napokon upoznavanje svjetovnog ništavila s ljubavne zasićenosti uz pogrđivanje žene zavodnice i njezinih taština. S pjesnikovim obraćanjem Bogorodici kao simbolu neprolazne ljubavi obligatan je završetak toga kanconijera.

Ta pjesnička gospodska igrarija ima i svoj ustaljeni pribor ukrasnih sredstava. Ljubaznica je plavka crnih očiju, s krunom od zlatne kose, s dva zlatna prama na čelu. Lijepa je kao ova ili ona proslavljena ljepotica iz klasične starine. Njezine hvale odzvanjaju sa svih jedanaest struna pjesnikova glazbila *leuta,* dok on, leutaš, čas zanosno a čas bolno udarajući njoj u slavu pjeva i pjevajući udara.

Sva je ta trubadurska konvencionalnost, dakako, pozajmljena. Iz Provanse je ona bila prešla u gornju Italiju. U Siciliji se za Fridrika II. potalijančila. Potalijančena, prešla je u Toskanu i u Napulj. U Bolonji i u Firenci pojednostavio je njezinu izvještačenost i zalio čuvstvom i sadržajem njezinu šupljinu »il dolce stil nuovo«; njezinu bezličnost utopio u svojoj liričkoj personalnosti Petrarka, i konačno ju fjorentinski krug Lorenca de' Medici još jače ponarodio osluškujući glasove prostonarodne lirike. Sve te faze u razvitku lirske poezije u Italiji, od trubadurštine do petrarkizma, poznavao je Menčetić. Mada je na tim izvorima iz druge ruke odgajao svoje pjesničko umijeće, nije se ipak samo na tome vršila njegova književna odgoja. U njegovim pjesničkim tvorbama ima i humanističke kulture, a ima i onoga — što je najglavnije i najznačajnije — domaćega tijesta! Barem u formi, u izražavanju, u pjesničkom jeziku, u cijeloj dikciji, koja se ne da lako presađivati iz tuđine, a jezik nikako. Njegove su pjesme, istina, vrlo kratke; građene su po uzoru talijanskih »strambota« i »rispeta«, ali je pjesnički jezik i stil začinjavački, onaj isti, koji se dalje razvijao na domaćem tlu, tako kod Menčetića, kako kod Marulića, kako kod Hektorovića. U Menčetića se ta forma njegove isključivo lirske erotičke poezije samo dalje usavršava: oplemenjuje se i obogaćuje za jedan stepen na više; milozvučnija je, melodičnija, glađa i gipkija, fino prekaljena kroz lirsku njegovu ćud, kroz vrlo osjetljiv ukus za formalne ljepote. U tome je nacionalna strana i glavna vrijednost Menčetićeve lirike.

Šiškov pjesnički drug *Đore Držić* (1461—1501) bio je dubrovački pučanin, po zvanju svećenik, a potkraj života i gruški opat. Ne razlikuje se od njega samo po rodu i po staležu, nego i po duhu i sadržini svoje lirike. Đore nije toliko plodan. Umro je prilično mlad. I njegove pjesme, jednako kao i Šiškove, sačuvane su najbolje u t. zv. Kanconieru dubrovačkog vlastelina *Nikše Ranjine.* Taj Kanconier, koji je sada vlasništvo zadarske talijanske gimnazije, Ranjina je počeo g. 1507. prepisivati sa još starijega predloška. U njegovu prvom, opsežnijem dijelu, sadržane su samo pjesme te dvojice; u drugome dijelu ima i petrarkističkih pjesama mlađih pjesnika A. Čubranovića i M. Krističevića uz dva skupa nepoznatih stihotvoraca.

Đorine se pjesme lako odvajaju od ostalih svojom vazda duhovnom i nabožnom sadržinom, a odskaču katkada i svojom formom. On je tu nekompromisni božji trubadur, božji vitez. Njegova »gospoja« apstraktni je duhovni ideal, odraz Božje ljepote, milost koja za navijeke usrećuje, koja namiče blaženstvo i otvara nebo. Stoga u tim pjesmama i nema akrostiha s imenom ove ili one ženske. Ako je tu koji akrostih, taj već označuje samo pjesnikovo ime. Prema svemu tome ta je njegova trubadurština sasvim poduhovljena, ona je spiritualizirana simbolična ljubav kao u Danteovoj poeziji namijenjenoj Beatrici, ili u poeziji Fjorentinčevih preteča Guinizellija i Cavalcantija.

Đore se, kako rekoh, napredno udaljuje od Šiška i svojom formalnom stranom. Njegov stih nije samo tromi i teški dvanaesterac. Gdje god nije to, ima prizvuk ženske narodne poezije, s posebnim pjesničkim jezikom, koji se sve više uklanja konvencionalnoj frazeologiji prihvaćajući onu jednostavniju, življu i svježiju narodnoga pjevača i narodnih popjevaka. Među tim pjesmama nalazi se i dvanaestak narodnih, pa i ona najpoznatija: »Djevojka je podranila, ružicu je brala«.

Po svemu je dakle zaključiti: Đore Držić, pučanin, sisao je taj svoj jezik s majčinim mlijekom; nije ga odviše pogospodio, nije mu nagrdio lica umjetnim pozlatama pjesničke škole ni uvelim cvijećem književne manire. Kroz taj pjesnički jezik snažno već nadire muška i jedra štokavština bliske Hercegovine, siguran putokaz onomu pjesničkom pokoljenju, koje će primiti u dragocjeno naslijeđe Šiškovu i Đorinu liriku.

Maskerata, epika i dramatika

Nastavljajući sadržajne i formalne ekstrature Đorine lirike i koristeći se napretkom njezinih sretnih početaka pojavio se koncem XV. stoljeća neobično darovit i samostalan pjesnik, s djelom koje otvara velik prodor kroz patvorene trubadurske konvencionalnosti oslobađajući poeziju od ropskih spona nasljedovanja bilo stranih, bilo domaćih uzora. Taj je pjesnik *Andrija Čubranović* (1480?—1530?), dubrovački pučanin, po zanimanju obrtnik, zlatar. Književna kronika pokazala se prema njemu tako nemilosrdno škrtom, da nam nije zabilježila ni jedne pojedinosti iz njegova života, dok je naprotiv Ranjinin Kanconijer zabilježio oko 50 njegovih pjesama, a njegov pjesmotvor »Jeđupka« postao nenatkriljivim uzorom svoje vrste, nalazio prije i kasnije dosta nasljedovatelja i pružao po koje zrnce svoga pjesničkog biserja i najvećima od dubrovačkih pjesnika u doba najsjajnijega književnog procvata.

»Jeđupka« pripada onoj vrsti suvremenih pokladnih pjesama, koje su se u Firenci za vladanja Lorenca De' Medici pjevale kod pokladnih ophoda od zakrabuljenih povorka i tumačile im značenje. Odatle i naziv toj popratnoj poeziji: *mascherata, canto carnascialesco.*

I ti ophodi i te pjesme, budući da su bile namijenjene zabavi prostog naroda da bi ga odvratile od svakidašnje politike, bile su ponajviše duhovito šaljive, pustopašno vesele i jetko podrugljive, a mnogo puta i raspojasane do grubosti. Povorke prerušenih robova, cigankâ, trgovaca, lovaca, ljudi iz dalekih krajeva, muževa seljaka što u gradu traže svoje izgubljene žene, ili ženâ sa sela koje traže svoje u gradskoj vrevi zalutale muževe, pjevanjem ili kazivanjem tih pjesama i poradi sadržaja i poradi svoje nakaradne preobuke ispunjavale su gradske ulice lavinama smijeha i šale. Pored tih maskerata bilo je i drugih simboličkih: t. zv. »Triomfi«, prikazujući lica i događaje iz mitologije ili iz rimske historije, imali su da zadovolje i ukus odabranijega dijela građanstva.

Sve življe trgovačke i kulturne veze između Dubrovnika i Firence omogućiše, da se je vrlo rano presadila pod dubrovačko podneblje i ta pokladna, više pučka vrsta poezije. U tom presađivanju naš Čubranović postupa genijalno: ne držeći se ropski stranih ugleda, nadmašuje stvaralačkom snagom i same te uglede. »Jeđupka«, Ciganka iz Egipta, s djetetom u naručju, gatalica dobre sreće i tajne kobi ženskinjama, jedino lice koje govori, pjesnik je glavom, u tom liku prerušen ljubavnik. Pod krinkom Ciganke on traži da iskaže ljubav svojoj »gospoji«, da je osvoji ingenioznošću svoga ljubavnog očitovanja. Ona se nalazi u kolu svojih mladih drugarica, šesta po redu. Toj krasnoj ženskoj družbi prilazi ta tobožnja prosjakinja i njoj najprije iskazuje svoje jade: S istočnih je strana. Imala je četiri sina. Trojicu je izgubila, a jedva spasla četvrtoga: svoga Danija, to nejako čedo, što ga eto naokolo nosi proseći darak i kazujući svakom darovatelju na uzdarje njegovu »čes i sriću«. Gatalica potom iskazuje svakoj gospoji, od prve do šeste, samo ono najbolje, što svakoj od njih najviše godi. Šestoj nasuprotiv iznosi na dugo i na široko ono, što najviše leži na srcu upravo toj nazovi-ciganki, što je kadro da gane i da osvoji šestu gospoju: Ima sramežljiv ljubavnik, koji je tisuću puta htio da joj otkrije svoje srce, ali je pred njom svaki put sramežljivcu zapela riječ u grlu. Gospoji je uza sve to zaludu da bježi od njega: suđeno je, da postane njegovom. Umjesto darka u zlatu i srebru, ili dražesne koprenice, izvezene gospojinom rukom, dovoljno je ubogoj Ciganki, ako joj ta šesta pokloni i sami »sladak pogled«, »slatku ričcu«.

Sa svojih 620 stihova, od kojih preko polovice otpada na šestu gospoju, »Jeđupka« je izrađena u skladnoj i jedinstvenoj kompoziciji. Pet prvih gospoja sačinjava samo nasmijan i dražestan okvir ljubavnog monologa, u kojemu progovara srce svojim prirodnim jezikom. Dikcija je dosta kićena, ali je zamjerne elegancije, podržavajući otmjenost i finoću izražavanja i pri najškakljivijim situacijama. Ta jednostavna i čista, a ipak dovoljno bogata i dosta krepka dikcija sadrži mnogo više narodnih elemenata nego i sama Đorina erotika. Umjesto dvanaesterca, skučena dvostrukom rimom, upotrijebljen je u strofama od četiri stiha lagani i žitki osmerac, dakle upravo onaj metar, koji će s vremenom posve prevladati u poeziji Gundulićeva doba.

»Jeđupka« se u Dubrovniku recitovala kao pokladna pjesma, ali se g. 1527. i predstavljala kao maskerata. U tom obziru ona prethodi pokladnoj drami, koja će u narednom stoljeću doći do procvata. Njezina najstarija, pa upravo zbog toga i najvažnija imitacija, u stvari ne baš najsretnija kopija, potječe od Miše Pelegrinovića, hvarskog vlastelina, koji je neko vrijeme boravio kao javni bilježnik u Korčuli i u Zadru. Ta i mnoge druge imitacije upućuju na dosta značajnu promjenu, koja se od toga doba pojavila u traženju ugleda: naši pjesnici počinju napokon da se jače ugledaju i u svoje domaće uzore.

Starina Mavro Vetranović

Do trojice istaknutijih pjesnika, po vremenu prvaka, i do brojnijih manjih, poznatih i nepoznatih, kojima je blagodarni književni ljetopisac Nikša Ranjina sačuvao od propasti po koji odabrani pjesnički uštipak, uzdiže se kao četvrti po redu, ali po opsegu i raznolikosti svojih pjesničkih proizvoda, po izrazito osebujnoj ličnosti i plodnosti i nadarenosti uistinu prvak: *Mavro Vetranović,* dubrovački pučanin, pripadnik benediktinskoga reda. Njegova trajna i neumorna pjesnička djelatnost ispunja do visoke mu starosti tri četvrtine XVI. stoljeća i na čitavo to razdoblje udara dubok utisak. Uzme li se u obzir, da se rodio godine 1482., a umro 1576., počeci njegova rada padaju još u trubadurski period na izmaku stoljeća.

Da je nekada, u ranijoj mladosti, leutašio po trubadursku i Mavro, to priznaje i sam u jednoj svojoj poslanici, gdje pokajnički žali taj svoj »ljuveni beteg«. Mavrovo pokajanje bijaše tako radikalno, da tom »betegu« u golemoj njegovoj ostavštini ne nalazimo ni traga. Odmah po svom zaređenju, oko god. 1504., otkada je svoje prvotno krsno ime Nikola promijenio u Mavro, Vetranović udara odlučno i nepovratno stazom iskrena obraćenika, duhovnika isposnika i samotna pustinjaka. Taj pustinjak pokazuje međutim stotinu očiju i stotinu ušiju, da sve vidi i sve čuje što se oko njega, u bližem i daljem svijetu, kuje i događa. O svemu tomu on izriče svoj nemilosrdni sud; na mahove udara prijekorom, koji je ljutit i oštar kao zamah biča. I taj gvozdeni fratar, koji je u oluji svoga života i vremena toliko toga proživio i preživio, nije bio samo idealni i nerealni književnik, na štetu možda svoga redovničkog poziva. Nakon višegodišnjeg boravka u montekasinskom samostanu kod Rima vraća se (g. 1515) po zapovijedi starešinstva u Dubrovnik, da bi s trojicom svojih redovničkih drugova proveo u područnom samostanu na Mljetu odavna dozrele reforme. Njegova opora ćud dovodi ga u tom radu do sukoba sa svojim suradnicima. Bez opatova znanja bježi u Italiju. Dubrovačko ga vijeće proglasuje buntovnikom i izgnanikom. Njegove lične i redovničke vrline ipak su tolike, da mu dugo vremena ne zatvaraju vrata povratka: god. 1522. on je u samostanu Sv. Marije na otoku Lokrumu: god. 1527./28. opat je samostana na Mljetu; god. 1534. prior je u samostanu na otoku Sv. Andrije; god. 1542. opat je samostana Sv. Jakova u gradu Dubrovniku, i napokon god. 1549. predstojnik je mljetske kongregacije, u koju su bili ujedinjeni nakon provedenih reforama svi benediktinski samostani na području dubrovačke republike.

Vetranović i kao književnik razvija vanrednu djelatnost u svakome pravcu: obogaćuje nabožnoduhovnu liriku; prvi na dubrovačkom tlu obrađuje epos i dramu; razvija dalje maskeratu; gaji pjesničku poslanicu; okušava satiru. Nema gotovo pjesničke vrste, na kojoj Mavro ne bi okušao svoje mnogostruke sile. Stariji i mlađi čakavci njemu su po svojim djelima dobri znanci. S jednim od poglavitijih, Hektorovićem, veže ga i tijesno drugarstvo. Kulturna i književna Italija, čak i politička i papinska, njemu nisu teške nepoznanice. On budno prati sve glavne događaje u orijaškom sukobu između islamskog Istoka i kršćanskog Zapada. Na uzroke kršćanskih nedaća gleda okom realna političara; odobrava bez skrupula metode, koje u vanjskoj politici primjenjuju od nužde dubrovački državnici. Kroz njegovu poeziju progovara Dante, grmi Savonarola, mudruje Machiavelli. I ne samo to: Mavrova poezija i svojom formom predstavlja golem napredak; svojom lakoćom i prirodnošću, bogatstvom pjesničkoga jezika i narodnijim stilom primiče se sve više jekavskoj štokavštini, stvarajući velik prinos konačnom izgrađivanju dubrovačkoga književnog jezika.

U Vetranovića zbog svega toga ima najmanje knjiške inspiracije. Njegova su nadahnuća u ličnim doživljajima, u prilikama, u događajima od općega značenja. Njegova poslanica Hektoroviću »Pjesanca u vrijeme od pošljice« (kuge), kojoj padoše plijenom i Šiško i njegova tri sina i mladi pjesnici Marin Krističević i Maro Lila, objašnjuje crtanjem strahota te pošasti, i s dosta snage, kako je nastao pod pritiskom opće žalosti nov, isključivo duhovnoreligiozni smjer ne samo u njegovoj lirici, nego i u svoj ostaloj njegovoj poeziji. Njegova lirika pjeva o Sudu napokonjem, o noći Božjega poroda; razmišlja o Spasiteljevoj muci, opominje grješnike na pokoru, niže refleksije o kratkotrajnosti čovječjeg života, ponavlja tužbu kralja Davida i mukotrpne boli Jobove, prepijeva Očenaš i Vjerovanje, pretače psalme, napokon u pjesmi »Tužba moja« uvlači se u se i u svoje jade, da ih zatim razblaži nestašnom idilom u »Pjesanci o šturku« . . .

Živući isposničkim životom na samotnom otočiću Sv. Andrije Vetranović stvara svoje najoriginalnije i najljepše pjesničko djelo: naturalističko-realistički spjev »Remetu« (pustinjaka). Ta njegova pustinjačka idila do nemila je mrka, nemirna i strašna. Na tom čvoru kršne zemlje, izniklom iz pučine morske, priroda je neiskazano divlja. U njezinoj pustoj samoći sve je divlje, i živo i neživo. Pustinjak tu vodi razgovore još samo s Bogom i s kreštavim galebom. Doleti li kao za lijek koja drobna ptičica, da bi ga razveselila svojim pjevanjem, eto ti za njom grabežljiva sokola: umiče je bajnu ostavljajući za svojom žrtvom samo okrvavljeno perje. Za proljetnih kiša još kako tako: po koja izmiljela divlja travka razblažuje mu tužne oči svojim slabim zelenilom, opaja ga po koji priprost cvijetak svojim ugodnim mirisom. Zato je zima u toj morskoj pustinji nadasve grozomorna: pučina se sinja ispinje tada u vodene gore. Pod nemilim udarcima vjetra stenje i bjesomučno urliče morska neman, diže pod nebo i rasiplje zrakom sive i bijele plaste vodene prašine, ispunja suzne oči sljepilom, a zaleđene uši glušilom. Od leda i mećave stinu i drvene se smrznuti udovi. Uzalud ih patnik grije na vrućem pepelu i toplinom svoga preostalog daha zapuhuje u nokte. Kada se ta strašna pučina pod munjama što paraju tmasto i nabreklo nebo, pod gromovima što se naokolo ore, zakrvavi sva u paklenom ognju, Remeta ne može dalje: neprestano zvoni u samostansko zvonce; samo se moli Bogu, samo doziva njegovu pomoć. Ali bijesni valovi ne haju za te molitve, udaraju sve žešće, dopiru do najispetijeg mjesta njegove spilje, hoće da mu otmu i razlupaju i jedinu njegovu uzdanicu, njegovu »plavcu«. I nije se tu Remeti ovako čemerno boriti samo s prokletom prirodom, nego i s još prokletijim ljudima. Ti ljudi mu već ništa ne daju ni za ljubav Božju ni za svoju dušu. Doplovi li koji od njih po noći, ne dolazi radi molitve, radi svoje duše, nego zato, da mu ogoli njegov oskudni vrtić. Što mu škrta priroda još jedva daje, to mu otimlju bezdušni kradljivci. Kada nije kod kuće, obijaju mu brave s vratâ, odnose mu preostale zimske zalihe hrane, ne štede ni njegova ribarskog pribora kradući mu konac, šilo, lonce i udice; istresaju mu čak i onu posljednju pregršt soli iz obješene tikvice. S tim krštenim grabljivcima roti se protiv

njega i prokleti »morski medo«: kada fratar peca ribu »na odmatac i trstiku«, doklati se odnekuda i ta neprilika i rastjera mu lovinu, a onda mu kao kakova podruguša namiguje vragoljastim očima, otire štetinjastim brcima svoju vlažnu čeljust i kriveći rilo iščezava netragom u morske dubine . . .

Na to autobiografijsko djelce nadovezuje se drugo, didaktičko satiričko, pod istim naslovom: Remeta prelazi iz svoje otočne špilje u grad, među dubrovačke gospodske pokvarenjake, da im u liku starozavjetnog proroka, suhonjava i na pokorničku odjevena starca, otčita za njihove grijehe jetku bukvicu, i da potom okrene s muških ispraznosti svoj neumoljivi bič i na žensku razgaljenu ljepotu, pozivajući sve i svakoga na iskrenu pokoru.

I jedan i drugi »Remeta« podsjećaju sa svojim lakim osmercima, s izmjenjivanjem ozbiljnih i šaljivih prizora, na pokladne maskerate. To se lice uostalom i javlja u talijanskim, a i dubrovačkim pokladnim pjesmama. Iznose ga čak i nekoje drame. Kod Vetranovićevih »Remeta« prevladava međutim svagdje ozbiljna realistična nota. Pjesnik je tu bez ikakve maske: on ne glumi. Kod njega je to pjesma pokore, prikaz oskudna i kontemplativna života, proživljavanje u divljoj prirodi, u ljubavi k Bogu, na izgled pokvarenu društvu, bez uobičajena fantaziranja o pastirima i vilama, kako to redovito biva u suvremenoj idilskoj poeziji.

Vetranovićevu lirsko-epsku vrstu dopunjuju njegove prave maskerate, vrsta koja je onako sretno bila uvedena Čubranovićevim prvijencem. »Trgovci Armeni i Indijani«, »Dvije robinjice«, »Pastiri«. U njima se živo ističe rodoljubna crta.

U svoj toj lirici i epici najznačajnije su po Vetranovićevo građansko i društveno mišljenje njegove pjesme svjetovnog, prigodnog i političkog sadržaja. Iz njih odjekuju još jači i još neobičniji aktivistički glasovi: bespomoćne rezignacije srednjodalmatinskih pjesnika nema u njima, nema uvjeravanja, da je turska najezda samo bič i pokaranje Božje za pokvarenost zapadnoga svijeta, i da bi trebalo strpljivo čekati prekrštenih ruku. »Nevjera kršćanska«, nesloga kršćanskih vladara i sebičnost njihovih političara Vetranoviću su prvi i pravi, ako ne možda i jedini uzroci kršćanskih poraza. U svom crnom očajanju pjesnik svjetuje: kada nema pomoći niotkuda, treba se pogađati i nagađati sa samim sultanom! Čemu sve to slavno rvanje oko Klisa? čemu samoprijegorno junaštvo Kružićevo? čemu još i te beznadne žrtve malenih i slabih naočigled velikih i ponosnih sa Zapada, koji se za svoje interese međusobno kolju uz potpunu nebrigu za naše jade?

Oj slavni Hrvati, i vas li ognjen zmaj
do traga pomlati, i dâ vam plačni vaj!

Prkosi doduše još tvrdi Klis, ali će i on zamalo:

Vaj, dragi Klišani, ali vi ne znate,
što su zli kršćani, i u njih se uzdate!

Beograd, taj ključ Ugarske, već je pao. Mlečani su preslabi, da bi mogli otjerati Turčina s mora, a Francuska i Njemačka, kokot i orao, nadbijaju se svaki samo za svoj račun. Otkad mu je nestalo protektorata ugarsko-hrvatskih kraljeva, Dubrovnik je krenuo svojom oportunističkom politikom: »postavio se je u harač« Turčinu i »vjerno služi sultana«. Za malene i preslabe to je i najbolja politika:

S Bogom se ti druži, i mimo sve ino
i dvori i služi otmansko kolino!

Neka i mletačka republika, koja tako ludo sada s »carem lisiči, a s kraljem vuhuje«, neka i ostali susjedi slijede politički pravac pametnih Dubrovčana:

A neka oholi, ki o ništa boj biju,
kokoti i orli, krv svoju proliju!

To su osnovne misli u Vetranovićevoj »Pjesanci slavi carevoj«, t. j. sultanovoj! Tužno je to i očajno. Nije to nekakva turkofilija, nego kruta, ispravno shvaćena realnost. Kada je nešto kasnije pao i Budim, ta se posljedica u »Tužbi grada Budima« svodi na isti uzrok: baca se krivnja za taj najnoviji udarac na neharni i sebični Beč, koji je pustio da sve ostalo, što se još dotle borilo, bude poraženo:

A sad nie Kosova, a sad nie Krbave,
ni polja ravnoga, ni hrvatske slave.

Kroz plač i suze Vetranović se jedini od svih naših pjesnika zalaže za tužnu političku nuždu: za pogađanje sa sultanom, za priznavanje vrhovne sultanove vlasti. Upravo onako, kako će to kasnije pokušati da učini i nesretni heroj Petar Zrinski.

Slični prijekori i savjeti ređaju se i u ostalim Vetranovićevim prigodnicama. U »Pjesanci gospodi kršćanskoj« Vetranović se obara na vladare i na njihove vojne, što »svijet plijene i odiru«; na ustuk »oružane oholasti« zagovara mir i evanđeosku ljubav. U »Pjesanci moru« šiba dvoličnost mletačke politike, njezino iskorišćivanje »nemira i nesklada zapadne gospode«. U »Pjesanci Latinom« suprotstavljajući slavnu prošlost Italije s njezinom tužnom sadašnjosti, kada se kralj (francuski) i česar (španjolski) u krvavim ratovima među sobom natežu o njezinu kožu, ponavlja misao Machiavellijeva »Vladara«: Neka se Latini otresu tuđinca, neka se slože i ujedine pod žezlom samo jednoga, svoga vladara.

Ovako svjetujući i koreći na sve strane Vetranović ne pušta s vida ni odnose dalekih i velikih i bliskih i malih susjeda. U jednoj (»Orlača riđanka u blatu ribarom«) bocka Mlečane, kojima je grad u »blatu«, a u drugoj (»Orlača Perastu govori«) udara Peraštane po prstima radi njihova zadirkivanja u dubrovački posjed.

Svijet je na daleko i na blizu postao pjesniku duhovniku odviše opak: oholost, zavidnost i putenost očemerile su život, udaljile su čovjeka od prirode. Povratak u prirodu, k prvotnomu patrijarhalnom življenju, jedini je lijek i spas u općem potopu tolikih zala. U »Pjesanci košuti ranjenoj«, alegoriji od 670 stihova, ističe se potreba te duhovne obnove. Košutu, simbol prirodnog življenja, izraniše grdni lovci — mekoputnost, raskoš, putenost, moda i taština. Nju može da izliječi samo priprost i prirodan život u pustinji.

S tim svojim plemenitim težnjama, prekaljen golemim iskustvom stradanja i razočaranja, i dugo izvježban u spiritualnosti i kontemplaciji, pjesnik se konačno dao na pisanje velikog alegorijsko-religioznog eposa »Piligrina« — Putnika. Ugledom je njemu ovdje Danteova Komedija. I »Piligrin« hoće da prikaže tri stanja čovječje duše: stanje grijeha, stanje pokore i stanje savršenstva. I Vetranović kao Dante putuje kroz pakao i čistilište do rajskih vrata, da bi pronašao smisao i svrhu života, ali sve to on izvodi drugačije, mnogo jednostavnije, u duhu poodmakle renesanse: Piligrinov pjesnik poput Zoranićeva Zorana najprije pušta u svijet svoju izvidnicu Svijest, da za njega negdje na zemlji potraži jedan kutić blaženstva. Kada mu se ona vraća neobavljena posla, on sam ostavlja dom i polazi u život, u čarobne krajeve, da bi se tu domogao sreće. Na putu ga međutim zavode na stramputicu svjetovne lasti i slasti, kvare mu dušu i nagrđuju tijelo: Na leđa mu nabijaju grbu, koju ne može više da sa sebe skine; umjesto rođenih ušiju natiču mu magareće; namještaju mu oči od sove i nasađuju zube od vepra. Alegorija ta znači: čovjek prianja lakomo uz zemaljska dobra (grba); zadovoljavajući se s materijalnim užicima zaboravlja viši cilj (magareće uši); ne podnosi svjetlosti istine (sova), i najzad se zadovoljava u gnusobi svoje poživinčene naravi (vepar). Izmilivši negdje na površinu vode Putnik traži Kirku, da bi ga oslobodila od svih tih grdoba, što ih je živući u putenosti i grijehu bio navukao na sebe. Pada pred Kirkina vrata, i spreman je da uđe u njezinu pećinu . . .

Dotle je dopro pjesnikov rad isukavši debeli snop od 4374 stiha. Taj golemi torzo nalazi svoju sadržajnu dopunu u Vetranovićevoj »Pjesanci muzama«: Pošto je Kirke oslobodila pjesnika — Putnika od njegovih grdoba (kao ono drugovdje čarobnica s Dinare Zorana), on dolazi do jezera, na kojemu će zauvijek ugasiti svoju neutaživu žeđ i zaboraviti sve svoje prošle jade. Tu ga na izvoru prima prekrasna djevica Gracija (milost Božja) držeći u ruci zlatan pehar. Svakomu došljaku ona jednako gasi žeđ, pa tako sada i Piligrinu. Taj Gracijin čudotvorni pehar vazda je jednako pun, upravo kao i milost Božja, koja se (preko sv. Pričesti) svakomu dijeli, a uvijek ostaje čitava.

Vetranović je i prvi dubrovački dramatik, jedini, kako je već spomenuto, pisac skazanja trećeg razvojnog stepena. Njegovo djelo »Od poroda Jezusova« poprima oblik pastirske igre ili idile, u kojoj se biblijski pastiri pretvaraju u narodne: Tasovca, Uglješu, Pribata, Miljata, Vukasa i Kresoju. To prvo, kao i ostala tri — »Uskrsnuće«, »Suzana čista« i »Posvetilište Abramovo« — složeno je u običajnim dvanaestercima. Najduže »Posvetilište«, ugledajući se u starije talijansko prikazanje »Abram i Izak« Fea Belkarija, ima i najviše pjesničkih ljepota. Svojom neprikladnošću za pozornicu jamačno je dalo povoda jednoj skraćenoj preradi. Inače Vetranović ne robuje ni ovdje svojim ugledima. Njegovo je crtanje i opisivanje mnogo podrobnije.

Mnogo bolja i vještija dikcija i kompozicija tih skazanja od ostalih dalmatinskih zaista su bolje i pristajale višoj duhovnoj razini dubrovačkih pučana za koje su pisana; ali Vetranović u toj pjesničkoj vrsti nije imao nasljenika. U Dubrovniku se već stvarala povoljnija sredina za renesansnu komediju i za pastirsku igru, a to su drame, koje će i u Italiji potisnuti svaku drugu, pa i crkvenu vrstu. Vetranović je svakako, ma bilo to i samom formom, probio led Nikoli Nalješkoviću i Marinu Držiću, svojim mlađim suvremenicima, napose Držiću, drugoj dubrovačkoj krupnijoj književnoj ličnosti XVI. stoljeća. Uvaži li se još i to, da su se u Dubrovniku sačuvale i dvije dramske ekloge, doduše u vrlo jednostavnoj kompoziciji (vila pada satiru u ropstvo i oslobađa se), ali starije od Držićevih komedija, i po sudu nekih obje iz Vetranovićeva pera, i da se kasnije digla objeda na Držića da plagira Vetranovića, u toj pretpostavci opravdan je i zaključak, da je starina Mavro bio prethodnikom i toj vrsti ne samo formom, nego i svojim prvim, iako čednim primjerom.

Komediograf Marin Držić

Držićev preteča bijaše u svakom slučaju *Nikola Nalješković* (1500?—1587), trgovac pučanin, autor pjesničkih poslanica i maskerata i ovećega kanconijera petrarkističke i duhovne lirike. Kako u svoj toj produkciji taj pjesnik samo slijedi talijanske uzore bez ikakve svoje lične note, preostaju kao historijski važne jedino njegove četiri pastirske ekloge i tri komedije, sastavljene sve u stihovima i sve bez naslova.

Te ekloge nemaju ni dramske radnje, ni kakovih zapletaja, ni komičnih primjesa. Lica su im pastiri i vile. U prvoj pastir, zaljubljen u vilu, jadikuje s neuzvraćene ljubavi i od očaja se probada. Našavši ga mrtva, vila oplakuje jadnika, a onda ga sama oživljuje čarolijskim biljem i uzvraća mu ljubav. Predmet je drugoj eklogi poznati mit o Eridinoj jabuci, koju po Parisovoj presudi dobiva najljepša od triju božica. Kod Nalješkovića je samo taj sudac — pastir, a tri božice tri su naše narodne vile. U trećoj eklogi satir i vilenici otimlju se o vilu, dok je i od jednih i od drugih ne oslobađa nadošao starac. U četvrtoj četiri pastira bježeći od gusara traže svoje drugove, i doznavši od vile, da se oni nalaze negdje u dubravi, i da se ondje lijepo zabavljaju s drugim vilama, odlaze tamo, i našavši ih, tu izvode zajedno s njima »tanac« slaveći vile.

Nalješkovićeve komedije važnije su i realnije od tih njegovih fantastičkih ekloga. Na način ondašnjih talijanskih komedija — lakrdija, one u grubim crtama i krupnim izrazima prikazuju dubrovački porodični život. Teme su njihove: ljubakanje gospodara s »godišnjicama« (sluškinjama) i time prouzročene bračne smutnje u kući; muževlja nevjerstva uopće; zaljubljenost mlada Dubrovčanina u kurtizanu, njegovo otrežnjavanje nastojanjem prijatelja i roditelja, i konačno njegove zaruke s čestitom djevojkom.

Obje te vrste drame humanističke su tekovine. Bukolička ili pastirska poezija s dijalogiziranom eklogom bila je od talijanskih pjesnika preuzeta iz grčkih i latinskih izvora i obilno iskorišćena u romanima i u idilama toskanske škole još u XV. stoljeću. Ekloga poprima oblik drame po bajoslovnim licima, pastirima i vilama (nimfama). Sadržaj su joj ljubavne zgode, a pozadina seoski život: dubrave, planine, rijeke, izvori i jezera. Tu idilu u drami oživljuje tanac uz pjevanje i glazbu, sve za laku razonodu viših krugova i dostojanstvenika na kneževskim dvorovima. U XVI. stoljeću ta se idila dalje razvija primajući sva obilježja one pastirske drame, koja će postati najomiljelijom i najpopularnijom pjesničkom vrstom. U drugoj polovici XV. i u prvoj polovici XVI. stoljeća njezino je središte moćna republika Siena, suparnica Firenci, a za Sienom estenska Ferara. U Sieni se razvija u poseban tip seoske drame *(dramma rusticale)* s prepletanjem ozbiljnih elemenata klasične ekloge s komičnim primjesama sredovjeke lakrdije: nimfa i zaljubljeni pastir, te satir, pastirov tješitelj, ili njegov suparnik, glavna su joj lica. Čarolije, umjetnički tanci, takmičenja u viteškoj plesnoj igri moreski, *intermezzi* iz seljačkog života s ismjehivanjem seljaka dobričine, koji u gradu doživljuje čuda i pokore, da se čak zaljubljuje i u nimfu, šarolika su garnitura njezine dramske radnje. Oko sastavljanja i izvođenja tih seoskih drama u Sieni je vodila brigu t. zv. »Družina neotesanaca« *(Congrega dei rozzi)*. U njoj se čak nalazio i neki Zagrepčanin, Jerolim Ivanov Pakja, slikar i obrtnik.

Uz dramsku eklogu razvijala se uporedo i književna ili učena komedija *(commedia erudita)* na osnovi Plautovih i Terencijevih komedija. Zato se ona i zove plautovska, a središta su joj Rim i Ferara. Plautove su se komedije tu prikazivale najprije po latinskom originalu, zatim po talijanskom prijevodu, i napokon u proznim ili u stihovanim preradbama i imitacijama s većim brojem lica i sporednih epizoda. Te novosti Plautovih nasljedovatelja približavale su plautovsku komediju suvremenom talijanskom životu crtanjem društvenih pojava i karaktera, njihovih nosilaca. Time je klasična jednostavnost postajala u njoj budnijom i daleko složenijom: potpuna sloboda u izražavanju, svakojake pikanterije i frivolnosti odražavale su bezbrižnu ležernost i razmaženi ukus višega društva sačinjavajući stalnu značajku te komedije.

Marin Držić (1520—1567), sinovac trubadura Đore, baš u doba najbujnijega cvata talijanske seoske drame i plautovske komedije boravljaše na naukama u Sieni, pošto je njegova porodica u trgovini bila loše sreće. Da ga je pored nauke živo zanimala i književnost, pjesma, glazba i teatar, to sve i sam priznaje kada izjavljuje, da je on onaj »priko mora tamo ki uči svirati«, ili kada poslije prvih pokušaja poručuje zavidnim kritičarima: »Učinit tko će toj, da ikad ostavim sej pjesni, Bože moj«!

Pjesnik od rođenja, veseljak i šaljivčina s nepresušnom humorističkom žicom, Držić se u sienskoj sredini, među đaštvom s pretežnijim brojem tuđinaca, poglavito Nijemaca (»Tudešaka«), prebrzo izgradio do valjana komediografa. Vrativši se u Dubrovnik i ne našavši oslonca u očinskoj kući, ekonomski već razrovanoj, postade svećenikom. To mu zvanje nije međutim nimalo smetalo, da svojim šalama i dosjetkama, pripovijedajući i improvizirajući svakojake vragolije, zabavlja dubrovačko dokono društvo poput kakove dvorske šaljivčine, lica koje u ono doba na talijanskim dvorovima zauzimaše ugledan položaj. Marin bijaše usto i daleko više i daleko bolje: čovjek prosvijećen i umješan, dobar svirač na svakom glazbilu, predstavljač i pisac predstava, duša teatarske družine »Pometa«, koja je bila slična pomenutoj sienskoj kongregi. Kada je čuveni njemački junak i pustolov grof Kristof Rogendorf došao god. 1545. u Dubrovnik, dubrovački senat dodijeli svom gostu našega Marina, da bi ga zabavljao svojom duhovitošću. Pratilac odmah toliko omili grofu, da ga uze za svog dvorjanika i povede sa sobom u Beč. Iduće godine, kada se grof putujući u Carigrad u političkoj misiji navratio u Dubrovnik, povede tamo i Marina. Kako se međutim tu radilo o opasnoj igri — grof je nudio sultanu svoju pomoć protiv Beča — Marin se vrati u Dubrovnik i u svom izvještaju Malom Vijeću opravda svoj postupak. Da inače ne bijaše pristalica dubrovačkog aristokratskog režima, dokazuje to, što je potkraj života spremao u Italiji urotu protiv toga režima. Umro je još mlad g. 1567. u Mlecima i bio tu pokopan u crkvi Gian Polo. Njegovu smrt oplakaše pjesmom Vetranović i Sasin, Sabo Bobaljević i Miho Monaldi. Ova dva posljednja na talijanskom jeziku.

Držić je već svojim početničkim radom dokazao izvjesne odlike svog talenta učinivši prekrajanjem i sužavanjem razvučenih česti za pozornicu podesnijim Vetranovićevo »Posvetilište Abramovo«. Na taj sretni početak nadovezuju se odmah njegove zrelije pastirske igre: »Tirena« i »Venera i Adon« u stihovima, zatim »Plakir« (= *Piacere* = naslada, razbluda) pretežno u prozi, i u leksičkim ispisima sačuvani »Djuho Krpeta«. Do njih nastaju njegove plautovske komedije u prozi: »Komedija od Pometa«, »Dundo Maroje«, »Skup«, »Pjerin«, »Arkulin« i šesta: »Mande« ili »Tripče de Utolče«. Sve te drame bile su napisane ili za poklade ili za pir uglednijih porodica; ali ima među njima i jedna prava pokladna igra: »Novela od Stanca«.

Držićeve su pastirske igre družice sienskih ekloga. Komična su im lica: seljak, seljakinja, sluškinja i pustinjak (remeta). Sredina im je dubrovački pejzaž, a duh usklađen prilikama dubrovačkog društva. U prologu »Tirene« seljaci vlasi Vučeta i Obrad prelaze preko svojih svađa na hvalospjeve veličini i ljepoti Dubrovnika, te došavši do jedne dubrave — pozornice što se uvukla među dvore, ugledaju na njoj, silno iznebušeni, čudesnu igru: pastiri Ljubenko i Radmio traže lugom svoga druga Ljubmira. Boje se za njegov život, jer se mladić nesretno zaljubio u nimfu Tirenu. Doskora se javlja i sama ta vila: u lovu je i pjeva slaveći zoru i zelenu goru. Napokon sjeda u hladovinu pokraj vode. U daljini izbija i Ljubmir. Jauče siromah i plače, i grebeći sebi lice već je spreman da se ubije, ali mu na glas vile ispada iz ruke smrtonosno oružje. Vila mu pristupa i otkriva mu se: Tirena je, pa eto, nudi mu sve što želi — velik razum, imanje, blago i drago kamenje. Ljubmir sve to odbija, jer samo želi da joj postane slugom. U taj tren iznenada dolazi satir. Vila bježi, satir će za njom, a Ljubmir za satirom . . . . Vila je sama u lugu, i dok je u strahu za Ljubmira, začuje pjesmu o svojim dražima: Vlašić je to Miljenko. Ona ga mami k sebi, a onda se skriva u studenu vodu. Nesretni zaljubljenik gazi po vodi prenemažući se od »ljuvenih muka«. Njemu prilazi starac Radat i žali njegovu mladu pamet. Dolazi i mladićeva majka Stojna, pa će i ona da žali svoga bezumnog sina. Mladić svejedno luduje i dalje za Tirenom. Uto prolijeće mimo njih Ljubmir, u potjeri za satirom. Dotle je starac Radat natežući se oko Miljenka zaspao od umora pokraj vode. Kada se probudio, a to i na njegovu srcu ljuta rana od Kupidove strijele, te i on luduje za Tirenom. Miljenkova svojta, Vučeta, Obrad i djetić Dragić, Radatov sin, namjerivši se na povilinjena starca, bježe od ukletog mjesta. Jedini bi Dragić da se osveti Kupidu radi oca, ali Kupido preobrazivši se u »vlaška« rani i njega, pa kad uto promakne Tirena, i taj djetić uzdiše za njom. U lugu su tako na okupu svi vilini obožavatelji: Radat, Dragić, Satir i Ljubmir. Ljubmir, pogođen satirovim kamenom, pada kao da je mrtav. Uto bane odnekuda i Tirena, pa misleći da je doista mrtav, umire i ona do Ljubmira. Međutim se Ljubmir brzo osvijestio, i od žalosti za vilom hoće da se skonča; ali nadolaze Ljubenko i Radmio i sprečavaju ga u tome. Pred mrtvom vilom starac remeta tješi sve njih: molitve i žrtve oživjet će vilu. I Tirena zaista oživljuje, pa se predaje Ljubmiru. Nezadovoljni time ostali zaljubljenici, a najviše tri satira zameću bitku. Tireni ipak uspijeva da ih rastavi i umiri. — Njezin je uistinu samo Ljubmir. Nego, ona ima i više sestara, vila povotkinja, pa svakomu od njih daje po jednu. Općim izmirenjem i tancem svršava se drama.

»Venera i Adon« dramolet je u jednom činu. Prikazivao se na piru pjesnikova rođaka Vlaha. U predigri seljak iz okolice po imenu Vukodlak, prodavši Vlahu Držiću za njegov pir vreću jarebica i nekoliko piplica, nakresao se obilatom kapljicom. I njegov je suseljanin Koljak toga dana u gradu, ali po mnogo važnijem poslu: da oženi sinovca Grubišu. Vukodlak se sprda s obojicom, i na koncu izazivlje svađu. Uto dolazi i Grubišina majka, pa odvraća sina od ženidbe s građankom, jer da će ga tu vile začarati. Grubiša ne popušta: on hoće za sebe »jednu pretilu«. Dok oni tako, šestero vila iznenađuje vlahe plesom i pjevanjem. Domalo eto i Venere. Vile joj se klanjaju, a satiri pred njom izvode tanac. Venera je tužna: ljubi Adona, a nije joj uzvraćeno. Sin Kupido tješi je: nastrijelit će Adona, da bi ga potom njegova majka uzmogla vezati zlatnim pramenom i vodati ga za sobom kudgod joj se prohtije. Venera cjeliva sina, i scena se zatvara. Gledajući sve to vlasi se ne snalaze od čuda. Jedino Grubiša očituje, da ga je ranila vila i da će k njoj za slugu. U drugoj sceni satir s vilom igra tanac. Navaljuju drugi satiri, da mu je otmu, ali prvomu polazi za rukom, da je obrani. Dolazi i Adon. Umoran je, pa se predaje snu. Prilazi odnekuda i Kupido i zaspalog Adona sputava užetom. Svezani se budi, ali je Venera već uza nj. Odrešuje ga i veže svojim zlatnim pramenom, na što joj svladani Adon uzvraća ljubav. Seljaci su po svemu tome začuđeni i prestrašeni, do jedinoga Grubiše, kojemu se ne će nikako iz grada, pa ga ostali moraju da nose odatle, omotavši ga vrećom, da ga vila u planini ne bi zatravila još prije nego što ga zaruče sa seoskom djevojkom Veselom.

»Plakir« je fantastična realistička igra, po sudu W. Creizenacha jedna od najuspjelijih prethodnica Shakespearova »Sna ljetne noći«. Sva lica u njoj srću za Plakirom, personifikacijom naslade, sinom Kupidovim, koji vilama namješta zamke, ali se i sam u zamku hvata. U toj se igri izmjenjuju zbilja i komika, fantastičnost i realnost, prostota i uzvišenost u bujnom šarenilu i mješavini proze i stiha. Za povilinjenim vjerenikom Dragićem odlazi u planinu njegova vjerenica Gruba, da bi ga vratila k njegovu stadu i domu. Sklonila se u planinu i sluškinja Omakala, bježeći od svoje zle gospodarice. Pobjegao je tamo od svoje zle sluškinje i smiješni remeta i pribjegao vilama; a kako ga ove ne će, priklonio se Omakali. Na glas vile remeta bi se rado odrekao Omakale, jer i njega obuzimlje želja za vilom. Vila mu i prilazi, te šalje Omakalu, da nabere poljskoga cvijeća za vijenac remeti, a njega dotle umata u dugačku vreću, da bi ga krišom povela u svoje dvore. Pri tome poslu hvata se ona u zamku, koju joj meće Plakir. Dragić nariče, što mu je Plakir eto preoteo vilu, a i remeta u vreći stenje i vrišti, da svi bježe od njega kao od sablasti. Po zapovijedi Božice Dijane druge vile hvataju Plakira u zamku i oslobađaju drugaricu. Plakiru će nato suditi Dijana, Pravda i Mudrost: mrče mu obraz, da mu i vanjština bude onakva, kakva mu je ćud. Sudile bi njega i u tamnicu tamnu, ali su vile srca milostiva — oslobađaju jadnika i s njim se mire.

U svoj toj nevolji razočarani Dragić vratio bi se sada k svomu stadu i k svojoj Grubi. U planini su i Dragićev otac Staniša i Grubina mati Vukosava. Našavši Grubu, oni je vode kući, a za Dragića i ne haju ostavljajući ga vilama. Dragić ih međutim stizava i s Grubom se vraća k stadu napuštajući vile. Dotle je i Omakala vrludajući onuda nabasala na ukletu vreću. Pipa je, a iz nje živo biće progovara kao teško zaljubljeno. Strah je hvata, dok ne obaznava, da je to remeta. Na njezin se poziv remeta odriče vile, našto ga Omakala oslobađa, i pristavši da odsle bude njegova »domaća«, vraća se s njim iz planine kući.

»Novela od Stanca« najsavršenije je Držićevo djelo. Njezina strogo jedinstvena dramska radnja uzeta je iz realnog života vragoljaste dubrovačke mladosti, i sva se kreće oko jednoga lica. I sama fantastičnost, koliko je tu ima, tek je prividna: Miho i Vlaho, dubrovački noćari, susreću se po noći u uskoj i tamnoj ulici. Vlaho puca od smijeha: pred vratima jedne prijateljice, koja sebi »penga lice«, zatekao je buljuk mladića, i sve ih stjerao u kozji rog. Miho mu na uzvrat priča svoju: otac mu po večeri ne da van, a on po običaju otišao tobože na počinak, a onda se po konopcu s prozora spustio na ulicu. Tu nedaleko, pred česmom, vidio je starca vlaha, do njega kozle i nešto sira u bisagi, a vlah se prislonio na zid i oborene glave klanja se snu. Eto zgode, da se oba malo provesele. Dok tako Miho, eto im i Điva Pešice. I on je vidio vlaha Stanca, pa predlaže, da mu sva tri skroje šalu (novelu).

Đivo se preoblači po vlašku, pristupa k starcu i upušta se s njim u razgovor. Starac priča, kako je došao s rijeke Pive, da u gradu nešto pazari. Kako nigdje nije mogao da nađe konaka, čeka eto tu pokraj vode, dok se razdani. Đivo će njemu o sebi, da je i on stranac, trgovac s Gackoga, i udara u svakojake mudrolije. Starac se čisto divi tolikom razumu, našto će Đivo njemu, da ta njegova mudrost i nije baš s Gackoga: i on je bio negda sijed i bradat, dok ga vile u gradu tancem i pjesmom nisu pretvorile u prava pravcata mladića kakav je sada, tako da ga ni njegova domaća u prvi čas nije mogla da prepozna. Starac se čudom čudi: bio je i on negda mlad, a poznavao je i vile, ali kakova pomlađenja nije nikada nigdje niti vidio niti doživio. Đivo ga uvjerava, da to može da sada postigne: k toj vodi podranit će sutra vile, i jedna će ga od njih pomladiti. Starac se oduševljava: žena njegova Miona, još premlada kao kaplja, veselit će se kao nitko tomu njegovu preobraženju. Na Đivovu opomenu, da se ne bi prestrašio kada se pojave vile, junači se starac. Dok tri noćnika taru sebi ruke od veselja, što im ovako lijepo uspijeva šala, upadaju maškare u liku vila, te zaokupljaju starca: jedna će da ga pretvori u osla, druga u pticu, treća u sotonu, četvrta u buhu . . . Starac se živo otimlje: Aoj njemu, što bi rekla njegova Miona na jedan od takvih »prijetvora«? I njoj i njemu treba samo mladosti. Neka ga dakle pretvore u dvadesetgodišnjaka! Vile pristaju. Uto dolijeću i drugi vlašići, muškarci zakrabuljeni

i odjeveni po vlašku. I oni bi da se pomlade, pa se hvataju s vilama u kolo. Starac zapomaže, da je on prvi na redu, jer da je došao prije. Vile mu daju pravo: mrče mu obraze, vežu mu ruke, strigu bradu, a onda mu oduzimlje kozle, ispražnjuju bisagu i meću u nju toliko novca, koliko je vrijedila sva Stančeva trgovina, pa nestaju bez traga. Starac diže viku na haramije radi oteta kozleta i sira i radi svoje ostrižene brade.

U »Dundu Maroju«, najvećoj Držićevoj plautovskoj komediji, ogleda se bolje nego u drugima raskalašenost i rasipnost dubrovačke bogataške omladine. Motiv je njezin opreka između oca tvrdice i mlada raskalašena sina. Otac šalje svoga rasipnika u svijet, da bi se naučio trgovini i vratio se kući s dobitkom; ali sin umjesto u trgovačke gradove kreće u Rim, tu spraska s kurtizanom Laurom, ljubovcom nekog Tudeška, pet tisuća dukata. I još bi on grđe nastavio, da ga Dundo Maroje i zaručnica Dubrovkinja nisu potražili u tuđini i odatle ga poveli kući.

Karakterna komedija »Skup« (skupac, škrtac) slobodna je prerada u prozi Plautove »Aulularije«. Lokalizirana je u dubrovačku sredinu na taj način, što je slikanje starorimskog života primijenjeno na ondašnje dubrovačke društvene prilike, a donosi i nekoja nova sporedna lica. Taj motiv obradio je kasnije i Molière u svom »L'Avare«. Kako je Plautovu komediju prvi preradio Talijanac Gelli (1498—1563) u svojoj »La Sporta«, to je »Skup« poslije »Sporte« najstarija prerada latinskoga djela.

Komedija »Pjerin« izrađena je prema Plautovim »Menaechmima« i Terencijevoj »Andriji« (od dvaju potpuno jednakih blizanaca jedan se rano izgubio, a drugi odrastavši pošao da ga traži, dok se poslije svakojakih *qui pro quo* braća ne nađoše i prepoznaše). Poznata je samo iz leksičkih ispisa Đ. Matijaševića.

Komedija »Arkulin« u pet činova, od kojih se prvi sačuvao u krnjem obliku, obrađuje motiv ženidbe na silu: Stari škrtac Arkulin htio bi da se oženi udovom Lopuđankom, ali njezina svojta ne samo da mu krati miraz, nego od njega traži još i kontradotu. Dok škrtac smišlja otmicu, javlja se čarobnjak, uzimlje mu hod, a sam poprima njegovo obličje, vjenčava se udovicom i obvezavši se na kontradotu zagospodari sa ženom u Arkulinovoj kući. Škrtica sve to gleda na svoje oči, a potom se snalazi: čarobnjak mu vraća hod, a on ne žali više kontradote. »Skup« je jedina čarobnjačka komedija u dubrovačkoj književnosti.

»Mande« ili »Tripče de Utolče«, također u pet činova s torzom prvoga i drugog čina, komedija je nevjerne žene iz kotorske sredine. Njoj je izvor, kao i Molièrovu »George Dandinu«, jedna Boccaccijeva novela. Žena se po noći vraća sa sastanka. Muž je ne pušta u kuću, nego diže na nevjernicu dreku s prozora. Žena odlazi bijesna i najavljuje samoubojstvo. Muž, prestrašen, izlazi da je spašava, a dotle se žena zaobilaznim putem vraća kući, zatvara za sobom vrata, pa diže viku na muža, što se tobože klatari i pijančuje po noći.

»Komedija od Pometa« nije se sačuvala. Sadržajno se poklapa s »Dundom Marojem«, samo što je ovoj drugoj poprište bio Rim, a onoj prvoj Dubrovnik.

Držić je preveo i Euripidovu »Hekubu« prema talijanskom prijevodu Mlečanina Dolcea (1508—1568). Važnost je tomu prijevodu u činjenici, da je to prva staroklasična tragedija na našem jeziku. Družina od Bizara igrala ju je 29. I. 1559.

Teatarske družine Pomet, Grcarija i Njarnasi prikazivale su te Držićeve dramske ekloge i komedije. Prema sklonostima i karakterima njihovih članova Držić je upriličivao i lica svojih drama, a i sami su članovi učestvovali u razrađivanju dispozicije u pojedinoj drami. U malo se kojoj od njegovih komedija nalazi savršena izrađenost i dotjeranost cjeline, ali u svakoj ima na pretek Držićeva humora i duhovitosti, pojedinačnih ljepota i velike bujnosti i šarolikosti svega. Zavisnost o talijanskim izvorima nije mogla da priguši samonikli talenat, i zato Držić zauzimlje uz talijanske onovremene komediografe odlično mjesto u historiji evropske drame XVI. stoljeća.

Lirika dvaju imenjaka

Druga polovica XVI. stoljeća ponijela je u Dubrovniku samo dva veća pjesnika naprama četvorici patrijarha iz prve polovice, zajedno s Vetranovićem, koji po boljem dijelu svoga

stvaranja spada ipak više ovamo nego onamo. Taj brojčani nerazmjer, jamačno u uzročnoj vezi s jačanjem trgovačkog duha, a po tome i s gramzivošću za sticanjem i materijalnim uživanjem, ne označuje uza sve to neki književni nazadak. Dva Dinka, Ranjina i Zlatarić, s lijepim brojem osrednjih i neznatnijih, unose mnoge značajne i napredne novosti. Nastavljajući donekle na prethodni književni rad, oni ga i usavršavaju prosuđujući kritičnije i revidirajući treznije priznate vrednote. Važno je nadasve to, što se književna naobrazba, a s njom i nadahnuće, odsada ne crpe samo na vrelima iz druge ruke. Umjesto samih prerada, katkada i po tuđem kalupu, nastaju i vjerni pjesnički prijevodi iz latinskih, a negdje i iz samih grčkih izvornika. Upoznavanjem Platona i Aristotela stiče se uz književnu i dobra filozofijska naobrazba. Osniva se, po uzoru ondašnjih talijanskih, i prva književna akademija *(A. dei Concordi* — Bobaljević i Monaldi). Javljaju se i dobri dvojezični pjesnici. Književna djela ostaju sve manje samo u rukopisu. Sada već imamo i najstarije dubrovačko štampano djelo: »Sedam pjesni pokornijeh kralja Davida« s »Pjesnima duhovnim« (Mleci, 1549) Nikole Dimitrovića. Taj isti pisac u jednoj poslanici, koju upravlja Nalješkoviću iz Aleksandrije (g. 1553.), kao da hoće složiti u stihovima nekakav putopis. U povađanju za Talijanima njeguju se i nove pjesničke vrste: elegija, oda, satira, a napose starogrčki aleksandrijski epigram. Pišu se i dijalozi o ljubavi, o ljepoti i sl. — u ono je doba u Italiji bila to omiljela prozna vrsta —, ali, radi još slabo razvijene naše proze, samo na talijanskom jeziku. Načinje se i epika sa sadržajem iz bliže prošlosti, iako više u formi ljetopisa. Ne nastavlja se doduše u pravcu Držićeve plautovske komedije, ali se njeguje i dalje, iako samo u prijevodima, pastirska igra, i uvode se staroklasična drama i tragedija. Ako se još doda i veća skrb oko jezične čistoće i veća osjetljivost za ljepotu i izbrušenost forme, zatim sve veće prevladavanje štokavske jekavštine, istaknuti su time svi glavni biljezi laganog prelazenja književnosti u njezino zlatno doba XVII. stoljeća.

Dinko Ranjina (1536—1607) poput mnogih od dubrovačke vlastele spajaše praktični smisao za trgovinu s osobitom ljubavi prema knjizi i književnom poslu. Boraveći više vremena u Mesini radi trgovine, poklanjaše u dokonim časovima i poeziji svoj pjesnički talenat. Prešavši god. 1563. u Firencu tu izda već gotovu zbirku lirike »Pjesni razlike«. Te iste godine izađe u Mlecima zbirčica njegovih talijanskih soneta. Krečući se u Firenci u kolu poznatijih književnika steče rijetkim vrlinama svoga uma i srca i svojom naobrazbom tolik ugled na dvoru Kozima de' Medici, da je bio odlikovan redom viteza sv. Stjepana.

U Dubrovniku je Ranjina bio u različnim državnim službama, a sedam puta na položaju kneza. Važniji državni poslovi sprečavahu ga potom da i dalje aktivno djeluje na književnom polju, ali ga nikada nisu posve otuđili književnosti i književnicima. Njegov ljetnikovac pod Vrućicom kod Trpnja bijaše stjecište obrazovanih ljudi. Savko Bobaljević, autor jedne »Jeđupke« i više hrvatskih erotičkih sastavaka, posvećuje Ranjini svoju zbirku talijanskih ljubavnih, pastirskih i satiričkih pjesama. Njegov je prijatelj i talijanski pjesnik Miho Monaldi (1550—1592), pisac »Irene«, filozofskih dijaloga o ljepoti (izdanih u Mlecima zajedno s njegovom talijanskom lirikom g. 1599). Drug je Dinkov i dubrovački vlastelin Miho Menčetić, rod pjesnika Šiška.

Upravo tomu Mihu posvećene su Ranjinine »Pjesni razlike«. Iako je još mladenačko, nastalo u tuđini i pod utjecajima petrarkizma, to djelo nije ipak prvijenac, jer se u posveti spominje »nemao broj tacijeh, u naših krajih učinjenih«. Uz dvije tri kasnije pjesme i uz jednu poslanicu Nalješkoviću taj kanconijer je sva Ranjinina pjesnička ostavina. Svojim oblikom, posebice više metrom nego sadržinom, ona se nadovezuje na prve »naše spjevaoce«, poglavito na Šiška, kojega Dinko zove »velikim«. Šišku je u njoj namijenjeno šest nadgrobnica, dok su Đori posvećene tri. Nije doduše samonikla, jer paljetkuje po rascvalim baščama talijanske lirike, ali po izbirljivosti i raznolikosti ta poezija označuje napredak. Uz pretežitiji dvanaesterac upotrebljava i druge metre; uz već poznate obrađuje i druge, kod nas još neobrađene oblike i vrste. Ovu novu razvojnu liniju, kolikogod bila import, uz dolično uvažavanje prethodnika, ističe Ranjina sam

u dva epigrama šibajući u jednomu neznano zabadalo, a u drugomu prigovarajući slijepu obožavatelju prvih trubadura:

»U ova vrimena, moj hudi tamniče,
druga sad imena naše pjesni diče;
jer jak lis u cviću, tac ni jedna na svit saj
u jednomu biću ne trpi običaj.
Također i riči, kime se jur nekad
stara svijes diči, u scijeni nijesu sad«.

U to doba nasljedovanja klasične poezije, kada su se prevodili i prerađivali jednako grčki kao i latinski pjesnici, Filomen, Mosko i Teokrit, Propercije, Katul, Tibul, Vergilije i Marcijal, za najbučnijega cvjetanja petrarkizma, uz nabujali artizam i preuranjeni barokni verbalizam, koji se javiše s juga, iz Napulja, i uz knjišku odmjerenost, koju im je suprotstavljao Bembo sa sjevernih strana, nije glavno pitanje, koliko je nešto mlađi Ranjina bio i ostao svoj; je li prenosio klasike izravno ili iz druge ruke; je li uzimao previše ili premalo iz suvremenih pjesnika Caritea, Tebaldea, Serafina Cimellija, Pamfila Sassa i drugih. Za ono i onakvo doba glavno je kod njega utvrditi, da on u raznovrsnosti motiva, u raznolikosti vrsta i oblika očituje veliku prilagodljivost i široku sposobnost primanja iz različnih izvora, a ne samo iz jednoga. To i jesu razlozi, da njegova lirika dobrim svojim dijelom i nije erotička, a kada jest, nije u svemu platonsko-petrarkistička. Čak je ona i naturalističko-čulna, kada se povodi za pučkom poezijom talijanskih »strambota«. Negdje je opet misaono-refleksivna, a negdje pomalo i socijalno aktualna. U epigramima, uz književničke i druge zavidnike, žigoše raspikuće, tvrdice, lakomce, neiskrene prijatelje, zle žene i ostale predstavnike društvenih poroka. Katkada je i ujedljiva, gledajući svijet kroz naočale tadašnjih pisaca komedija i satira. To zaziranje od društvenog taloga daje pjesniku poticaj za njegove »Pastirske pjesni«, koje su ujedno i prva bukolička lirika u dubrovačkoj erotici.

Prema svemu tome Ranjinin kanconijer, mada po trubadursku i petrarkističku svršava pokajanjem, rukoveću »Pjesni božanstvenih«, unosi k nama liriku, koja je i oblicima i sadržajem bogatija od pređašnje, i zato je u njenoj spoljašnjoj i unutrašnjoj strani uza sve nedostatke veća vrijednost, pa i onda kada najviše mijesi po tuđim kalupima.

U tom istom naprednom smjeru predstavlja *Dinko Zlatarić* (1558—1609) veću pjesničku ličnost, izrazitiju, plodniju i samonikliju od Ranjine. Zlatarići su isprva bili vrlo ugledni i bogati dubrovački pučani. Istom poslije velikog potresa (god. 1667.) Dinkovi su potomci bili uvršteni u plemićki red. Brat njegov Miho bijaše časnikom u vojsci Jurja Zrinskoga, a sam Dinko bio se zarana pročuo sa svoje učenosti i mnoge valjanosti. Kad je u Padovi svršio filozofiju i pravne nauke, đaci ga i profesori — koji su onda zajednički birali đačkog rektora — izabraše za tu čast. Na tom sveučilištu, u ono doba jednom od najpoznatijih u Evropi, jer je brojilo 7000 đaka različnih narodnosti, dođe te godine do krvavih sukoba između đaka Francuza i Nijemaca, i ono, što tom prigodom ne bijahu postigli ni biskup ni predstavnik municipija — taj predstavnik je svoj pokušaj mirenja platio glavom —, postiže mladi rektor svojim ugledom i taktom stišavši pobunu. Sveučilište mu za to djelo iskaže priznanje u počasnoj spomen-ploči, a mletačka republika, kojoj je onda Padova pripadala, učini ga »zlatnim vitezom«.

Naslijedivši po očevoj smrti velika imanja u Cavtatu i Konavlima, Zlatarić se sav podao gospodarstvu i lijepoj knjizi. U njegovu se domu okupljahu, kao i kod Ranjine, domaći književnici, a našao bi se među njima i po koji stranac. Tu u Konavlima bio je duže vremena njegovim gostom humanist, rodom iz Portugala, Flavius Jacobus, drugačije nazvan Didacus Pyrrhus. Flavius se kasnije nastani u Dubrovniku i proslavi svoga prijatelja u latinskim pjesmama.

Još kao padovanski đak Zlatarić izda o svom trošku talijanske pjesme svoga sveučilišnog druga Cezara Simonette, i to izdanje posveti Cvijeti Zuzorićevoj. Po iskazima osobite hvale i štovanja, što ih u toj prigodi kao i kasnije u svojim predgovorima i posvetama namjenjuje toj glasovitoj ženi, razabire se jasno, da je ona bila njegova nesuđena ljubav i u pjesništvu njegova muza. Već prvo Zlatarićevo djelo, prijevod Tassove pastirske drame »Aminte«, dokazuje njegovu odličnu spremu, dobar ukus i svu ozbiljnost u shvaćanju književnih zadataka. Kako je taj prijevod bio štampan u Mlecima god. 1580., a prvo izdanje izvornika, koji se prikazivao kao pozorišni komad na ferarskom dvoru još god. 1573., pada istom u god. 1581., to ga je Zlatarić morao da prevodi po rukopisu. Prema tome je dubrovački prijevod prvi i najstariji od svih inojezičnih, a štampan je eto čak i prije samog izvornika. Po svojoj vjernosti i pjesničkoj formi to je i prvi istinski prijevod u dubrovačkoj prijevodnoj književnosti. Talijanski *verso sciolto* (stih bez rime) zadržan je i u našem dvanaestercu bez rime, pa je to prvi put, da se taj starodalmatinski stih oslobađa teških okova sricanja. U prevođenju lirskih česti Zlatarić je još toliko slobodan, da su korske pjesme u III. i IV. činu njegove izvorne.

Preradba toga mladenačkog prvenca, koju je pjesnik izveo u zrelije doba, pokazuje još zanimljivije osobine: »Aminta« je postao u njoj »Ljubmirom«. Pohrvaćena su tu i ostala pastirska imena: Dubravka, Radmio, Jela, Bijelka, Boljko, Vilslav. U mletačkom izdanju od god. 1597. zajedno s »Amintom — Ljubmirom« izdata su dva nova prijevoda uz dodatak od nekoliko izvornih pjesama pod posebnim natpisom »U smrt razlicijeh«. To je opsežna knjiga, a natpis joj je: »Elektra, tragedija, Ljubmir, pripovijes pastirska, i Ljubav i smrt Pirama i Tisbe — iz veće tuđijeh jezika u hrvatski izložene.« Izdanje je posvećeno Jurju Zrinskomu, koji se pjesniku i zahvalio toplim latinskim pismom iz Čakovca. Treći prijevod — elegična pjesan o Piramu i Tizbi — nosi pred svojim tekstom zasebnu posvetu Cvijeti.

Prva je odlika »Elektre«, što je prevedena iz grčkog izvornika. Sam prevodilac ističe s ponosom tu veliku novost tvrdeći, da je »Sofoklovu Grkinju Elektru načinio Hrvatkom«. Slaba je strana naprotiv njezin dvanaesterac s dvostrukim srokom, po čemu prijevod nije toliko uspio, koliko prijevod »Aminte«. Pjesnik je ovdje slijedio mišljenje svoga vremena: nema tobože dobre pjesme bez rime, ni pjesničkog djela bez teška i zakučasta oblika! U posveti Menčetiću u prvom izdanju »Aminte« on se čak i ispričava nedostatkom vremena, što nije i tu upotrijebio rimu, mada je i sam talijanski izvornik u nevezanom stihu. Stoga je kod njega posve razumljiva upotreba najtežeg metra u prijevodu Ovidijeve metamorfoze. Po njegovu sudu trebalo je da tu razvije svu vještinu svoga pjesničkog umijeća prema svom idealu, visoko obrazovanoj i za poezijom oduševljenoj Cvijeti, kad upravo njoj prikazuje romantičku priču o babilonskim ljubavnicima, koji jedne noći, obasjani mjesečinom i umirući na sastanku, traže od okrutne sudbine još samo to, da budu pokopani jedno do drugoga. U Piramovoj nesretnoj ljubavi pjesnik je zacijelo proživljavao i svoju bol, i u lijepoj Babilonki sebi dočaravao Cvijetu.

Od izvornih pjesama, zvanih »Nadgrobja«, dirljive su one, u kojima oplakuje smrt svoje djece: prvorođenca Šimuna i kćerke Kate. Iskrenim drugarskim osjećajem zadojene su nadgrobnice preminulim književnicima: Mihu Menčetiću, Mihu Monaldiju, Maroju Mažibradiću i Savku Bobaljeviću. Dvije nadgrobnice, prva »U smrt gospodina Bartolomea Pešona«, fjorentinskog književnika i Cvijetina muža, a druga »U smrt istoga, gospoji Fiori Zuzorić, ženi njegovoj« — odjek su njegova negdašnjeg živog osjećanja i kasnije rezignacije.

Ta *Cvijeta Zuzorić* (r. oko 1555.), na talijanskom jeziku zvana Fiora ili Flora Zuzzeri, bila je od bogate i ugledne dubrovačke porodice starinom iz Neretve, gdje se prvobitno zvala Žužorina. Kad joj se otac preselio u Jakin, Cvijeta se rano udala za Fjorentinca plemića Pescionija. I kao što je premlada bila opčarala dubrovačke književnike svojom dvostrukom ljepotom tijela i duha, i bila od njih slavljena u pjesmama i posvetama (njoj je i Nikola Gučetić posvetio svoje talijanske dijaloge o ljubavi i ljepoti), tako je po udaji zadivljavala i književnike u Firenci. Talijani je ondje prozvaše novom Aspazijom. Jedan je pjesnik okrsti »nebeskom Florom«, a sam njezin muž prozva po njezinu imenu svoje platonske dijaloge grčkom riječi »Anthos« (Cvijet). Nikakvo čudo, da je i veliki Tasso na poticaj Anđela Mostija, priora one bolnice Sv. Ane u Ferari, gdje je više godina čamio zatočen, spjevao u slavu te vanredne žene tri soneta i pet madrigala nazivljući je *Fiordispinom*. Cvijeta se i po udaji češće vraćala u Dubrovnik. Umrla je u Firenci oko god. 1600. Kada je

njoj Zlatarić prikazivao svoga Pirama i Tizbu (1597), ona je bila već udovica u dalekoj latinskoj zemlji, a on u Dubrovniku već odavna otac obitelji. Ako je ni u tim prilikama nije mogao da zaboravi, bez sumnje je, da je ta ljubav nadahnjivala od prvih početaka svu njegovu erotiku. Obećanje, izrečeno u posveti, da će poslije, ugodi li joj ta knjiga, »izvesti na svijetlo nemao broj pjesni, koje je u njezinu falu učinio«, nije bilo ispunjeno. Pjesnik za svoga života drugih knjiga osim navedenih nije izdavao. Istom poslije njegove smrti sin mu Miho skupi ujedno i izda svu očevu liriku. To su t. zv. »Pjesni razlike«. Usve ih je 137, ponajviše ljubavnih. Među njima je dakle i onaj »nemao broj«, a tu je i nadgroblje njojzi, pjesnička osmrtnica, koja nam kaže i to, da je Cvijeta u kratku razmaku vremena slijedila svog muža na drugi svijet.

U Zlatarićevoj lirici nema traga razbludnoj čulnosti. Ona je vazda ozbiljna i muževna, često misaona poput Ranjinove, koju daleko nadmašuje trijeznom mirnoćom i sređenošću, većom izbrušenošću oblika i čistijim jezikom. Lirika tih dvaju imenjaka, dopunjujući se međusobno i nadovezujući se, daje ton i pravac manjima i mlađima. Ona će svojim bližim i daljim djelovanjem pomoći dubrovačkom lirizmu, da u kasnijim pjesmama Ivana Bunića dostigne vrhunac svoga razvitka.

Među manjima, njima bližim liricima, spomena su vrijedna dva Mažibradića: Maroje, otac, i Oracije, sin. *Maroje Mažibradić* (1530—1591), po nasljedstvu bogat pučanin, svojim rasipnim životom doživi oskudnu starost. Uza sve to uživaše među književnicima glas dobra pjesnika. Ranjina ga u jednoj poslanici dozivaše na književna sijela u svoj ljetnikovac Vrućicu. Ostavio nam je samo dvaestak pjesama, ponajviše ljubavnih, sačinjenih u duhu talijanske i Ranjinine lirike. Bolji je od njega i daleko plodniji nezakoniti mu sin *Oracije Mažibradić*. On je, naslijedivši od očeve starosti neimaštinu, kuburio svakojako jedva živeći od kancelarske službe kod mljetskoga kneza upravnika; ali je imao uglednih prijatelja i dobrih zaštitnika. Među njima se isticaše »prisvitli gospodin« *Đivo Plavković-Gundulić,* kojemu je upravljena jedna Oracijeva poslanica (1623), slaveći ga kao pjesnika »ljuvenih i nabožnih pjesni«. Oveći zbornik Oracijeve lirike sadrži ljubavne i refleksivne pjesme i pjesničke poslanice, a seže u prva desetljeća XVII. stoljeća. Njegovo pjesnikovanje uglavnom podsjeća na Ranjinu i Zlatarića, ali svojim ponavljanjem trubadurskog načina pristaje više uz lirika Držića. U drugom, poznijem dijelu zbirke, gdje ima osim erotičkih i drugih sastavaka, nešto je slobodniji i bliži svomu vremenu. Autor je pored ostaloga i jedne »Jeđupke«, koju zove »znahoricom mrkolicom«. Kod njega to lice nije dakle više nikakva ciganka: ona je čarobnica, vila čudotvorka, nalik na *fate* ili *maghe* iz talijanske viteške epopeje. Ta mu vila ne tvori samo svakakva čuda i čarolije, nego mu i proriče, kao kakav stoljetni kalendar, kakvo će biti vrijeme, i što će sve donesti godina 1636.

Pučanin *Antun Sasin* (r. oko 1524.), ili, kako ga često zovu službene knjige, Antun Stijepov Bratosaljić, osrednji je talenat i slab, ali plodan stihotvorac iz toga istog razdoblja. Od njegovih maskerata (»Robinjica«, »Muzika od crevljara«, »Vrtari«), od pastirskih igara (»Flora«, »Filide«) i lirskih pjesama mnogo su važnije po književnu historiju njegove dvije stvari: epsko ljetopisno djelo »Razboji od Turaka« i oduža pjesma »Mrnarica«. »Razboji« su razdijeljeni u devet dijelova, a opisuju znamenite suvremene bojeve s Turcima (1593—1594). Započinju od velike hrvatske pobjede kod Siska i nastavljaju dalje redom, kako su slijedili sami događaji, dajući u svemu prostu kroniku u stihovima. »Mrnarica« slavi dubrovačko brodarstvo ljepše nego je to bio pokušao Vetranović u svojoj pjesmi »Galijunu«. Počinje s prizorom, kako je dubrovačka mornarica prvi put doplovila pred Mesinu na Siciliji. Zatim slijedi opis brodova u lijepim izričajima i poredbama, pa opis lica, njihovih poslova i sposobnosti, opis bure i t. d. Svojim predmetom više nego kakvom književnom vrsnoćom »Razboji« naviještaju Gundulićev »Osman«, najveće djelo dubrovačkog zlatnog doba.

Zlatarićev prijevod »Elektre« i prijevod »Aminte« potiču i druge pjesnike na sličan rad, naviještaju procvat drame i utiru put Ivanu Gunduliću i Juniju Palmotiću. Vlastelin *Miho Bunić* (umro oko g. 1590.) prevodi po grčkom izvorniku i po talijanskom

prijevodu L. Dolcea Euripidove »Feničanke« preuzevši od Talijanca drugi naslov »Jokasta«. Vlastelin *Fran Lukarević Burina* (1541—1598) prevodi s talijanskoga »Atamantu« Jerolima Zoppio i glasovitu pastirsku dramu Giambattiste Guarinija »Il Pastor Fido« (Vjerni pastir). Vlastelin *Savko Gučetić Bendešević* (umro 1603.) prevodi tragediju »Dalidu« Luja Grota upotrijebivši u prijevodu i nekoje prizore iz druge Grotove tragedije »Adriane«.

Zlatno doba književnosti u XVII. stoljeću

Glavna je ličnost zlatnog doba Đivo Franjin Gundulić (1588/9 do 1638), najveći predstavnik za sve tri vrste poezije: epiku, liriku i dramatiku. S tim pjesnikom su najveće materijalno blagostanje Dubrovnika i najveća duhovna kultura na raskrsnici dvaju stoljeća donijeli i najveći književni uspon. Prekomorska trgovina uz mudro vođenu vanjsku trgovinu bijaše namaknula i vlasteli i svima redovima građanstva veliko bogatstvo. Živjelo se uistinu sjajno i raskošno; ali je s poboljšanjem općega životnog standarda rasla uporedo i obrazovanost vodećih lica u politici i književnosti. Dok je prvi, staroklasični period humanizma (XV. stolj.) bio proširio među pismenije Dubrovčane poznavanje latinskoga jezika i približio ih više staroklasičnoj i sredovjekoj humanističkoj književnosti, ovaj drugi period nacionaliziranog humanizma (XVI. stolj.) s iskorišćivanjem humanističkih tečevina upozna ih bolje s talijanskom knjigom u doba njezina najbujnijega cvjetanja. Dubrovčani su odsele življe pratili svaku njezinu krupniju pojavu, pa su se češće i neposrednije njome i koristili. Rafiniranost naobrazbe i materijalizacija duhovne kulture bijahu dabome i k njima unijele nekoje grube društvene poroke. Raskalašenost u redovima vlastele bijaše izazvala protiv sebe Držićev veseli humor i Ranjininu epigramatsku ujedljivost; ali jače reakcije u književnosti nije bilo. Reformacija ne bijaše našla u Dubrovniku, zbog praktičnog oportunizma službene politike, jačeg odjeka, a isto ga tako sada ne nađe ni crkvena i društvena protivreformacija. Privezana uz katolicizam, republika je više pasivno primala njihov obostrani utjecaj, sve dok nije jedan ili drugi postajao odviše opasnim po njezinu sigurnost i političku slobodu. Dva događaja iz toga doba izvrsno osvjetljuju tu politiku opreznog laviranja: Da skine sa sebe papinu anatemu zbog ubistva dvaju svećenika za ugušivanja lastovske bune (1602), ona dopusti, da se u gradu nastani isusovački red (god. 1604.); s druge strane umalo da ne pogubi dva svoja plemića, kolovođe tajnog pokreta, koji je išao za oslobođenjem kršćanskih zemalja od Turčina, a to zato, da ne bi došlo do rata između nje i Porte. Samo zbog političkih razloga republika je držala na oku i doseljene isusovce, inače također predstavnike oslobodilačkih težnja Zapada u pitanju turskog gospodstva na Balkanu. Prepuštajući ipak njima neograničeni utjecaj na školsko-prosvjetni i duhovni život, otvarala je samim time vrata novom duhu reakcije na protivukršćanski humanizam i na protivukatoličku reformaciju, koju je taj humanizam bio izazvao. Taj duh se brzo odrazio i na dubrovačkoj književnosti udarivši na njezinu umjetničku stranu nova obilježja.

Gundulić je i kao književnik prvak i kao predstavnik gospodskog vladajućeg soja najizrazitiji nosilac toga novog duhovnog preokreta. Njegov otac Franjo bijaše pet puta knezom republike. Majka mu potjecaše iz plemenite porodice Gradića. Posve je dakle razumljivo, što je Đivo zauzimao istaknute položaje u državnoj službi: bio je član prizivnog suda, sudac za kaznena djela, senator i član Maloga Vijeća. Oženio se u poodmakloj dobi i imao tri sina. Najstariji, Franjo, odlikovao se u vojnama protiv Turaka, oženio se u Beču dvorskom damom Strozzi, i u carskoj vojsci dopro do maršalske časti.

Na pjesnikovu književnu naobrazbu znatno su utjecala dva njegova učitelja: Camillo Camilli, Toscanac iz Siene, izvrstan poznavalac Tassove poezije i rektor dubrovačkih škola, te Lopuđanin Petar Palikuća, učeni isusovac, hrvatski prozaik i latinski pjesnik. Taj njegov školski odgoj i protivureformne težnje isusovačkog reda objašnjuju mnoge strane Gundulićeva zrelijega književnog rada, a ponajprije književni prijelom i duhovni obrat na izmaku njegova mladenačkog perioda. Naprotiv početni mu period bio je sav ispunjen erotičkom lirikom i dramatskim stvaranjem u maniri razbludne, često raskalašene klasično-mitološke i pastirske drame. Bijaše donio desetak prerada i dramatizacija najpoznatijih sižea iz talijanske suvremene dramatike. Te su se drame i prikazivale u Dubrovniku, prema pjesnikovu tvrđenju »s velicijem slavama«. Sami naslovi: Galatea, Dijana, Armida, Posvetilište ljuveno, Proserpina ugrabljena, Arijadne, Kleopatra, Adon — dovoljno karakteriziraju taj Đivov kazališni repertoar. Oni nam ujedno kažu i to, zašto ih je zreliji Gundulić odbacio nehoteći da i dalje ostaje pjesnikom »poetskih tašćin«, a ujedno i to, zašto se nisu sačuvale osim klasično-mitoloških »Arijadne« i »Proserpine ugrabljene«, te ulomaka iz romantičkih tragikomedija »Armide« i »Diane«. Jedna jedina od njih, »Arijadne«, bila je štampana (Jakin g. 1633.). Prijevod je to istoimene melodrame Oktavija Rinuccini, koja se prvi put davala u Firenci god. 1608. po glazbi Jakova Peri i Klaudija Monteverde, najčuvenijega skladatelja onoga doba. Građa »Proserpine ugrabljene« crpena je iz latinskog epa Klaudija Klaudijana, pjesnika poznijeg doba latinske književnosti. Novost su prema tome bile samo one izgubljene dramatizacije epizoda i lica iz mitologije i iz viteškog eposa, iz Tassa i Ariosta. Od njegove mladenačke erotike sačuvala se samo pjesma »Ljubovnik sramežljiv«, a i ta je prijevod, načinjen po trima talijanskim pjesmama Đirolama Preti-a, u kojima je obrađen motiv Ovidijeve epistule »Hipolita Fedru«. Te njegove danas nepoznate poezije bilo je dosta prema poslanici Oracija Mažibradića Plavkoviću, u kojoj se nalaze i ove dvije kitice:

Vidjeh pjesni od ljubavi
vrijednijeh, vrijednos tva što piše,
slađih, neg li ke bigliše
tih slav gdigod u dubravi.

Mnim da pjesni slatke tvoje
kadgod budeš na svijet dati,
pastiri će svud pjevati
i gospoda i gospoje . . .

Od god. 1620. započinje se nov period Gundulićeva stvaranja s parafrazom »Pjesni pokornih kralja Davida«. Posvećujući tu parafrazu Maru Buniću pjesnik nazivlje sav svoj doondašnji rad »porodom od tmine«, nedostojnim da ugleda svijetlo. Iza toga slijede redom njegove najsavršenije i najvrednije pjesničke tvorbe: lirika, sva duhovna i pokajnička, koliko nije prigodna, i lirsko-epska pjesan »Suze sina razmetnoga«, štampana u Mlecima god. 1622., a izrađena prema »Suzama sv. Petra« talijanskog pjesnika Tansilla. U »Suzama« se u tri »plača« (pjevanja) crtaju tri stanja pokajničke duše: zgriješenje, spoznanje i skrušenje, u okviru poznate biblijske parabole i s iskrenim živim akcentima autobiografijske ispovijedi. Bujnost pjesničkoga jezika, bogatstvo poredaba, tropa i figura, tehnička savršenost sestine (strofe od šest rimovanih stihova), u kojoj se misao, razvedena u prva četiri stiha, poslovički sažimlje u dva posljednja, pa elegancija i spontanost dikcije, sve te odlike forme s proživljenošću sadržaja tvore jedinstven sklad toga uzornog pjesmotvora nabožne lirike. To djelce ostavlja daleko iza sebe svoj talijanski ugled, a osim toga ne upada ni u krupne pretjeranosti sečentističkog stila, u t. zv. marinizam, koji je Gunduliću samo u vrsnoćama svoje revolucionarne novosti bio prihvatljiv.

Od čisto lirskih pjesama himna »Od veličanstvâ Božijeh« odjek je lirike već parafraziranih psalama. Jedna prigodnica očituje također zrelоću i ozbiljnost njegova novog smjera: »Pjesan Ferdinandu II., knezu od Toskane« slaveći vladarevo vjenčanje (1631) upleće i političke aluzije o oslobođenju od Turaka i dočarava slavljeniku njegovu oslobodilačku ulogu i sreću junačku, koja će ga obasjati s njegovih budućih ratnih podviga. U tim aluzijama krije se daleki zametak one Gundulićeve sjajnije zamisli, koja će nadahnuti njegov »Osman« prenošenjem oslobodilačke uloge s toskanskoga kneza na Vladislava poljskoga.

U svojoj 40. godini (1628) Gundulić je napisao »Dubravku«, pastirsku dramu u tri čina, svoje najsavršenije pjesničko djelo. Ona je i najbolje od svega, što je dubrovačka književnost ikada proizvela u toj vrsti, a jedva joj je naći ravne i u talijanskoj ili kojoj drugoj evropskoj književnosti. Prikazivala se te godine na dan sv. Vlaha, zaštitnika republike, kada je i pjesnik slavio svoje vjenčanje. Zamišlju i sadržajem ta je drama najveličanstvenija proslava dubrovačke slobode i ujedno najsjajniji dokumenat pjesnikova patriotizma. Radnja je prenesena u davno pogansko doba praslavenskih mitskih lica Hoja, Lera i Dolerije: — Pastiri slave blagdan dubrovačke slobode pjesmom i plesom, onako kako je to u Dubrovniku bio običaj od pamtivijeka. Na taj se dan vjenčava najljepša pastirica s najljepšim pastirom po presudi pastirskog zbora. Izbor bi ovoga puta po općemu mišljenju trebao da padne na Dubravku i Miljenka; ali pastir Grdan, kojemu samo ime obilježava i obličje, podmićuje birače zlatom, i Dubravka je dosuđena Grdanu, na veliku tugu i užas pastirskoga svijeta. Svećenik već hoće da ih vjenča u hramu Lera, boga ljubavi, kad li u taj tren nastaje velik potres: žrtva ne će nikako da gori, hramom se ori grmljavina, a i sam Lerov stup sav se znoji od muke. Upravo dok traje taj grozni užas, ulazi u hram Miljenko, i kobnih znamenja mahom nestaje — žrtva se rasplamsala, a Lerovo se lice prijazno razvedrilo. Tim migom Božjim nastaje preokret, i svećenik vjenčava pravu najljepšu s pravim najljepšim, našto zbor pastira pjeva zanosnu himnu o slobodi: O lijepa, o draga, o zlatna Slobodo . . .

Mitologijsko-alegorijska strana, ona ista, koja je svojstvena i staroklasičkoj i talijanskoj idili i pastirskoj drami, a u Gundulićevoj navrnuta na slavensko tlo, u toj drami je posve jasna: Dubravka je Dubrovnik, dubrovačka slobodna republika; njom treba da upravlja najljepši, t. j. najbolji i najvredniji, dok joj najveća opasnost prijeti od Grdana, od njezina neprijatelja i njegova zlatnog teleta. Starac ribar, koji se javlja na početku drame kao bjegunac odnekuda s primorskih strana, iz ondašnjeg turskog i mletačkog posjeda, na kojemu vlada sila i bezakonje, sklanjajući se »u gnijezdu slatkom slobode premile«, simbol je težnja našega svijeta za njegovim oslobođenjem od tuđina. U pojedinim prizorima, čas šaljivo a čas ozbiljno, uzimlju se na nišan i društveni poroci, podmitljivost, gramzivost, rasipnost, raskoš, raskalašenost i bračna nevjera, ali sve to s taktom i opreznošću, prenoseći ih u mitsko doba praslavenske prošlosti. Na taj je način pastirska drama erotičkog sanjarstva i gospodskog idiličkog pastirstva sa svojim obijesnim pikanterijama i svakojakim ljubavnim pustolovinama kroz Gundulićevu genijalnu poetičnost i ozbiljnost njegovih patriotskih pobuda izlazila pročišćena od svih svojih rugoba: poprimila je u već gotovu književnu formu realno aktualni sadržaj, koliko ozbiljan toliko i uzvišen, i u lakoj alegoriji posve proziran.

»Pjesni pokorne kralja Davida« u rimskom izdanju od god. 1621. nose u posveti, pored ostaloga, i vrlo značajnu izjavu: Umjesto svjetovne, koju je prije njegovao a sada je osuđuje, pjesnik će unapredak gajiti samo duhovnonabožnu poeziju. Najprije će prevesti Tassov »Oslobođeni Jeruzolim« s namjerom, da ga prikaže »svemu našemu slovinskomu narodu« uresivši ga »čestitijem imenom privedroga kralja poljačkoga«, Sigmunda III. (1587—1632). U tom obećanju izrečena je koliko i ova misao: kako je negda Tassov epos, pjevajući o oslobođenju sv. Groba u prvoj krstaškoj vojni, koju su bili poveli romanski narodi, imao da junaštvima Božjih vitezova oduševi kršćanski Zapad za novu oslobodilačku vojnu protiv Osmanlija, kojoj bi bio novi vođ, novi Gotfrid, Tassov mecena Alfonso D'Este, tako će i Gundulićev prijevod toga eposa imati da oduševi Slavene, pogotovu južne, za presudnu borbu protiv istih Osmanlija, a za konačnu svrhu, da se od nekrsta oslobodi podjarmljeni Balkan, a s njim i već ugrožena srednja Evropa. Predvodit će tu vojnu Sigmundova Poljska kao najjača sjeverno-istočna država, koja je usto i slavenska.

Međutim krupni događaji, koji su se upravo u to vrijeme bili odigrali na susjednom Istoku, sjajna pobjeda poljske vojske nad Turcima kod Hoćima (1621) i po otomansko carstvo katastrofalne posljedice njihova poraza: pobuna turske vojske u Carigradu protiv sultanovih političkih osnova, svrgnuće Osmana II. s prijestolja, uspostava njegova strica Mustafe, prije nekoliko godina svrgnutog i utamničenog, i Osmanova prijeka smrt u tamnici — svi ti događaji odvratiše pjesnika od prevođenja tuđeg djela i umjesto toga pružiše mu osnovicu i građu za sličan izvorni epos, u kojemu će se pobjedonosno nastupanje poljske vojske i kobni unutrašnji darmar Polumjeseca opjevati kao velika predigra u skoro oslobođenje južnih Slavena i ostalog podjarmljenog dijela kršćanstva.

Tako je nastao naš prvi veliki viteško-heroički epos »Osman« u 20 pjevanja. U njegovu prvom dijelu (I., pa XVI.—XX. pjevanja) izlaže se spremanje Osmanovo, da poslije nesretnog rata s Poljacima krene na istok, kako bi tu dignuo na oružje novu vojsku, i kako bi potom, istrijebivši iz stare vojske buntovni ološ, obnovio svoje vojne snage za novi rat protiv kršćana. Ta Osmanova osnova međutim ne upali, urodi mu štaviše njegovom detronizacijom i nasilnom smrću. U drugom uklopljenom dijelu eposa, a u vezi s kobnim carevim osnovana (pjevanje II.—XIII.) opjevana su dva prethodna poslanstva sultanovih dostojanstvenika: diplomatska misija Ali-paše, koji polazi u Varšavu, da s Poljacima uglavi zasebni mir, i službeno putovanje Kizlar-age, koji obilazi carevinom, da odabere i dovede u Carigrad najpoznatije i najuglednije ljepotice, između kojih će sultan htjeti da izabere najljepšu sebi za ženu. Prema tome su u poemu ove osnovne niti epske radnje: Osmanovo spremanje na put u Aziju u skrovite vojnopolitičke svrhe; njegova prethodna ženidba i sklapanje mira s Poljacima za ponovni, još jači udar na njihove snage; pobuna vojske uoči careva putovanja i Osmanova prijeka smrt. Oko Sultanove ličnosti isprepleću se različne zgode i nezgode, vjerno i istinski, prema historijskom zbivanju. Oko Ali-pašina i Kizlar-agina putovanja pjesnikova mašta izmišlja nasuprot svakojake epizode po primjeru Tassove viteško-heroičke epopeje. Svrha je tim epizodama, da historijska istina, mrka i gorka zbilja, nađe u slatkim pjesničkim maštanjima svoj ukras i svoju začinu. Ali-pašin prolaz razbojištem oko Hoćima izaziva svu silu uspomena o nedavnom turskom porazu, o poljskoj pobjedi, o broju turske vojske, njezinu razmještanju i kretanju, o junakinji Sokolici, koja je na turskoj strani vojevala za Osmanovu stvar, o junakinji Krunoslavi, koja je i poslije zarobljenja svog muža Korevskog (Koreckoga) vojevala u poljskoj vojsci kao Sokoličina suparnica, a poslije prerušena stigla u Carigrad, da iz tamnice oslobodi muža. Pašin dolazak u Varšavu i njegov boravak u gradskoj vijećnici prije sklapanja mira daje mu prigodu, da na slikama i bojnim trofejima gleda veličinu poljske vojske, razvoj hoćimske bitke, Vladislavljeva junaštva i t. d. I Kizlaragino putovanje u potrazi za ljepoticama slično se veže o svakojake romantičke pustolovine. Najljepša je među njima epizoda o starcu Ljubdragu, unuku srpskog despota Đurđa iz Smedereva, kojemu zli Turci bijahu već oteli staro gospodstvo, i o starčevoj kćeri Sunčanici, koju mu sada aga nemilosrdno otimlje; zatim epizoda o Sokolici, koju aga napokon pronalazi i s ostalim ljepoticama odvodi u Carigrad. Pored tih, čisto romantičkih, znamenita je i epizoda o zborovanju nečastivih pod predsjedanjem njihova poglavice Belzebuba, kako da se napnu sve sotonske sile, da bi omele predstojeći mir s Poljacima i tako pomogle turskoj stvari (Pjev. XIII.).

U vezi s opisom hoćimskoga bojišta i podvigâ poljske vojske posebno se slavi junaštvo kraljevića Vladislava. U borbi krsta s nekrstom njemu pjesma predviđa slavu i ulogu Gotfrida Buljonskoga i ujedno ulogu narodnog junaka u oslobađanju južnih Slavena od Osmanlija. Kraljević Vladislav, bivši učesnik u hoćimskoj bitci i kraljev zamjenik u vojsci, putujući nešto kasnije kroz kršćanske zemlje u Loreto, nešto radi hodočašća a nešto i u političkoj misiji, svraćao se u Ankonu, gdje su Gundulići odavna imali svoje dvore. Važno je kod toga, da je kraljević u toj prigodi bio njihovim gostom, i da se pjesniku pružila mogućnost, da ga i lično upozna. Zamisao eposa pada svakako u to doba (1623—1624), poslije hoćimske bitke (1621) i katastrofe Osmanove (1622).

Gundulić je na »Osmanu« radio do svoje smrti (1638), ali ga nije ostavio potpuno dovršena: fale mu dva pjevanja, XIV. i XV., a to su upravo ona, u kojima je trebalo da nađu svoj završetak već spomenute glavne epizode: o Sokolici i Sunčanici, koje je Kizlar-aga imao da dovede sultanu u Carigrad; o sudbini Krunoslave i Korevskoga, sužnjeva u carigradskoj tamnici, i o Ali-pašinu povratku u Carigrad s ispravama o sklopljenom miru. Te praznine, zbog kojih kod proučavatelja eposa nastadoše svakojake sumnje i nagađanja: da li su ta dva pjevanja uopće bila napisana, ili su kasnije zbog ovoga ili onoga uzroka nestala — pokušala su dopuniti tri pjesnika: dva Dubrovčanina, Maro Dinkov Zlatarić i Pjerko Sorkočević, i Hrvat-Vinodolac Ivan Mažuranić. Mažuranić je pjesničkom stranom svoje dopune, koju je izveo u istom stilu i jeziku, natkrilio kao velik pjesnik ne samo oba Dubrovčanina, nego i sam Gundulićev izvornik.

U »Osmanu« je Gunduliću bio uzorom veliki epski pjesnik Torkvato Tasso i njegov ep »Oslobođeni Jeruzolim«. U formalno-stilskoj strani bio je njegovim ugledom i sečentistički književni barok, koji se u svojim prvim zamecima javljao upravo kod Tassa, a bio dosegao vrhunac svoje nastrane razbuktalosti u djelima Gundulićeva suvremenika Giambattiste Marinija (1569 do 1625), po kojemu je taj smjer i dobio ime marinizam. Naš pjesnik nije ipak ni u pjesničkoj vrsti, ni u tehnici, ni u dikciji ropski oponašač. U nasljedovanju Tassa on je toliko njegov imitator, koliko je u svojoj »Eneidi« Vergil bio imitator Homerov. Kolikogod se Gundulić povodi za pjesničkom modom, toliko ga s druge strane njegov dobar ukus i umna ravnoteža suzdržavaju od padanja u barokne skrajnosti. Analogijâ s »Oslobođenim Jeruzolimom« ima »Osman«, dakako, i u svom postanju, i u svojoj dikciji, i u tehnici, i u tendenciji; ali ima i značajnih razmimoilaženja. Poslije kršćanske pobjede nad turskom mornaricom kod Lepanta (1575) Tasso pjeva o dalekim junaštvima prve krstaške vojne, da bi potaknuo svoje suvremenike, romanske narode i ostalu kršćansku Evropu, na obranu od osmanlijske najezde. Gundulić neposredno poslije hoćimske pobjede i pri općem uvjerenju kršćanskoga svijeta, da je ta pobjeda s carigradskom bunom i pogibijom Osmanovom djelo Božje providnosti, siguran predznak rasula otomanskog carstva i skorog slavodobića Krsta nad Polumjesecom, slaže svoj epos. Gundulić je uistinu, kao i Tasso, »kršćanski spjevalac«, ali neposrednijih nadahnuća, aktualnije pjesničke građe, jer je crpljena na bliskim suvremenim događajima. On je svjedok i vidok svih onih teških muka i stradanja, što su ih njegovi sunarodnjaci s ostalim balkanskim narodima snosili pod turskim jarmom. On je bogodani pjesnik sa srcem rodoljubna Dubrovčanina, koji pri svemu tome strepi i za još jedva sačuvanu slobodu svojega grada. S te strane Gundulić je narodni pjesnik i prorok: Mač, koji će osloboditi crnu raju od istočnog zmaja, dolazi sa sjevera, i bratski je to slavenski mač. S općom kršćanskom i vjerskom idejom u »Osmanu« na taj se način udružuje i sveslavenska politička ideja, u svojoj jezgri polonofilska. To polonofilstvo u naponu moći poljske države XVII. stoljeća prethodi rusofilstvu XVIII—XIX. stoljeća, kada su balkanski Slaveni, ostajući i dalje u ropstvu nakon neobistinjenih pjesnikovih velebnih sanja o propasti turske carevine, upirali svoje oči u Rusiju kao najveću slavensku državu. Prema tome u Gundulićevu eposu nije sve tuđinsko, kako nije ni u njegovoj »Dubravki«, odličnu primjeru presađivanja izvorno tuđe umjetnosti na domaće tlo i u narodnu sredinu. U »Osmanu« odjekuju vrlo često i prave strune s narodnih gusala, nepatvoreni zvuci najstarije narodne epike: naših bugarštica. Stvarajući prema stranom ugledu, Gundulić je ovako i koncepcijom i građom i oblikom dovoljno izvoran i svoj, i zato je velik pjesnik; sljedbenik Tassov, ali i njegov genijalni takmac, više narodan i više slavenski negoli je sam Tasso romanski i narodno-talijanski. »Osman« je i po pjesničkoj formi i po idejama vodiljama najveće djelo stare dubrovačke književnosti. U razvitku njezine poezije on je suncem obasjani vrhunac, za kojim će slijediti preko nekoliko još samostalnih i dobrih pjesnika njezino najezdom tuđinštine i iživjelošću republike uskoreno propadanje.

———

Uz Gundulića dobro zastupaju liriku još i ovi od njega nešto mlađi suvremenici: Ivan Bunić Vučićević, Stijepo Giman Đorđi i Vladislav Minčetić. O Mažibradiću Oraciju već je govoreno u zaključku prednjeg poglavlja.

Ivan Bunić (1594—1658) od početnog naslanjanja na Gundulića vinuo se s vremenom do najboljega lirskog pjesnika svojega doba, davši suvislom razvitku dubrovačke lirike najsavršenije i najsamoniklije plodove. Njegov lirsko-epski spjev »Mandaljena pokornica« u tri »cvijeljenja« (Ankona, god. 1630.) obrađuje ista pokajnička stanja duše (spoznaju grijeha, kajanje i pokoru), što ih Gundulićeve »Suze sina razmetnoga« izlažu u svoja tri »plača«. Djelo je isprepleteno jednakim osnovnim refleksijama o prolaznosti i ništavilu života. Dikcija je vazda pjesnička i glatka i toliko bujna, da se nerijetko razlijeva u sečentističko preobilje.

U svom daljem razvoju Bunić nije podlegao zarazi izvještačenog petrarkizma, a nije upao ni u bujicu književnog baroka. Privlačila ga je naprotiv poezija Gabriela Chiabrere (1552 do 1637) sa reformnim pokušajima, da talijansku liriku okrijepi i pomladi raznolikošću sadržine i metričkih obrazaca, ugledajući se u tri prvaka klasične lirike: Pindara, Anakreonta i Horacija. Glatkoća Chiabrerine forme i melodičnost njegova stiha, njegovo pjesničko umijeće, podvrgnuto stezi dobra ukusa, na Bunića su djelovali jače i blagotvornije od ostalih uzora, suvremenih i prijašnjih. Naprama svojim ugledima ostajaše on ipak dovoljno svoj i nezavisan. Zbornik njegove lirike s natpisom »Plandovanja« i popularnost, koju je brzo stekao, najbolji su dokaz te njegove samosvojnosti. Mnogo se čitao i u više prijepisa, od kojih je najpotpuniji t. zv. janjinski, koji se čuva u arhivu Jugosl. akademije. Sadrži usve 109 pjesama: 69 erotičkih, 5 ekloga i 7 prigodnica (od ovih je jedna elegija, a šest su epitafiji), dok su ostale refleksivne i duhovno-nabožne.

U tom zborniku samo je prividno ostao onaj isti raspored, što ga pokazuju strani i domaći kanconijeri, u kojima se razvojna linija penje od pustopašne erotike do ozbiljne i pokajničke moralke: od lirskog putenog izliva do skrušene molitve. I kod Bunića su s formalne strane ti prijelazi doista vidljivi i strogo postepeni; ali su ujedno i misaono i čuvstveno sasvim prirodni, jer su istinski proživljeni. Tu je čustveni život realan i neposredno odražen u pjesmi, razgolićen u pjesnikovoj lirskoj ispovijedi, bez manire koju drugima nameće moda, bez naučene sentimentalnosti i ukrasnih patvorina, što ih nepjesnicima jeftino dobavlja trubadurska i pastirska lirska škola. To čustvovanje kod Bunića nije fikcija nego stvarnost, pjesnikovo je to životno iskustvo, njegovo neprestano za lični život vezano doživljavanje. Mladenačka mu je erotika gotovo anakreontski uživalačka i veselo obijesna, kakove dotada Dubrovnik nije čitao. Isto tako pjesnikovo promijenjeno raspoloženje u zrelijim godinama odaje na iskustvu osnovanu staloženost, vedrinu i mirnoću drugog dijela »Plandovanja«. I prigodnice, t. zv. »nadgrobja«, označuju prirodan prijelaz u ozbiljni, neveseli odsječak života: oplakujući smrt gospoje na usta pastira, ili smrt prijatelja i znanca na svoja vlastita, Bunić osjeća nesuzdržljivo strujanje vremenske rijeke, triumf nesmiljene smrti nad prolaznošću života. Osjećanja krhkosti svih stvari gomilaju se sve više i prirodnim putem dovode do refleksivne poezije, a od ove do utjehe u vjeri, do pjesama, kao što su one zaključne: »Vrh sv. Križa«, »Vrh sv. Pelenice«, i tri pokajnička psalma Davidova.

Sama prirodnost i proživljenost sadržaja ne daju još prave i osebujne odlike Bunićeve poezije. Te odlike se pokazuju i u njegovu pjesničkom izražaju: u tankoćutnoj osjetljivosti za adekvatan pjesnički jezik, za savršenu slivenost oblika sa sadržajem. Prema prirodnoj kratkotrajnosti svakog dubokog i iskrenog čuvstva sastavci su te njegove lirike ponajviše i vrlo kratki, upravo minijaturni. Pjesmice su to od nekoliko stihova, ili od nekoliko strofa. U njima nema nategnute razvučenosti, nema dosadne monotonije; nema ih čak ni u metru, jer iako je u to doba lakši osmerac bio već potisnuo tromi starinski dvanaesterac, Bunić upotrebljava i druge stihove: peterac, šesterac, sedmerac i deseterac. Za cvjetanja najbujnijega književnog baroka, kada se i dobru pjesniku bilo teško otimati maniri i marinizmu, Bunić pokazuje i u svojim tropima i u svojim pjesničkim slikama otmjen ukus i razboritu mjeru. Srce zaljubljena starca kod njega je — zažarena nutrina vulkana, kojemu su vrhunce prekrili »snijezi«. U vijencu cvijeća spleo se »rumeni cvijet ružice sa snježnim čeminom kao mlada i rumena moma sa sjedim starcem«.

Pored Gundulićeve umjetničke grandioznosti velikih dimenzija, pokraj njegova epskog, nadličnog zamaha, ova lirika Bunićevih »Plandovanja« odražava u svomu malenom okviru iskreno i neposredno, živo i raznoliko, vesele i ozbiljne momente u životu uglađena gospara, duhovnoga sladokusca, koji je sklon razbibrigi, ali i oboružan realnim pogledima na život; koji je osjetljiv za sve njegove čari, ali koji prima i poimlje i sve njegove svakidašnje jade. U »Plandovanjima« je dubrovačka lirika dala svoje pravo samorodno blago.

Bunić je prigodom smrti *Stijepa Đorđija* ovjekovječio toga svog druga po muzama pjesnički lijepim i invencijom vrlo duhovitim epitafijem: Orfejeva smionost bila je manja od Đorđijeve smrtne smionosti. Bajoslovni je pjevač sišao u hadske podzemne strahote po svoju rano ugrabljenu Euridiku, ali se i vratio na ovaj svijet bez ljubljene žene, da poslije za njom plače i uzdiše do konca života. Đorđi je nasuprot uzašao na nebo po svog sina jedinca, kojega je ljubio više nego Orfej Euridiku; ali je, ne uzmogavši ga vratiti, ostao zavazda sa sinom na drugom svijetu ne hoteći da se bez njega vrati samac, i da za njim uzdiše do svoje smrti. Dubrovniku je s tom dvojicom nestala »moguća u ocu i sinu Jaković sva kuća«.

Tih nekoliko riječi sve je, što preko Bunića doznajemo o životu ovoga Đorđija. Umro je vjerojatno još mlad, od tuge za sinom. Njegov otac Jakov jamačno je istovetan s onim Đorđijem istog imena, kolovođom jedne skupine plemića, koji su bili zasnovali opasnu političku osnovu, po kojoj je Dubrovnik imao da postane uporištem zapadnih vlasti za odbijanje Turčina od Jadrana i za oslobođenje Herceg-Bosne i Albanije od turskoga jarma.

Po svojoj maloj pjesničkoj ostavštini Stijepo je bio inače dobar pjesnički talenat. »Sedam pjesni Davidovih«, štampanih u Padovi g. 1686. od Petra Bogašinovića, ukusan su i lijep prijevod psalama, nastao u takmičenju sa starijim Gundulićevima. Neobično uspjelu novost predstavlja njegova komično-šaljiva pjesma »Derviš«, parodija trubadursko-petrarkističke poezije u 50 sestina. Upravo kako zaljubljeni Čubranović u šestoj pjesmi svoje Jeđupke očituje gospoji svoju ljubav, tako ovdje i stari dedo Derviš izlaže u monologu svoju ljubav djevojci kršćanki. Nabraja redom sve patnje i žrtve, što ih je poradi nje pretrpio, i napokon izjavljuje svoju spremnost, da se odreče i Muhameda i Korana, ako mu ona ljubav uzvrati. Na djevojčino tvrdokorno odbijanje, kolikogod se prije rastapao od ljubavi, toliko Derviš sada bjesni od ljutine. Napokon odlazi izričući nadu, da će se ona ipak predomisliti, a dodaje i prijetnju, da će inače na nju dozvati prijeki sud. Lijep jezik i narodan slog ove humoreske, miješanje turcizama s jezgrovitom i čistom hercegovštinom, pa do u tančine izrađeni Dervišev karakter stavljaju ovu parodiju među najljepše proizvode toga doba.

I *Vladislav Minčetić* (oko 1600.—1666.), mada je dugo poživio, proslavio se samo dvjema po vrsti i obliku važnim pjesmama. Njegov »Radonja« šaljiva je komična pjesma. Po vrsnoći prostonarodnog humora, po lijepoj obradi i dikciji stoji o bok Đorđijevu »Dervišu«. Uhvaćena je tu slika iz bračnog života prostije čeljadi. Radonja, priprosta dobričina i do skrajnosti strpljiv muž, svetački podnosi sve grdnje i poniženja, pa čak i udarce od svoje bjesomučne Ksantipe, dok mu na koncu sve to ne dozlogrdi, i on se na uzvrat laća drenovače, umekšavajući ženinu obijest dotle, da mu pokorno pada na koljena i postaje mu dobra i poslušna. Poradi osebujnih njezinih ljepota pozniji pjesnik Đuro Ferić, a za njim i Brno Zamanja, prevedoše tu pjesmu na latinski jezik.

U drugoj, daleko važnijoj pjesmi »Trublji slovinskoj« (Ankona, 1665.) Minčetić ide tragom Gundulićeve epike. To je oduži zanosan panegirik Petru Zrinskomu, kada je god. 1665. postao hrvatskim banom. Kako je negda Gundulićev »Osman« slavio kraljevića Vladislava, tako sada »Trublja slovinska« slavi i bana Petra poslije tolikih njegovih junaštva nazivljući ga slovinskim Martom i Apolonom, ratnikom i pjesnikom, od čijega imena »trepti Istok«, i koji je dostojan da »kraljuje svijetom«. Poslije velikih, a jalovih nada, što ih je Gundulićevo doba polagalo u poljsko oružje i u Vladislava, Minčetić je, slijedeći mišljenje svih naših strana a i zapadne Evrope, prenosio te nade na hrvatsko oružje, na tradicionalno junaštvo Zrinskih i na njihova tadašnjeg predstavnika Petra. Ban Petar je pjesniku ona »sjeverna zvijezda«, od koje će doći spas. Ona je i dosad spasavala Zapad od turskoga ropstva:

»Od ropstva bi davno u valih
potonula Italija,
o hrvatskih da se žalih
more otmansko ne razbija«.

Sunce je to žarko, pred kojim će Polumjesec potonuti u crnomorske dubine:

»Zrinsko sunce njega tjera
u Istoku da pogine,
da se utopi s njim nevjera
Crna mora sred pučine«.

O junaštvu i svjetu Petrovu »diše i visi narod puka hrvatskoga«. Pjesniku je taj spasilac po srcu i krvi daleko od sveslavenskih magla, veliki je to lav iz našega malenoga domaćega grma: on će oslobođenjem Herceg-Bosne najprije razbiti krvavi obruč opasnosti, što se steže oko slobodnog Dubrovnika, a onda će svojom zatornom snagom nastaviti dalje.

Te nade i ta oduševljenja našega svijeta nalegoše oko bana Petra upravo tih godina. God. 1654. njega s raširenim rukama dočekuje Perast i na uzdarje od njega prima sablju Zmajognjenog Vuka. Kotorani darivaju Petra skupocjenim počasnim mačem. U savezu s Mlecima Petar razgoni Turke morem i kopnom. Vođen geslom svoga plemićkog grba »Vincere aut mori« (pobjeda ili smrt), god. 1663. upadom u Bosnu obara turske kule, razara turske utvrde i odnosi bogat plijen. Kada ga na povratku zaskoči brojnijom vojskom Deli-paša Badanjković, tu paša i ban na očigled hrvatske i turske vojske dijele za pokušaj megdan. U tom dvoboju Petar ubija pašu, a zatim njegove obezglavljene Turke nagoni u bijeg. Kada te iste godine provaljuje u Hrvatsku Ali-paša Čengić s 10.000 ljudi namjeravajući da upadne u Kranjsku, Petar udara i na njega sa svojim Krajišnicima, iako je za tri četvrtine slabiji od paše. Kod Otočca su Turci ametom poraženi. U općem pokolju pogibaju i turske vođe: pašin sin i sandžak-begovi hercegovački i udbinski, a i sam paša dopada ropstva. Pod vidom Petrovih junaštva, povezanih sa svijetlom uspomenom njegova pradjeda Nikole Sigetskoga, hvalospjev Minčetićev postaje sasvim razumljiv, a i opravdan realnim događajima. Odatle i toplina i visoki ton njegove »Trublje«, koja se bez pjesničkih fikcija i maglovitih sanja nadobudno razliježe slovinskim Jugom.

Ta Minčetićeva panegirička poezija našla je na početku XVIII. stoljeća i dva nastavljača, ali slavitelja dalekog vladara Petra Velikoga: Jedan je isusovac *Ignacije Gradić* sa svojom pjesmom »Plam sjeverski« iz g. 1710.; drugi je pop *Stijepo Rusić (Rosa)* sa svojom »Petar Aleksiović« iz g. 1717. Obadva pjesnika, kao i Splićanin Kavanjin u svojoj velepjesni, slave u caru ruskom osloboditelja i zatornika turske sile. Inače taj Rusić bijaše protivnik crkvenoslovenskog jezika, pa i onoga u Karamanovoj i Sovićevoj rusifikaciji misala, te zagovaraše i u crkvi narodni jezik, kakav se već bio udomaćio u pohrvaćenim lekcionarima.

Te još uvijek vrijedne Gundulićeve epigone daleko nadvisuje *Junije Palmotić* (1606—1657), njegov rođak po majci iz porodice Gradića. Bio je gojenac isusovačkog reda i svog ujaka Miha Gradića, koji se poslije prerane smrti Junijeva oca starao za nećakov odgoj uopće, a onda i za njegovu književnu naobrazbu, jer je i sam bio pomalo književnik. Palmotić uloži sve svoje umne sposobnosti u književno zvanje. Gajio je sve tri književne vrste, a napose i najviše dramu. Prigodnice je slagao i na latinskome jeziku. U svojim brojnim hrvatskim djelima nastavljač je svoga velikog rođaka. Ne zaostaje za njim ni u nabožnokršćanskom duhu svojih djela, ali se od njega najviše razlikuje stilski: pjesničko mu je umijeće mnogo jednostavnije, bez preobilja pjesničkih ukrasa, bez baroknog pirlitanja.

U religioznoj poeziji Palmotić je dugo i s osobitom brigom obrađivao religiozni ep »Kristijadu« u 24 pjevanja. Mada je to slobodna prerada istoimenog latinskog pjesmotvora Talijanca Girolama Vide (1490—1566.) o Kristovu životu i smrti, pjesnik ga je držao svojim najvažnijim i toliko vrijednim djelom, da je čak i u oporuci svom bratu naložio da ga štampa, što je ovaj i učinio u Rimu g. 1670. Uza sve to nesporne su u njemu samo njegove formalne odlike: jezična čistoća, neobična izglađenost stila i neusiljenost u kovanju stihova, dok je sam sadržaj od 6 pjevanja izvornika u latinskim heksametrima rastegnut u 24 hrvatska pjevanja u osmercima. Značajna je u njemu posveta švedskoj kraljici Mariji Kristini, kćeri Gustava Adolfa, koja se prešavši od protestantizma na katolicizam bila odrekla prijestolja, nastanila se u Rimu i tu kumovala osnivanju književne akademije »Arkadije«, na ustuk sečentizmu i svjetovnoj raskalašenosti tadašnje pjesničke mode.

Od Palmotićeve lirike sačuvana su samo tri sastavka: prigodni epitalamij »Muze na piru«, nabožna pjesma »Sv. Katarina od Siene moli Boga da joj srce ponovi« i satira »Gomnaida«, odgovor na nedoličan napadaj, složena u svakidašnjem govoru s dosta talijanizama. Ostala su mu djela sve same drame u dosta velikom broju. One su dalje razvijanje Gundulićevih dramatskih vrsta, a dijele se prema izvorima svoje građe u tri skupine: klasično-mitologijsku, sredovjeku-romantičku s naslanjanjem na talijansku vitešku epopeju, i romantičku narodnu skupinu. Najvrednija je dakako treća, dok je svima tendencija poučno-moralna, u duhu tadašnjih ideja katoličke reakcije.

»Atalanta« je pastirska igra, posljednja te vrste u Dubrovniku. Sastavljena je po uzoru Gundulićeve »Dubravke« s tom razlikom, da ne lokalizira događaj u domaću narodnu sredinu, nego ostaje sadržajem vjerna Ovidijevoj pjesmi: Atalanta obećava svoju ljubav onomu, koji je bude prestigao u trčanju. Zaljubljeni Hipomen poslužuje se u toj igri lukavošću: za trčanja baca do tri puta zlatnu jabuku. Polakomivši se za zlatnim voćem junakinja zastaje, a uto je lukavac prestizava.

Po Ovidiju je obrađeno i »Natjecanje Ajača i Ulisa«. Moralna je zasada drame: desnica se glavi klanja. »Elena ugrabljena« — isto, s moralnom poukom da grješna ljubav dovodi do propasti i domove i narode. Iz Vergilija uzeta je građa za »Laviniju« sa suprotnim poučkom: sretan brak i bračna vjernost Lavinije i Eneje udara temelje velikom carstvu. »Došašće Eneje i Anhiza« također je iz Vergilija. Drama »Akile« izrađena je prema »Ahileidi« latinskoga pjesnika Stacija, a »Ipsipile« crpi građu čak iz tri izvora: iz Argonauta Valerija Flaka, iz Stacijeve Tebaide i iz grčkog djela »Argonauti« Apolonija Rođanina iz aleksandrijskog doba. Prema tome sve su te drame zapravo dramatizacije različnih epizoda iz stranih eposa, ili t. zv. klasične tragikomedije. One su ujedno više nego uvjerljiv dokaz Palmotićeva svestranog poznavanja klasične književnosti.

Dramatizacije, odnosno obrade epizoda iz talijanske viteške epopeje, dokazuju u isto tolikoj mjeri i Palmotićevo poznavanje talijanske poezije, napose njegovu upućenost u djela Ariosta i

Tassa: »Armida« je izrađena po istoimenom licu iz Tassova »Oslobođenog Jeruzolima«, a »Alcina« po Ariostovu licu iz »Bijesnog Orlanda«. Obadvjema je moralna pouka jednaka: pokajanje, napuštanje isprazne ljubavi i traženje utjehe u bojnoj slavi. Ista je pouka i već spomenutoj drami »Akile«. Prema epizodama Ariostova epa građene su i dvije ponarođene drame: »Danica« i »Captislava«, te njezin nastavak »Bisernica«. Njihovo ponarođenje sastoji poglavito u tome, što im je radnja prenesena na domaće tlo.

Od Palmotićevih viteško-romantičnih tragikomedija jedina drama »Pavlimir« crpi izravno građu iz domaćih izvora, iz Ljetopisa popa Dukljanina i iz legende o sv. Hilarionu. To je doista narodna romantička drama rodoljubne tendencije. Njezin je predmet historijsko-legendarni postanak Dubrovnika: Slovinski kralj Radoslav, lišen prijestolja od svoga sina Časlava, živi u Rimu kao izgnanik. Tu mu se rodio sin Petrislav, a od Petrislava unuk Pavlimir. Na poziv slovinskih banova, da preuzme djedovo prijestolje, Pavlimir prelazi s družinom preko mora i iskrcava se na suprotnu obalu blizu ruševina negdašnjega slavnog rimskog grada Epidaura; ženi se tu s Margaritom, kćerkom svetog pustinjaka Srđa, nećakinjom sv. Hilariona, koji bijaše oslobodio izokolne stanovnike ubivši zmaja, njihova krvoloka. Nakon svladanih različnih zapreka, što mu ih dižu paklene sile, vile, vilenjaci i vještice u službi poganluka, Pavlimir utemeljuje do epidaurskih razvalina nov grad, slobodni i slavni Dubrovnik, našto ga Slovinci krune za svoga kralja. Ovaj postanak Dubrovnika podsjeća na rimsku legendu u Eneji, na njegov dolazak iz Troje u Lacij, na njegovu ženidbu s Lavinijom, kćerkom latinskoga kralja, i na utemeljenje Rima i rimskog carstva od Enejinih nasljednika. Pjesnikova je zamisao svakako rodoljubna. U drami se legenda i historija spretno isprepleću i iskorišćuju za rodoljubnu svrhu. Radnja se razvija sva na domaćem tlu; čak i zloduhe sile kao pokretači radnje personifikacije su bližih, naših, i daljih balkanskih planina. Pjesnička apoteoza postanka grada Dubrovnika nosi dakle na sebi nacionalno obilježje.

Dramatik Palmotić nije toliko izvoran invencijom, koliko je bogat erudicijom, i koliko je spretan kombinator pozajmljene građe iz staroklasičnih i talijanskih, pa i iz domaćih izvora. Shematička monotonija njegove tehnike nadoknađuje se i ovdje jednostavnošću forme, čistoćom jezika i vanrednom vještinom u kovanju stihova. On je nadasve neiscrpljiv improvizator, stvaralac nove, svježe, jednostavne, ali krepke i jezično čiste dikcije, više nego dubokim dramatskim talentom nadaren pjesnik. Njegova je glavna zasluga, što je razvio do kraja klasično-mitološku i viteško-romantičku tragikomediju, što je stvorio romantičku narodnu dramu, a sve njih zalio duhom protivureformnih težnja. Prema tome, uza sve nedostajanje velike samonikle poezije i poetičnosti, njegov dramatski rad predstavlja veliko bogatstvo sadržaja, rascvjetalu bujnost i šaroliku raznovrsnost građe i forme, i po svemu tome u dubrovačkoj dramatici vršak napretka, koji je samo zbog nastalih različnih, za književnost nepovoljnih prilika postao i ostao statičkim.

Palmotićeve su drame imale i svoju publiku i svoje glumce, Orlove, Smetene, Isprazne, kako su se onda u Dubrovniku nazivale po talijanskom adetu glumačke družine. Nasljedovatelja od kakve važnosti one nisu imale, kao ni drame starijega Gundulića. *Paskoje Primojević* daje samo prijevod Rinuccinijeve »Euridike«. *Ivan Gučetić* mlađi obrađuje prema Ovidiju dramu »Io« (1653) i prevodi s latinskoga historijsku dramu »Leo filozof« (1651); *Vice Pucić* sastavlja historijsku dramu »Ljubica« prema Palmotićevoj »Captislavi«; *Šiško Gundulić,* sin Ivanov, dramu »Sunčanica«; *Jaketa Dionorić-Palmotić* († 1680) tragediju »Didone« prema jednoj epizodi Vergilijeve Eneide. To su u preradama, prijevodima i imitacijama s moralizatorno-poučnom tendencijom sve sami odblijesci predašnjih nastojanja te vrste. Oživljava ipak pod konac XVII. stoljeća tu malokrvnu, više književnu produkciju društvena komedija, odnosno tragikomedija, svojim crtanjem realne sredine, mada je svojom komikom i ona odraz talijanske i francuske onovremene drame. Taj će smjer ona nastaviti i u XVIII. stoljeću poglavito prerađivanjem Molierovih komedija, a i ovdje su već preteče tomu radu bile dvije molijerske: »Andro Štitikeca« i »Ilija Kuljaš«, ova druga udešena prema Molierovoj komediji »Pametne žene«. Pored tih, sačuvano je u rukopisima još desetak komedija: »Đono Funkjelica«, »Sin vjerenik jedne matere«, »Mäda«, »Starac Klimoje«, »Šimun Dundurilo« s kraćom varijantom: U čemu ga nije, nije, »Jerko Škripalo«, »Pijero Muzuvijer«, »Beno Poplesija«, »Vukašin iliti ljubav pitur« i »Ljubovnici« i t. d. Nekoje se od njih donedavna pridavahu pjesniku Kanaveloviću, ali pogrješno, jer im se pravi autori imaju tek da utvrde. Na čelu te dubrovačke komediografske djelatnosti stajaše svakako *Đanluka Antica* († 1668). Osim *Antuna Gleđevića* († 1728), koji je taj rad nastavio kasnije i obuhvatnije, uz Anticu se spominju još tri pisca: *Frano Radalja-Radaljević* († 1667), *Šiško Minčetić Vladislavljev* († 1708) i *Ivan Sarov Bunić* († 1712).

Kako su od starine u Dubrovniku postojale stalne družine za priređivanje društvenih zabava, a naročito za davanje javnih predstava u pokladno doba, to su se iz njihovih krugova rekrutirali i predstavljači tih dramskih igara, negda više za »skulu i nauk«, a sada još i za prosti »smijeh i rug«. Izgleda po nekojim biljezima, da su te družine (bratstva, bratovštine) bile prema staleškoj pripadnosti njihovih članova dvovrsne: u jednima se okupljahu mlada vlastela istih godina, a u drugima mlađi građani, pučani. Tako se uzimlje, da su »Nedobitni« i »Smeteni« bili vlasteoske, a »Hrabreni« i »Razborni« pučanske družine. Kod prvih se više voljela tragikomedija, kod drugih lakrdija. U pojedinim dubrovačkim porodicama regbi da su postojale i teatarske tradicije, po kojima se omogućavalo lakše dobavljanje i trajnije pohranjivanje tehničkih i scenskih sredstava za predstavljanje. U književničkim i predstavljačkim krugovima upravo tog perioda bijaše dosta raširen običaj, da se na pirovima i družinskim večerama slave bezazleno veselim, a katkada i paprenim pjesmama, istaknutiji članovi i dobrotvori tih družina. Na to nas iz bližega upućuju dvije oveće pjesme, zabilježene u jednoj pjesmarici iz posljednjih decenija toga stoljeća. Jačih, samorodnijih dramatskih talenata nije dao međutim ni taj period, a nije se iznad prijevoda i prerada izdiglo ni XVIII. stoljeće, s tom jedinom razlikom, da je u odabiranju stranih ugleda bilo mnogo šire i naprednije, pa prema tome i suvremenije od tog perioda.

Ovdje treba istaći znamenitu pojavu, koja doduše stoji izvan književnog stvaranja, ali je po napredak i publicitet lijepe knjige i po opseg njezina područja htjela da bude od presudne važnosti. To su dalekovidna nastojanja isusovaca *Bartola Kašića* (1575 do 1650), rodom s otoka Paga, ali boravkom i djelovanjem donekle Dubrovčanina, oko pitanja jedinstvenoga i općega književnog jezika kod južnih Slavena, oko pravopisa i utvrđivanja gramatičkih zakona sa svrhom, da bi se postigla jednakost ne samo u upotrebi gramatičkih oblika, nego i u cijelome načinu pisanja. Književni jezik u Dubrovniku, u prvom redu pjesnički, prošavši kroz sve faze razvitka glavnih književnih vrsta, bijaše već potpuno gotov. U toj svojoj književnoj izrađenosti taj jezik je ipak nosio sva obilježja posebnog dubrovačkog gradskog narječja, omeđenog dosta uskim krugom. Tomu su se narječju književnici poglavito učili jedan od drugoga, a samo u drugom redu od općenja s narodom iz okolice. Nedostajala je k tome još i gramatička teorija, koja bi sve jezične forme svela u gramatičke zakone. Osim toga ostajalo je otvoreno i pitanje: ima li to narječje sva potrebita svojstva i prednosti, da od dubrovačkoga postane općim književnim jezikom za narod, koji u toliko narječja govori istim idiomom? Nametalo se isto tako i pitanje pravopisa, koji je do toga vremena bio udešen prema latinskome i talijanskome. Za posebne hrvatske glasove latinica nije dabome imala još svojih posebnih znakova. Ta tri problema uočio je Kašić, pokušavši da ih riješi po primjeru dvojice Talijana: Pietra Bemba, koji to bijaše učinio za talijanski književni jezik, i Bernarda Trissina, koji bijaše uveo nekoje reforme u talijanski pravopis.

Kašiću je te jezično-gramatičke, jezično-književne i pravopisne zadatke nametalo njegovo misionarsko zvanje u službi katoličke Propagande među južnim Slavenima. Stupivši god. 1590. u isusovački red i postavši »ilirskim« ispovjednikom kod Sv. Petra u Rimu (1606), on je sam uvidio svu važnost, koju ima poznavanje hrvatskoga jezika za razvijanje djelatnosti njegova misionarskog rada kod nas, pa je zato najprije i obradio, te izdao na latinskom jeziku prvu hrvatsku gramatiku »Institutiones linguae Illyricae« (Rim 1604). Prešavši u Dubrovnik nastavljao je rad u tom pravcu. Osnovao je tu prvu isusovačku residenciju, i postavši joj starješinom, upoznao je dosta brzo i dosta točno kulturno-prosvjetne prilike i književna nastojanja Dubrovčana. Obogativši tako svoju jezikoslovnu spremu, preuze vodstvo u dvjema crkveno-vjerskim poslanstvima po susjednim zemljama onda još turske pripadnosti (1612.—1613. i 1618.—1620.). Boravio je u Beogradu, u Smederevu, u Temišvaru, Osijeku, Valpovu i Srijemu. U njegovoj knjizi »Perivoj od djevstva ili životi od djevica« (Mleci, 1628), i baš u životopisu sv. Cecilije, čita se primjedba, da ga je napisao u srpskom Biogradu godine 1619. Vrativši se po izvršenoj misiji u Dubrovnik, razvi življi književni rad. Kad je nanovo postao ilirskim ispovjednikom u Rimu, izda većinom o trošku Propagande više svojih djela: »Zrcalo nauka kršćanskoga« (1631), »Život Gospodina našega Isukrsta« (1638), »Ritual rimski« (1640) i »Vanđelja i pistule« (1641). Za ovo posljednje djelo kaže, da ga je napisao »u jezik dubrovački za grad i državu dubrovačku«.

Njegovo je najveće u Dubrovniku započeto djelo hrvatski prijevod Sv. Pisma Staroga i Novoga Zavjeta. Ostalo je u rukopisu — danas je u sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu — jer uza sva Kašićeva nastojanja nije moglo da postigne odobrenje za štampu od revizora Propagande. U to doba, kada su se u Rimu preštampavale glagoljske liturgijske knjige pod utjecajem ruskocrkvenog jezika, prevladavala je kod Sv. Zbora oštrija protivnost živom narodnom jeziku u crkvi, kojemu je Kašić bio odlučan zagovarač.

Upoznavši za svog bavljenja u Dubrovniku i dubrovački književni jezik i hercegovački govor, a za svojih misionarskih putovanja i ostala narječja drugih hrvatskih i srpskih zemalja, uvjerio se taj vrijedni Pažanin o velikoj raširenosti štokavštine, a napose o ljepotama hercegovačkoga govora. Njemu je kao isusovcu bila dovoljna ta sama činjenica za apodiktičku tvrdnju, da jedinstvenim književnim jezikom *(»commune eloquium nationis universae«)* smije i može da postane samo štokavsko narječje hercegovačkoga izgovora. Te njegove misli o jezičnom pitanju

naišle su doduše na otvorene protivnike u Dubrovniku, ali su bez sumnje i snažno utjecale na Gundulićev i Palmotićev književni jezik isto onako, kako je i njegov duhovni i vjersko-prosvjetni rad prema načelima katoličke obnove, rad, kako ga on zove, »od otvorenog stijega suprot poluvirnikom«, t. j. protiv obožavatelja renesansne poganštine, utjecao na vjersko-duhovnu obnovu u književnom stvaranju. Te svoje misli obrazlaže Kašić i u predgovoru »štiocu« svoga »Rituala«, gdje jezik, kojim piše, zove izrijekom bosanskim.

Ustrajući neumorno u službi vjersko-duhovnog odgoja, Kašić je nastojao da ga unaprijedi i čisto književnim radom. Njegovao je u tu svrhu duhovnu poeziju, a okušao je svoje snage i jednom pobožnom tragedijom. Jednu zbirku lirike »Pjesni duhovne« izdao je g. 1617. štampom, a drugu je za štampu bio tek priredio (g. 1634). »Venefrida tragedija. Trionfo od čistoće« ostala je također u rukopisu.

Sljedbenici Kašićevi u gramatičkom i leksičkom radu bila su dva isusovca, oba rođeni Talijani, misionari među južnim Slavenima, a usto i učitelji u Dubrovniku: *Jakov Mikalja* (Micaglia, 1600—1654) iz Brescie, i *Ardelio Dellabella* iz Fogje u Apuliji (1654—1737). Mikalja je sastavio hrvatski rječnik i dao mu naslov »Blago jezika slovinskoga«, namijenjeno, po njegovim riječima, »djeci Dalmacije«. Pred rječnikom je mala gramatika, u kojoj je i kratak nauk o hrvatskom pravopisu. Dodirujući tu jezično pitanje Mikalja tvrdi, da je po općem mišljenju »bosanski govor najljepši«, onako kako je među talijanskima najljepše toskansko narječje. Njegov se rječnik počeo štampati u Loretu god. 1649., a bio je doštampan u Ankoni god. 1651.

Dellabella je sastavio sličan rječnik s malom gramatikom, a istumačio ga latinskim i talijanskim jezikom kao i Mikalja. Prvo izdanje izašlo je u Mlecima god. 1728., a drugo u Dubrovniku god. 1785.

Tako su dva Dalmatinca, Pažanin Kašić i Zadranin Budinić, o kojemu je govoreno na koncu odsječka o staroj književnosti zadarskog područja, s ovom dvojicom Talijana, koji su u jezičnim pitanjima bili njihovi nastavljači, pretekli za više stoljeća naše novije reformatore književnoga jezika i pravopisa u odsjeku hrvatskoga preporoda.

5. *Na krajnjem jugu i na krajnjem sjevero-zapadu do konca XVIII. stoljeća*

A. Kotor i Boka kotorska

Ma da je Boka s Kotorom pod mletačkom vladom tvorila administrativnu cjelinu, t. zv. »mletačku Albaniju«, a i prije te političke tvorbe sačinjavala svoj posebni kulturni odjeljak, nije se nikada na nju po neposrednoj blizini Dubrovnika odrazila dubrovačka književnost, niti se je tu po bliskim vezama s dukljanskom oblasti jakih glagoljskih tradicija ikada udomilo glagoljaštvo sa staroslovenskim jezikom i pismom. Pa ipak je njezin glavni grad Kotor po kulturi od davnina visoko stajao, a ključao je u Boki kroz stoljeća i narodni život zbog velikoga razvitka pomorstva i razgranjene trgovine sa zaleđem. Možda je uzrok tomu izbivanje jednoga lokalnog književnog i kulturnog centra u Kotoru i njegova dosta duga duhovna i narodnosna nehomogenost prema ostalim bokeljskim, čisto narodnim i prije ponarođenim naseljima; a možda je to još više i njegova sveđ podržavana politička posebnost, po kojoj se glavni grad u toj oblasti nije nikada uzdizao do nesporne političke hegemonije.

Zavučen u dnu zaliva, iznikao negdje u VII. ili VIII. stoljeću na mjestu prijašnjega Akruvija (Askruvija) kao bizantsko-grčki Dekaderon, pa rimski *Catarum*, pa slavenski Kotor, s vremenom se razvio poput ostalih dalmatinskih gradova u samoupravni municipij. Kao pristanište trgovačkog brodovlja i bizantske ratne mornarice i kao sijelo bizantskog stratega-namjesnika održao se najduže u vjernosti Bizantu. Rano je postao i sjedištem biskupije. Njegov biskup učestvovao je god. 925. za kralja Tomislava na splitskom crkvenom koncilu. Od god. 1185. pod vrhovnom je vlašću župana Stefana Nemanje i sina mu Vukana ostajući pod okriljem srpskih vladara do god. 1370. Kada je Nemanjin mlađi sin sv. Sava osnovao srpsko-pravoslavnu eparhiju Zetu, na ostrvcu Prevlaci kod Tivta postao je manastir Sv. Mihajla sjedištem srpsko-pravoslavnoga vladike. Srpski su vladari osobito cijenili vlastelu i građane Kotora i darivali ih zemljom i povlasticama. U neobično laskavoj povelji, koju im je car Dušan izdao u Prištini, nazivlje on njihove predstavnike građanima svoga »vjernoga i stolnoga i ljubimoga i slavnoga grada Kotora«. Kotorski plemići Mihajlo i Nikola Buča bili su vrlo ugledni činovnici na carevu dvoru, njegovi protovestijari i savjetnici. Nikola je god. 1350. pratio cara na njegovu putu u Dubrovnik i Kotor. Sinovac Nikolin Trifun Mihajlov bijaše jedan od glavnih financijera cara Uroša. U to je doba kotorski biskup imao pastvu nad svim katolicima u srpskoj državi. Našavši se poslije god. 1370. u sferi trvenja različnih mogućnika i vlasti, ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I., Mlečana, Genoveza i bosanskih vladara, Kotor se god. 1420. dobrovoljno dao pod zaštitu Mlecima i ostao u njihovoj zavisnosti sve do propasti republike. Ipak je u to i u svako drugo doba zadržao neokrnjen svoj stari ustav i municipalnu samoupravu. Mlečanima nije plaćao danka, a kovao je i svoj vlastiti novac. Grad su višekrat podsjedali Turci, ali ga nikada nisu mogli da učine svojim posjedom. Pjesniku Kačiću, slavitelju narodnog junaštva, Kotor je gnijezdo »zmajeva i sokolova, koji caru puno dodijaše«, a čitava mu je Boka »dika od Hrvata i viteško srce od junaka«.

Kao malo koji primorski grad, Kotor je bio bogat crkvama od kamene građe s mramornim oltarima, dizao je u različna vremena visoke palače s krasnim fasadama, s ukusno izrađenim portalima i balkonima u gotičkom i kasnijem baroknom slogu. Njegova stolna crkva Sv. Trifuna s bogatom riznicom bila je posvećena na početku IX. stoljeća. Dan gradskoga patrona, Trifundan, slavio se odvajkada narodnim kolom i bučnim veseljem kao velika narodna svečanost od najstarije bratovštine, t. zv. »Mornarice«. Vrlo je stara, od god. 1335., i crkva Sv. Nikole, koju je za redovnike sv. Dominika dao podići već spomenuti Nikola Buča, i koja je god. 1807. bila pretvorena u vojarnu, a kasnije predata za vjerski kult pravoslavnima. U novije doba bila je nakon požara obnovljena u srpsko-bizantskom stilu. God. 1195., u doba Nemanje, bila je sagrađena crkva Sv. Luke, do godine

1657. katolička zavjetna, a od te godine pravoslavna parohijska crkva. Sv. Marija, zvana »koleđata«, u kojoj je oltar s tijelom kotorske svetice Osane, nastala je u XIII. stoljeću. Od redovničkih je najpoznatija crkva Sv. Klare s franjevačkim, negda benediktinskim, ženskim samostanom, koji ima lijepo uređenu knjižnicu.

Te crkvene i druge javne i privatne zgrade drevnog postanka predstavljale su rijetku kulturnu sredinu, koja je uz odlične mornare davala svojoj zemlji i kulturnom svijetu učenih ljudi, biskupa, teologa i drugih umnika i književnika, ali odanih više latinskoj, klasično-humanističkoj knjizi. U XV. i XVI. a donekle i u XVII. stoljeću, kada u Dubrovniku i u ostaloj primorskoj Dalmaciji cvate narodna knjiga, u Kotoru se gaji latinska humanistička. U latinskom jeziku bili su sastavljeni i kotorski gradski statuti, što ih je latinist Marijan Buča izdao god. 1616. Slavna porodica Buča dala je i više drugih uglednih svećenika i kulturnih radnika na latinskom jeziku: Dominika Buču, učitelja teologije i provincijala, koji je u Mlecima god. 1545. štampao nedjeljne pistule, a god. 1531. Sedam psalama pokornih, i posvetio ih dominikancu bratu Vicencu; Jerolima, kotorskog biskupa, koji je god. 1581. izdao poispravljen »Život sv. Trifuna«; Mauricija, dubrovačkog arhidijakona, a od god. 1583. stonskog biskupa, pisca rasprave »De fructibus passionis Christi«. Iz Kotora je potekao i u Italiji proslavljeni štampar Andrija Paltašić. Kao najstariji latinski pjesnik, kojemu epitafij u stolnoj crkvi priznaje slavu laureata, pročuo se Kotoranin *Bernardo Pima*. Drugi je za njim latinski pjesnik *Ivan Bolica — Bonna*, nasljedovatelj Vergilija. Njegove latinske heksametre, u kojima je opjevao prirodne krasote Boke, štampao je isusovac *Serafin Razzi* u svojoj talijanskoj povijesti Dubrovnika (Luka, 1595), a odatle ih prenio humanist Flaminius Cornelius u svoje latinsko djelo o Kotoru.

Jedan je od najvrednijih latinskih pjesnika iz naših krajeva Kotoranin *Ludovik Pasquali* po svojoj zbirci lirike »Carmina« (Mleci, 1551). Među drugim neznatnijima spominje se *Marijan Bolica*, poznat sa svog opisnog djela o skadarskom sandžaku i

Hercegnovom. Njegove je spise sabrao sugrađanin mu *Antun Bisanti*, potomak poznate kotorske porodice. Kuća Bisanti dala je Kotoru dva biskupa: Luku, latinskog biografa sv. Trifuna, i Pavla, latinskog pisca rasprava pravnoga sadržaja. I svećenik *Grgur Bisanti* uživao je u XVIII. stoljeću glas dobra pjesnika na latinskome. Između ostaloga složio je i bogoljubnu knjigu »Oficij sv. Trifuna«.

U vezi sa životom jedne svetice javlja se potkraj XVI. stoljeća nešto rada i na narodnom jeziku s pjesnikom *Vicencom Bolicom Kokoljevićem*. Jamačno je pripadao onoj istoj porodici, od koje bijaše potekao već spomenuti latinist Ivan Bolica. Vicenco je za svoje djelce »Život blažene Osane«, čudotvorne asketkinje, bio odabrao vrlo podesnu pjesničku građu. Ta sveta žena živjela je u Kotoru i tu umrla god. 1365. Potjecala je iz crnogorskog sela Komana katunske nahije, i odatle, u želji da vidi gradske crkve i svetačke slike, još kao djevojčica bila sišla u Kotor, s pravoslavlja prešla na katolištvo i od Katarine bila prekrštena u Hosanu. Postavši trećoretkinjom dominikanskoga reda, osnova u gradu znamenit i ugledan manastir. Živeći u njemu strogim isposničkim životom, iako nepismena, domogla se brzo velikog ugleda: proricala je budućnost, davala savjete u kotorskoj komunalnoj politici i posredovala u sukobima između plemstva i građanstva. Njezino tijelo, do danas očuvano, počiva u već spomenutoj crkvi »Koleđati«. Od te raznolike i za poeziju prikladne biografijske građe Bolica Kokoljević prikazuje otprilike prvu petinu, prateći Svetičin život do njezina stupanja u manastir. U prikazivanju se vjerno drži Razzijeve talijanske biografije *»Vita della reverenda serva di Dio la madre suor Osanna da Cattaro«*, koja je bila štampana u Firenci god. 1552. I to od Bolice upotrijebljeno talijansko djelo samo je prerada dviju ranijih biografija, jedne latinske, koju je Razziju bio predao dubrovački benediktinac Euzebije Kažotić, i druge talijanske, kojoj je autor bio Ivan Bolica, Osanin suvremenik. Kako je po Kažotićevoj izjavi ona latinska biografija bila samo prijevod s hrvatskoga, to je prvi Osanin životopis bio najprije sastavljen na hrvatskom jeziku, ali je negdje propao, kako se danas zameo svaki trag i jednom rukopisu, u kojemu se nalazio doslovan hrvatski prijevod Razzijeva djela.

Taj nešto življi književni rad u Kotoru od druge polovice XVII. stoljeća pomalo se nastavljao i u idućem stoljeću. Pisale se tu pjesme, ljetopisi, autobiografije, drame, ali sve je to ostalo većinom u rukopisu.

Većih zasluga od grada Kotora stekoše za narodnu knjigu i prosvjetu gradići i sela bokokotorske oblasti. U Dobroti do Kotora župnik Frane Morandi, kasniji kotorski kanonik, pjevao je pjesme na narodnu i prevodio s latinskoga u bokeljsko narječje poslanice, namijenjene vjernicima. Od njega je prevedeno i priređeno za štampu djelo Maksima od Valencije »Uvježbanje kršćansko«. U Prčanju, selu nasuprot Dobroti, pop Nikola Luković napisao je i izdao u Mlecima god. 1775. »Razgovor kraljice Lidije iz pakla«.

Sam gradić Perast, na ušću risanskog rukava bokokotorskog zaliva, svojim prinosom narodnoj kulturi i narodnoj slavi ne zaostaje za Kotorom, a od njega je i mnogo starijega predromansko-ilirskog postanka, jer je bio osnovan još od ilirskog plemena Pirusta, od kojih je zadržao i svoje današnje ime. Našim je narodom bio naseljen već od IX. stoljeća. Peraštani su od starine bili poznati sa svog junaštva na kopnu i na moru. Mnogo su ih cijenili srpski vladari i njihovi kasniji gospodari Mlečići. Na admiralskoj lađi svoje ratne flote Mlečići su određivali Peraštane za počasnu stražu bojnoj zastavi. Braneći se bez utvrda za jedne nenadne navale god. 1654. ti junaci odbiše i razbiše Turke zadivivši svojim junaštvom i Petra Zrinskoga, koji tom prigodom počasti Peraštane svojim posjetom i hrabrim braniteljima darova dragocjenu sablju. U XVI. stoljeću imala je ta varošica svoju na glasu pomorsku školu. U njoj su poučavali uz katoličke svećenike i svjetovnjaci Peraštani. U pomorstvu su bili učitelji Rusima i dali im poznatog admirala Zmajevića. O njihovu negdašnjem blagostanju i kulturi govore i danas lijepe i visoke zgrade od tesanca kamena, ukrašene pendžerima u mletačkom stilu. Vrijednih književnika i kulturnih radnika dala je peraštanska porodica Zmajevića. *Andrija Zmajević* (1624—1694)

bio je vrlo ugledna ličnost, i od katolika i od pravoslavnih jednako voljen. Zauzimao je visoke crkvene položaje. Bio je opat Sv. Đurđa kod Perasta, zatim budvanski apostolski vikar i povjerenik Sv. Stolice, i na koncu barski nadbiskup i upravitelj budvanske biskupije. U Paštrovićima podiže lijepu crkvu, u kojoj je bio i sahranjen. U svom književnom radu upotrebljavao je ćirilicu. Napisao je Ljetopis crkveni od apostolskih vremena do god. 1667. U »Pjesmi o boju« opjevao je borbu s Turcima iz go. 1654., napisao »Pjesmu od pakla« i pjesmu »Slovinska dubrava, pohođena od Gospodina Boga 1667«.

Andrija je odgojio na naukama u Rimu svoga nećaka, još glasovitijega *Vicenca Zmajevića* (1670—1745), također uglednoga crkvenog dostojanstvenika, barskog metropolitu, kasnijega zadarskog nadbiskupa, velikog zaštitnika slavenske liturgije i glagoljice i plodna teološkog pisca. Vicenco se u svojoj prvoj mladosti bavio i latinskim pjesništvom. Izdao je u Rimu god. 1694. zbirku pjesama »Corona poetica«. Najviše je ipak pisao na narodnom jeziku. Istaknuto je već u poglavlju o glagoljici, da je on prvi uočio prijeku potrebu glagoljaške nastave, da je njegovim nastojanjem bio osnovan u Zadru poseban zavod za odgajanje glagoljaškog podmlatka, i da je taj zavod bio priveden svojoj svrsi od njegova nasljednika i izvršitelja njegovih osnova, nadbiskupa Matije Karamana. Iz Perasta su još dva manja zastupatelja knjige: *Josip Visković*, prevodilac Fenelonova »Telemaha«, i *Ivan Rupčić*, autor šaljivih i satiričkih pjesama.

Nedaleko od Perasta, u dnu risanskog zatona, nalazi se drugi gradić ilirskog postanka, poznat za prvog rimskog prodiranja u Ilirik kao posljednje zaklonište ilirskoj kraljici Teuti. To je današnje mjesto Risan, toliko poznato i slavljeno od sakupljačâ narodnog blaga Vuka Karadžića i Vuka Vrčevića radi čistoće jezika, živopisne folklore i dobro sačuvanih narodnih običaja.

Na izvanjskoj strani zaliva, od Kotora k jugu, deset kilometara daleko, nalazi se u prostranoj morskoj drazi gradić Budva, grčka trgovačka stanica Butua, poznata još iz IV. stoljeća prije Krista. Svoju je važnost zadržala i u rimsko doba. Promijenila je zatim više gospodara zaviseći najprije od kneževine Duklje, zatim od srpske države, pa od bosanskog vojvode Sandalja Hranića, i konačno od Mletaka, pod kojima je trajno ostala kao municipij sa svojim posebnim statutom. U Budvi se najviše istakla, i ne uvijek po dobru glasu, porodica konta Zanovića, doseljena iz Paštrovića. Književnik *Miroslav konte Zanović* (1761—1834) rodio se je u Mlecima, ali se još kao dijete preselio u zavičaj zajedno s ocem, koji je zbog hazardne igre bio istjeran iz Mletaka. Njegova starija braća Primislav, Stjepan i Hanibal morali su također da ostave Mletke ne samo radi hazarda, nego i s nepoštivanja vjerskih obreda i bogohuljenja. Klatareći se po svijetu, stekoše u Evropi glas genijalnih, ali opasnih pustolova i varalica. U tim nečasnim podvizima prednjačio im je Stjepan, prenoseći svoje pustolovine s trgovačkih sljeparija, zbog kojih umalo da nije bilo došlo do rata između Holandije i Venecije, i na književno polje. Pisao je, ili bolje krao i varao, u tri svjetska jezika, u francuskom, talijanskom i njemačkom, i to tako vješto, da ga ni sam filozof Rousseau nije mogao da prozre. Napokon je skončao svoj život samoubojstvom u holandijskoj tamnici.

Miroslav bijaše od svoje braće sređeniji i čestitiji. Njegove »Misli i popijevke«, tiskane god. 1785., zbirka su mudrih misli i rodoljubnih ljubavnih pjesama. Misli su dobrim dijelom prevedene iz francuskih *Pensées,* što ih je njegov zloglasni brat Stjepan bio izdao god. 1784. Po dolasku Austrijanaca u Dalmaciju zavelo je i Miroslava ono prigodničarstvo, što se u to doba u Dubrovniku bilo rascvalo. U pjesmi »Nebo se pomutilo«, kojoj dodaje i vlastiti talijanski prijevod, slavi god. 1815. rođendan cara Franje, a god. 1816. uznosi carevu ličnost zvučnom odom veličajući »njegovu neizmjernu pravdu«.

B. Istra i Hrvatsko Primorje

Istra sa svojim otocima u poglavlju o glagoljskoj književnosti češće je spominjana kao dio jedinstvenog područja hrvatske crkveno-slovenske književnosti, koja se upravo odatle i rasprostirala sjevernom i srednjom Dalmacijom dopirući do Dubrovnika. Za glagoljsku i glagoljičku hrvatsku knjigu ona je to i ostala sve do novijih vremena zajedno s kvarnerskim otocima Lošinjom — Osorom, Cresom i Krkom, otocima koji istarskom poluotoku pripadaju geografski, a pod Habsburgovcima su imali s njim zajedno i administrativnu upravu. Ta otočna i kopnena Istra, prvo i najjače žarište glagoljaštva, u toj grani književne kulture više je davala ostalim stranama nego što je od njih primala. Što ona nije s umjetnom narodnom književnosti sjeverne i srednje Dalmacije hvatala nikakve veze, niti razvila u XVI. i XVII. stoljeću kakvu svjetovnu književnu granu, iako je u svom pretežnom dijelu hrvatskog stanovništva bila čakavska, razlog je tomu izostajanju nejednakost odnosnih kulturnih činilaca. Istarski primorski gradovi sa svojom gospodom nisu bili Istri ni politički ni kulturno ono, što su Dalmaciji bili njezini gradovi u ta oba pravca. Gradovi i gradići zapadne obale, Milje, Kopar, Izula, Piran, Umag, Novigrad (Cittanova), Poreč, Rovinj i Pola — odviše su potpadali pod zapadni mletačko-talijanski utjecaj. Većina romanskoga stanovništva, koja radi svojih materijalnih interesa poznavaše i govoraše i jezik svoga slavenskog zaleđa, radi slabije prinove po slavenskom etničkom elementu uzdržavala se više ili manje vazda u položaju povlaštene gospode. Selo sa svojim »poljanima« ostajaše nasuprot kroz stoljeća samo kmet. U toj socijalnoj i ekonomskoj podređenosti, bez svojih narodnih vrhovnih vlasti, mijenjalo je to selo, bez ikakva svoga učešća i određenja, tuđe poglavare, koji su usto na štetu njegove ekonomske i političke jedinstvenosti rijetko kada gospodovali nad čitavim poluotokom. Ta je sudbina pratila Istru otkada se onamo doseliše Slaveni, od konca VI. i početka VII. stoljeća, kada su Hrvati počeli zapremati unutrašnji, južni i istočni dio poluotoka, a Slovenci se spuštati u sjeverni dio. U to doba uz obalu držaše još Bizant svoja uporišta. U VIII. stoljeću prevlada tu franačko-italska vlast sa svojim sjedištem u velikom, još od rimskih vremena utvrđenom gradu Akvileji (Oglaju) na zapadnoj granici, dok je za Tomislava istočni dio do Raše pripadao hrvatskoj državi. U X. stoljeću došla je Istra u sklop njemačke države, a odatle u lenski posjed različnih vladajućih kuća, dok se primorski gradovi razvijahu u samostalne municipije i trgovačke emporije sve do njihove manje i veće zavisnosti od Mletaka u XII. stoljeću. Unutrašnjost je Istre od X—XII. stoljeća pripadala gospodarima Kranjske i Koruške. U XIII. stoljeću jedan je njezin dio, t. zv. markgrofovija, sastojeći većim dijelom od primorskih gradova, postao lenom akvilejske patrijaršije sa sjedištem u Kopru, a upravljali su njim markgrofovi, namjesnici patrijarha, dok je t. zv. grofovija s glavnim gradom Pazinom, protežući se od gornjih dolina Dragonje preko Mirne i Raše do Učke, sastojala od biskupskih lena, plemićkih dvoraca i seoskih općina, i pripadala neko vrijeme goričkim grofovima, a zatim na osnovi ugovora od g. 1374. potpada pod Habsburgovce. Za sve to vrijeme sukobljivahu se u Istri municipalni feudni sistem s interesima akvilejskog patrijarhata i mletačke republike. U XV. stoljeću Mlečići postadoše gospodarima cijele markgrofovije i zadržaše u njoj municipalni sistem, dok su austrijski vojvode svoju pazinsku grofoviju poklanjali kao feud i davali je u zakup ili u zalog različnim velikaškim porodicama. Mletački su gradovi mnogo stradali u doba uskočko-mletačkih borba, a ratovi i različne nesreće bili su prorijedili stanovništvo i u ostaloj Istri. I Mlečići i Habzburgovci radi nestašice autohtonog življa naseljivali su u XVI. stoljeću nove stanovnike: na sjeveru Slovence, a u drugim dijelovima Hrvate, Rumunje, Ćiće i Arnaute; u Peroju pokraj Pule čak i nešto pravoslavnih Crnogoraca.

Ti prilivi useljeničkih elemenata unesoše veće šarenilo u postojeća lokalna narječja, ali ne poremetiše gospodstva čakavštine najstarijeg slavenskog stanovništva u Liburniji i srednjoj Istri, niti promijeniše karakter slovenštine u gornjem dijelu poluotoka, sjeverno od Rokave. U južnozapadnom dijelu poluotoka, miješanjem autohtonih narječja s novima, stvorena je štokavsko-čakavska grupa uz prevladavanje čakavštine, a isto tako po sredini, i više k zapadu, nastala je međusobnim prelijevanjem i prožimanjem mješovita čakavsko-slovenska grana. Pridolaženjem inojezičnih i inorodnih useljenika, Vlaha, Rumunja i Ćića, uz nešto Grka i nešto Arnauta, u moru goleme asimilatorne većine nisu bili bitno izmijenjeni etnički razmjeri talijanske, više primorske manjine, i slavenske, hrvatsko-slovenske kopnene većine. Narodnosne prilike poluotoka, koje je Eneja Silvije Piccolomini iz Siene, tršćanski biskup (od god. 1447.—1450.), a zatim papa pod imenom Pija II. (od god. 1458.—1464.) u svojoj latinskoj historiji Istre (izdanje ukupnih djela u Bazelu god. 1571.), u poglavlju *»De Histria hodie Sclavonia dicta«* obilježio riječima: *»Istri hodie Slavi sunt. Quamvis maritimae urbes Italico sermone utuntur, utriusque linguae peritiam habent«* — ostale su u glavnom iste i kroz dalja stoljeća. U primorskim gradovima gospodovao je dakle prema tvrdnji pape pisca talijanski jezik uz poznavanje jezika ostale zemlje. Gradovi su prema tome bili onda dvojezični, kako su bili i dvoimeni: *Kopar* uz *Capodistria, Poreč* uz *Parenzo* i t. d. I mnogo stariji, već spomenuti »Razvod istarski« svojom suponiranom redakcijom u tri službena jezika potvrđuje te navode. Navodno je bio pisan u dva ravnopravna zemaljska jezika, na talijanskome latiničkoga i na hrvatskome glagoljičkog pisma, a u njemačkomu samo kao u jeziku njemačkih gospodara jednog dijela Istre.

Tu interpretaciju doduše hipokrifno priznate jezične strane »Razvoda« potvrđuje cijela povijest glagoljske književnosti u Istri. Ona od najstarijih vremena do XIX. stoljeća registrira bezbrojne pisane i štampane spomenike, knjige, povelje, isprave, čak i glagoljske natpise, uklesane u kamenu: dakle sve one vrste glagoljske i hrvatske glagoljičke književnosti i pismenosti, koje su pobrojene u poglavlju o glagoljskoj književnosti. Za prvo najstarije razdoblje, do konca XV. stoljeća, drugih spomenika književne kulture, nastalih na istarskom tlu, u Istri zapravo i nema. Ta je nesporna činjenica u historijskom pravcu i posve razumljiva: starosjedioci Romani bili su kršćani od prvih vremena kršćanstva, a došljaci daleko izatoga pogani. Ove je trebalo na kršćanstvo istom obraćati, i to onim najuspješnijim sredstvom slavenskoga bogoslužja, kako je to bivalo u Moravskoj i Panoniji. Onda još mladi crkvenoslovenski jezik i njegovo novo pismo glagoljica našli su i ovdje svoje podesno tlo, dok je njihovo rasprostiranje, još jače i slobodnije nego u Dalmaciji, pomagao Rim na ustuk i u takmičenju s Bizantom. Njihovim rasadnicima postali su i ovdje samostani, najranije benediktinski, bez izuzetaka već u XIII. stoljeću, a za njima franjevački. Kod Vižinade, u zaleđu Novigrada i Poreča, postojao je na »Božjem polju« manastir Sv. Mihajla od sredine IX. stoljeća. Dva franjevačka u Kopru, Sv. Grgur i Sv. Toma, spominju se u XV. stoljeću. Franjevci su imali od toga doba svoje manastire u Novigradu i Poreču. U Čepiću, u bujskom kotaru, imali su svoj samostan redovnici Pavlini, t. zv. Sv. Petar u šumi, iz kojega je proizišao Šime Bratulić, vrhovni predsjednik i general pavlinskoga reda, a od god. 1604. zagrebački biskup. U Roču su djelovali benediktinci, u Martinšćici franjevci. Kasnije, u XVII. i u XVIII. stoljeću, istarski su franjevci sa svojom dalmatinskom braćom sačinjavali istarsko-dalmatinsku redodržavu, koju provincijal Ivković u svojim dekretima o redovničkom posinjenju iz god. 1729. nazivlje »našom provincijom hrvatskom«.

Svjetovni svećenici, mahom svi seoski i mnogi gradski župnici, obavljali su službu Božju i druge crkvene obrede na crkvenoslovenskom jeziku od najstarijih vremena, u svima župama Istre i po svima biskupijama: krčkoj, osorskoj, pulskoj, porečkoj, pičanskoj, novigradskoj, koparskoj i tršćanskoj. O fanatičnoj privrženosti seoske pastve staroslovenskoj liturgiji, a isto tako i o raširenosti te liturgije našlo se upravo zanimljivih vijesti i blistavih dokaza. U pulskoj biskupiji, koja se sve do god. 1830. sterala prema Liburniji uz more obuhvatajući i Rijeku, dođe god. 1593. do ljute borbe između riječkog municipalnog vijeća i biskupa Klaudija Sozomena zbog njegove zabrane, da se u župskoj crkvi Sv. Marije vrši slovensko bogoslužje. Vijećnici su nato jednoglasno zaključili, da se obustave sve dadžbine kaptolu, dok se god u njihovoj crkvi ne uspostavi glagoljska rimska liturgija. I biskup je uzmakao. Poučen iskustvom, njegov nasljednik god. 1663. pokuša da samo ograniči slovensko bogoslužje na pjevanje epistule i evanđelja na »ilirskom jeziku«, ali i on s malo uspjeha.

Bilo je tu, katkada, čak i oduševljenih podupiratelja i zaštitnika slavenske liturgije među samim crkvenim poglavicama talijanske narodnosti. U porečkoj biskupiji bio je to biskup Cezar De Nores. Da bi doskočio nedostatku crkvenih glagoljskih priručnika, »ilirskih knjiga«, kako ih on zove u izvještaju, obraća se predstavkom Rimu. Biskup Adelazij zabranjuje župniku Sv. Ivana od Sterne god. 1683. da misi na latinskom jeziku. Paštrićev »Katalog mjesta« navodi većinu glagoljskih župa u toj biskupiji. U »Sv. Petru u šumi« posljednji je župnik glagoljaš umro god. 1822.

U cijeloj pičanskoj biskupiji, u srednjoj Istri, uzdržala se isključivo ta liturgija do konca XVI. stoljeća. Da se glagoljalo i dalje, vidi se po tome, što biskup Antun Merentin izvješćuje Rim 1644., da su svi svećenici njegove dijeceze glagoljaši i da je sve stanovništvo doista »ilirsko«, pa ipak traži, da se crkvenoslovenski jezik u crkvi zamijeni latinskim. Prema svjedočanstvu Ughellijevu iz god. 1660., sadržanom u njegovoj »Italia sacra«, bila je u većini župa staroslovenština u crkvi tu još uvijek na snazi, pa je prema tome zaključiti, da je ono Merentinovo traženje bilo ostalo posve bez uspjeha. Isto svjedočanstvo vrijedi i za početak XVIII. stoljeća, kada je Ughelli živio i pisao. U novigradskoj biskupiji nije se glagoljalo u same tri župe: Novigradu, Umagu i Bujama; ali se zato glagoljalo u franjevačkom samostanu Bl. Djevice u Novigradu, a na dan sv. Pelagija, gradskog zaštitnika, i u samom gradu. Sam novigradski biskup Dominik Stratiko preporučuje redovnicima učenje crkvenoslovenskog jezika i pisma, a dužd Pavao Venier god. 1782. i 1783. ponavlja tu preporuku franjevcima. Dijecezanski sinod pod istim Stratikom potvrđuje god. 1780. upotrebu staroslovenskog jezika i preporučuje svećenicima nekoje »ilirske« knjige izvan liturgije.

Koparska biskupija kao da je bila najviše glagoljaška, jer je po istom Ughelliju brojila 13 glagoljaških župa naprama tri latinske. O. Irenej Della Croce piše god. 1698., da se je glagoljska liturgija obavljala i u gradu Kopru. Za tu se liturgiju upravo oduševljeno zalagao koparski biskup Pavao Naldini, pišući u svojoj »Coreografia ecclesiastica« (god. 1700), da se u cijeloj njegovoj biskupiji slavi Bog u dva jezika, u slovenskom za Slavene i latinskom za Latine, i to samo u latinskom jeziku u Ižuli i Piranu, a u Kopru na oba jezika. Naldini je zagovarao kod Sv. Stolice i potrebu ustanovljenja seminara za odgajanje slavenskih svećenika, i na svoju veliku radost postigao, da se taj seminar osnuje u Kopru god. 1699. Taj zavod je trajao do god. 1818., kada su njegova dobra bila prenesena na novoosnovani centralni seminar u Gorici. I u tršćanskoj biskupiji golema većina seoskih župa bila je glagoljaška. U Roču je zadnji glagoljaš umro god. 1840.

U osorskoj biskupiji, kojoj su pripadali otoci Cres, Lošinj i bliži manji otoci [među njima otok Susak (Sansego) s drevnim benediktinskim samostanom i skriptorijem za prepisivanje glagoljskih knjiga], i koja je god. 1822. bila ujedinjena s krčkom biskupijom, glagoljalo se od prvih početaka u svim crkvama osim u dvije stolne, osorskoj i creskoj. Na početku XIX. stoljeća osorski se biskup Petar Rakamarić bio nemilo zaratio sa svojom pastvom. Kao veliki latinofil dao se u sporazumu s velološinjskim župnikom i šestoricom kapelana na rđav posao, da iskorijeni staroslovensko bogoslužje, obrazlažući tu svoju mjeru prostaštvom i neznanjem slavenskih svećenika i njihovim sijanjem mržnje u stranačke svrhe. Poslužio se je pritom i jednom neistinom: da je slovenska liturgija i u Senju dokinuta. Otpor većine pučanstva protiv biskupovih novotarija bijaše žestok. Prosvjedovali su protiv te zabrane kod pape, prizvali se na Propagandin zbor u Rimu i na c. k. vladu u Zadru. Dok je nenarodna zadarska vlada biskupu davala pravo, rimska kurija oštro istupi protiv njega: naredi mu, da se po svim župama njegova područja uspostavi slovenska liturgija onako, kako je bila odobrena još od god. 872., a osim toga osudi nehaj i nemar, po kojemu je to bogoslužje u njegovoj biskupiji bilo nazadovalo, te pozva biskupa preko Sv. Zbora, da što prije izvijesti, šta sve treba da se poduzme, kako bi se staroslovenska liturgija sačuvala i trajno održala na čast slavenskoga naroda i na korist katoličke vjere.

Ta naročita briga za crkvenoslovenski jezik i obred od strane Rima bijaše se vidno pokazala i prije toga, za pape Klementa XIV. On je god. 1742. udijelio katedru za staroslovenski jezik u Urbanovu zavodu u Rimu Crešaninu Mateju Soviću, tadašnjem specijalisti za izdavanje staroslovenskih knjiga. Za zasluge, koje je u tom zvanju bio stekao, papa ga imenova arhidijakonom

osorske katedrale. Sović je i poslije bio često zvan u Rim za reviziju i ispravljanje staroslovenskog brevijara. On je — kako je već spomenuto u poglavlju o glagoljici — god. 1773. preradio i priredio za štampu »Gramatiku slovensku Meletija Smotrickoga, mniha rosiskago čina sv. Bazilija«, koja je bila izdata u Vilni god. 1619. Ta je prerada, a da se ne zna po čemu, ostala u rukopisu, koji se danas nalazi u ljubljanskoj knjižnici.

Predstavnici crkvene hijerarhije u Istri i podložno im svećenstvo, općenito uzevši, unapređivali su uz slovensko bogoslužje i vjersko nabožnu knjigu na hrvatskom jeziku bolje i uspješnije nego viši kler u Dalmaciji. U arhivu tršćanske biskupije našao se hrvatski prijevod bule pape Grgura, izdate god. 1371. u Avinjonu, a pisan glagoljicom. Pohrvaćeni evanđelistar, prozvan »Ščavet« ili »Sklavet«, prvi put se tiskao u Mlecima god. 1495. u »ilirskom« jeziku, najviše za Istrane. God. 1493.—1497. žakan pop Greblo-Greblić u Roču piše svoj »Kvaresimal«, t. j. korizmene propovijedi i tumačenja Muke Isusove. Sačuvan je u ostavini Petra Petrisa, kanonika u Vrbniku. Iz god. 1466. potječe već spomenuti glagoljički prijepis »Saltira« Petra Fraščića iz Lindara kod Pazina. U više istarskih mjesta našlo se t. zv. »Antoninâ«, a uz već spomenuti Žgombićev i više drugih zbornika, kao Ivančićev, Petrisov i t. d., s raznovrsnom duhovno-bogoljubnom i zabavnom građom, među kojom ima vjerskih i moralnih rasprava, propovijedi, pjesama, pripovijesti iz života svetaca i sl. Naročito starohrvatske duhovne pjesme bile su po Istri vrlo raširene i predajom tako sačuvane, da se nekoje još i danas doslovce pjevaju onako, kako ih je Vajs objavio u »Starinama« (sv. XXXI). U Arhivu zagrebačkog muzeja nalazi se original knjige »Kratka kronika«, koju su glagoljicom napisali u Boljunu o događajima između god. 1451.—1622. župnici-notari Frlanić i Krizmanić. U slovenskom pismu, a katkada i u crkvenoslovenskom jeziku bile su pisane istarske javnopravne i privatnopravne isprave, statuti, notarske i matične župne knjige rođenih i umrlih. Na starinu te pismenosti upućuje onaj najglasovitiji »Razvod«, u kojemu se nalazi zabilježeno i to, da su odaslanici općina pri utvrđivanju međaša pokazivali komisiji svoje starije

»razvode«, među drugima najstariji Golčanski razvod iz god. 1025., i najmlađi motovunsko-trviški iz god. 1271. Po bezbrojnim spomenicima književne kulture, od kojih ovdje spominjemo samo neznatan broj, jasno je kao sunce, da su glagoljička općenitija pismenost i latinička sporadičnija, kad god se i što god se pisalo na crkvenoslovenskom ili na živom narodnom jeziku u posljednjim stoljećima srednjega vijeka i u prva tri stoljeća novoga, bile raširene kod istarskih Hrvata po svim selima i seoskim naseljima, a osim toga, uz latinsku i talijansku pismenost, i po nekojim unutrašnjim i nekojim zapadnim gradovima primorske Istre.

Sredinom XVI. stoljeća, kada u srednjoj i sjevernoj Evropi bijaše najviše uzavrela protestanska bujica, a reformatorska propaganda stala da jače prodire sa sjevera na jug preko Kranjske, i od zapada ovamo preko Mletaka zbog njihova političkog prijeloma s papom, hrvatska je Istra po svom slovenskom bogoslužju i pismu bila pozvana, da kod južnih Slavena putem reformacije udari temelje njihovoj novoj zajedničkoj narodnoj književnosti. Tu joj je ulogu namjenjivalo nekoliko njezinih vrijednih sinova, ljudi smionih i dalekosežnih osnova: iz istarsko-pazinske oblasti Ivan Fabijančić, Matija Živčić i Juraj Cvečić, a iz mletačke Istre Matija Vlačić-Franković, Stjepan Konzul i začetnički vatreni zagovarač tih osnova Petar Pavao Vergerije iz Kopra. Kod izvođenja pothvata njima se pridružiše Antun Dalmatin iz Senja i Juraj Juričić iz Vinodola. Tu svoju propagandnu djelatnost oni međutim nisu mogli pokrenuti iz svoje istarske sredine. Mada se Luterova nauka bila onda jako raširila po Istri, svaki pokušaj samostalnog književnog rada u službi nove vjeroispovijedi na samom istarskom tlu zbog blizine Istre katoličkom središtu bijaše unaprijed osuđen na neuspjeh. Prema tome pokušaje obnove i ponarođenja crkvene književnosti vršili su sami Istrani van Istre, i to ili u Kranjskoj ili u Njemačkoj, i sredstvima i pod zaštitom stranih reformatora. Uza sve zamjerne početne uspjehe njihov rad ne bijaše polučio svoju naveliko zasnovanu svrhu. Suzbila ga je gotovo u zametku katolička reakcija, podupirana s jedne strane od Mletaka nakon njihove izmirbe s rimskom kurijom, a s druge od austrijske carske politike poslije njezina prelaznog kolebanja. Da istarski reformatori i u izvršenom dijelu svoga pothvata nisu bili bolje sreće, možda je tomu bilo uzrokom i njihovo nepoznavanje svjetovne dubrovačko-dalmatinske književnosti, koju na taj način nisu mogli da literarno iskoriste za svoje ciljeve.

Pothvat je taj u svakom slučaju bio dosta zanimljiva pojava. Njemu je dao prvi poticaj svojim radom za slovenačku knjigu Kranjac Primož Trubar (1508—1586), osnivač protestanske crkve kod Slovenaca i začetnik slovenačke književnosti; nadahnuo ga gorljivi pristalica reformacije P. P. Vergerije, sredstva mu je davao barun od Soneka (Žinek u Kranjskoj) Ivan Ungnad (1493 do 1564), a bio mu velikodušan mecena i Kristof, vojvoda od Würtenberga.

Petar Pavao Vergerije (lat. Vergerius), iz stare koparske vlasteoske porodice, uživaše i po rodu i po odgoju velik ugled. Njegov stariji brat istoga krsnog imena bijaše na glasu humanist, ali ni ovaj mlađi nije obrazovanjem mnogo zaostajao za njim. Bio je pravnik i dobar latinski i talijanski pisac. Još kao svjetovnjak služio je u Rimu Kuriji uz trećeg brata, papina tajnika. Bijaše postao i Petar Pavao svećenikom, i u tom zvanju župnikovao najprije u Komnu u Goričkoj, a zatim bijaše delegatom papinim u Beču i u Njemačkoj. Putovao je kao odaslanik Kurije u različnim crkvenim misijama po Francuskoj i drugdje. Bio je neko vrijeme i modruški biskup na dopustu, a zatim stvarno koparski biskup. Pristavši uz načela reformacije, izazva protiv sebe crkveni sudski postupak, za kojim je zbog njegova ustrajanja u novoj nauci slijedilo njegovo izopćenje i svrgnuće s biskupske stolice. Poslije različnih peripetija, za kojih je branio reformaciju svojim umješnim perom pišući agitacione brošure na latinskom i na talijanskom jeziku, smjesti se za neko vrijeme kao protestanski župnik u Vikosopranu, zatim se preseli u Tübingen k würtenberškom vojvodi Kristofu, koji ga uze k sebi za savjetnika. Vergerijevo poznanstvo s Ungnadom i Trubarom zagrije ga za ideju, da se od hrvatskoga i slovenačkoga jezika stvori zajednički književni jezik na osnovi crkvenoslovenskoga, pa da se preko protestanske književnosti na tom jeziku predobiju za reformaciju Hrvati, a preko njih i ostali južni Slaveni do Carigrada. U tu svrhu stupi s Trubarom u suradnju. Trubar je god. 1555. bio već izdao goticom u Tübingenu Katekizam i Abecedarij za Slovence. Vergerije ga sada skloni, da u idućim izdanjima goticu zamijeni latinicom, te da se rad proširi i na priređivanje hrvatskih izdanja. Posao se zaista u tom pravcu bio počeo lagano odvijati. Te iste godine izađe u Tübingenu (pod oznakom Padova) prva hrvatska latinicom štampana knjiga »Razgovaranje meju papistu i jednim lutoranom«, u kojoj je piscem bio označen Anton Senjanin, dok se jamačno pod tim imenom krio sam Vergerije. Suradnici se zbog više razloga doskora raskrste. Iako sam dosta nevješt hrvatskomu, Trubar nije vjerovao, da bi Vergerije bolje od njega poznavao taj jezik, a Vergerije nasuprot izjavljivaše, da je vješt i glagoljici i crkvenoj slovenštini, i da je jednom u Kopru misio i na tom jeziku. Kako Kopranin bijaše bolji organizator nego radnik i kao iskusan diplomat više potrebit vojvodi, za oživotvorenje svojih osnova o štampi i jeziku nije se više zalagao.

Vergerijeve ideje prihvati barun Ungnad, kad je uto radi svoga pristajanja uz protestantizam bio napustio carsku službu i iz Austrije prešao k vojvodi u Würtenberg. Ungnad uredi god. 1561. u Urachu u svom dvorcu, koji mu bijaše poklonio vojvoda Kristof, hrvatsku tiskaru. Upravu samog poduzeća povjeri on Trubaru, usvojivši prethodno njegov program, da se slovenačke protestantske knjige, što ih je bio već preveo i izdao, prevedu i na hrvatski, te tiskaju glagoljicom i ćirilicom, a od česti i latinicom. Glagoljska i ćirilska slova bila su u tu svrhu lijevana u Nürnbergu, a našao se i prevađač u hrvatskom svećeniku i reformatoru *Stjepanu Istraninu* s nadimkom *Konzulu,* rodom iz Buzeta (r. 1521.). Kao pop glagoljaš, Stjepan bijaše prešao na protestantizam još za Vergerijeva biskupovanja u Kopru. Izagnan iz svoje župe Starog Pazina, bio se prije toga sklonio u Ljubljanu, propovijedao tu i u Kranju, a god. 1552. prešao u Njemačku, upoznao se s Trubarom i počeo prevoditi njegove slovenačke knjige na hrvatski jezik. Stupivši sada u službu kod Ungnada, postane on glavnim izvađačem njegova poduzeća u hrvatskoj štampariji. Njemu se odmah pridruži odličan poznavalac glagoljske i ćirilske pismenosti *Antun Dalmatin* iz Senja (r. ?, umro 1579.), bivši istarski svećenik, koji je po izgonu bio također prešao u Ljubljanu i počeo tu prevoditi protestantske knjige na hrvatski, a zatim na poziv Trubarov prešao u Urach. Dalmatin i Konzul riješiše se s vremenom Trubarova rukovodstva i osoviše poduzeće na vlastite noge. Barun Ungnad i vojvoda Kristof snosili su troškove za lične i materijalne izdatke, koliko su nedostajali prinosi od staleža i sabora u protestantskim zemljama. Oni su sa svojim zaštitnicima dijelili čvrstu nadu, da će würtenberški evanđelički red predobiti za protestantizam slavenske zemlje i preko nove crkve dati im zajednički jezik. Štamparski, reformatorski i prevodilački poslovi stadoše se odvijati živo i žilavo, a pomagala su ih na različne načine i druga lica.

Poslije Vergerija davao je svoju pomoć stručnim savjetom i velikim znanjem iz područja teologije i glagoljske knjige *Matija Vlačić-Franković* (lat. *Flaccius Illyricus),* rodom iz Labina (r. 1520.). Vlačić je razvijao svoju nauku u mnogo latinskih i njemačkih knjiga, a i u svojim latinskim pjesmama o religiji, pišući o pokvarenosti svojih vremena i o neznanju, koje vlada u pitanjima evanđelja. Njegov zemljak, a u prvom nastupu i njegov zaštitnik, *Matija Grbić* (lat. *Garbitius Illyricus,* r. u Labinu 1501.) nije se mogao predobiti za reformatorski rad svojih sunarodnjaka. On se kao profesor klasičnih jezika na sveučilištu u Tübingenu bavio samo svojom strukom: prevođenjem i izdavanjem grčkih i latinskih pisaca, pjevanjem pjesama na latinskome i na grčkome jeziku i sastavljanjem latinskih govora.

Za suradnika u poslu štampanja i prevođenja Ungnad kroz neko vrijeme dodijeli Konzulu i Dalmatinu istarskog svećenika iz Pazina *Jurja Cvečića* (r. ?, umro 1585.). Cvečić je u dva maha boravio u Urachu, a inače je najviše živio na svom posjedu u Pazinu, odakle je radi nesigurnosti često prelazio u Metliku i Ljubljanu, dok nije tamo definitivno prešao i završio kao pastor u Ravnu.

Radi revizije i odobrenja prijevoda Novoga Zavjeta, Katekizma i drugih knjiga osim Vlačića davali su prve godine svoja mišljenja i dva u tu svrhu dovedena svećenika: *Matija Popović* iz Srbije i *Ivan Maleševac*, ustaški pop iz Bosne. Oni su imali da potvrde i ispravnost hrvatskih, odnosno glagoljskih i ćirilskih slova. Nakon dvadeset sedmica poslaše ih natrag preko Ljubljane, jamačno radi njihove slabe spreme.

Dok je hrvatska tiskara u Urachu štampala hrvatske knjige, i to veći dio glagoljicom, a ostale ćirilicom ili latinicom, pomagaše je u tom radu i tiskara u Tübingenu, štampajući latinička izdanja i naslove svih glagoljičkih i ćiriličkih knjiga. U Urachu je radio godinu dana (1562) i protestantski pisac iz Vinodola *Juraj Juričić*. Pisao je i prevodio i na hrvatski i na slovenački. U Tübingenu je g. 1563. izdao zbirku slovenačkih duhovnih pjesama »Ene duhovne pesni«. Surađivali su iz Ljubljane u prevođenju hrvatske Biblije i dva u ono vrijeme na glasu slovenačka književnika, kojima je bio poznat hrvatski jezik: *Sebastijan Krel* i *Juraj Dalmatin*. Krel se pritom toliko zanio za hrvaštinom i za glagoljskim i ćirilskim pismom, da je u svojoj »Slovenskoj postilji«, koju je izdao u Regensburgu god. 1567., i jezik i pravopis udesio prema hrvatskom tipu: »da Postila bude i Hrvatima razumljiva«. Sličan utjecaj hrvaštine vidljiv je i u izdanju slovenačke Biblije Jurja Dalmatina od god. 1584.

S Cvečićem je bio došao u Urach, još vrlo mlad, i Matija Pomazanić iz Istre, da bi tu izučio tiskarski zanat i u tiskari bio od pomoći. Na njega se obraćaju njegovi roditelji, te braća i znanci iz Istre, tražeći da im šalje hrvatskih knjiga. Na jednu njegovu pošiljku zahvaljuje mu župnik iz Tinjana Veranković lijepim glagoljskim pismom, uznoseći velikim hvalama Konzula i Dalmatina. O njima kaže, da su drugi Ćiril i Metod, jer da šire kao i prvi slavenski apostoli riječ Božju na hrvatskom jeziku.

Po odlasku Cvečićevu dođe na njegovo mjesto *Đuro pl. Drinovački*, podrijetlom iz Bosne, dobar znalac glagoljice i ćirilice. Bio je upotrijebljen za prevođenje i ispravljanje, putovao je s Konzulom i po poslu išao u Tübingen. Nakon 34 sedmice rada vratio se u Hrvatsku s preporukom svojih poslodavaca. U Urachu bijaše neko vrijeme uposlen još jedan suradnik iz Dalmacije, *Leonard Merčerić*, prije toga ljubljanski knjižar.

Po Konzulovu naputku izradi on prijevod knjige proroka Isaije. Poslije se našao među ilirskim đacima na sveučilištu u Tübingenu i u Padovi. Među pomoćnim osobljem navode se i dva Slovenca: Rupert Nikolić iz Beljaka i Leonard Mraula iz Ljubljane. Slagarski su posao vršili ponajviše Nijemci, a uvezivanje knjiga mjesne knjigovežnice.

Prevodilački i štamparski poslovi izvađahu se bez većih smetnja od god. 1561. do g. 1564. revnom radinošću Antuna Dalmatina i organizatorskom energijom Stjepana Konzula. Pošiljke se knjiga opremahu preko bečkih, gradačkih i ljubljanskih knjižara. Do god. 1565. bijaše izašlo iz tiskare u Urachu i Tübingenu usve 30 hrvatskih knjiga i brošura glagoljicom, ćirilicom i latinicom, nadalje 8 talijanskih i 5 slovenačkih. Velika je većina tih izdanja od Konzula i Dalmatina. Pod imenom samoga Konzula izašle su 3 knjige, 28 knjiga nose imena Konzula i Dalmatina; u 3 je pored njihovih imena štampano i Juričićevo ime, a samo u jednoj Cvečićevo. Glagoljicom su bile štampane pored drugih ove knjige: Abecedarium (Tabla za djecu), Katekizam, Postila, Prvi del novoga teštamenta, Drugi del novoga teštamenta, a te iste knjige bile su izdate i ćirilicom. Latinicom su pored drugih izašle: Katekizam, Spovid, Vsih prorokov Istumačenje hrvatsko, zatim obadva dijela Postile.

Nenadna smrt Ivana Ungnada za njegova putovanja u Češkoj potkraj god. 1564. bijaše početak konca u radu hrvatskih reformatora. Sa smrću njegova savjetnika prestane posve i potpora vojvode Kristofa, a i Kristof je koju godinu zatim umro (1568.). Konzul i Dalmatin presele se potom u Regensburg, gdje su još izdali god. 1568. svoje posljednje djelo Postilu (tumačenje nedjeljnih svetačkih evanđelja). Dalmatin se odatle vrati u Ljubljanu. Tu su njemu kranjski staleži, već ostarjelu i bolesnu, radi zasluga doznačili mirovinu, a Konzul prijeđe među donjoaustrijske Hrvate, i među njima nastavi propovjedničko zvanje.

Hrvatske protestantske knjige mogu se po jeziku ubrojiti u čisto narodne čakavske spomenike XVI. stoljeća. One su donekle prijevodi s njemačkoga i s Trubarova slovenačkoga, ali se bolje od Trubarovih knjiga otimlju duhu njemštine, jer su prevodioci imali pred sobom uz Lekcionar Bernardina Splićanina i nekoje stare glagoljske knjige i koji stariji rukopis iz crkvenoslovenskog doba. Za brzo nastale prejake reakcije mnogo je tih knjiga bilo uništeno i spaljeno, osobito u Ljubljani, odakle su se najviše i raspačavale, i gdje je sada djelovala glavna komisija za protivureformaciju. U Ljubljani je bilo spaljeno u jedan put 2000 primjeraka, a drugi put 3 voza tih knjiga. Od 25000 usve izdatih primjeraka svih hrvatskih knjiga, sačuvalo se samo 250 primjeraka.

Slična sudbina zadesi i hrvatsku tiskaru. Njezina slova i slike najprije su preneseni u Ungnadov grad Waldenstein, u nadi da bi se zauzimanjem njegovih nasljednika nastavio štamparski rad na podesnijem tlu, negdje na jugu, u Grazu ili u Ljubljani. Bilo je tu i rukopisa spremljenih i određenih za štampu u glagoljici i latinici. Štamparski materijal dospije najposlije u Graz, ali tu spriječi svaku uspostavu štamparije nadvojvoda Karlo, davši spaliti sve pronađene knjige, a preostale rukopise i štamparski alat spremiti u tvrđavu Schlossberg.

Boraveći u Grazu god. 1622. trsatski franjevački provincijal Franjo Glavinić dozna za to dragocjeno skladište i s pomoću predstavnika crkvene vlasti isposluje od austrijskog cara, da se glagoljska i ćirilska slova prenesu iz Graza na Rijeku. Upravo se u to vrijeme radilo o hitnom preštampavanju najpotrebitijih crkvenih knjiga, kojih bijaše gotovo sasvim ponestalo, pa je senjski biskup, prema želji zainteresiranih župnika u Istri i Dalmaciji, povjerio priređivanje novih izdanja Glaviniću kao najvrsnijem poznavaocu glagoljice. Glavinićevoj dobroj namjeri i spremnosti, da na Rijeci od preuzetog materijala uredi za taj posao glagoljsku tiskaru, ne izađe u susret Propaganda kao jedini mjerodavni forum za izdavanje liturgijskih knjiga, i tako je taj tiskarski materijal konačno bio otpremljen u Rim. U Rimu je umjesto Glavinića, koji kao franjevački starješina nije mogao da napušta svoga sjedišta, drugi stručnjak za glagoljicu, Hrvat Rafael Levaković, preuzeo brigu i posao oko priređivanja crkvenoslovenskih priručnika. Tako su kod Propagande započela i nastavljala rad te vrste različna lica, kod Sv. Stolice i izvana, kako je to prikazano u poglavlju o glagoljici.

Franjo Glavinić rođen je u Kanfanaru u Istri god. 1586., a umro je na Trsatu god. 1650. On pripada periodu najjače reakcije, u kojemu je protivureformacija bila već potisnula i ugušila u Istri i susjednim zemljama svako protestantsko naučavanje. Bio je nećak Sebastijana Glavinića, senjsko-modruškog biskupa. Koliko skroman, toliko i učen, odbio je da bude postavljen za senjsko-modruškoga biskupa, mada je do tri puta bio potvrđen za starješinu svega franjevačkog reda. Napisao je više djela bogoslovne i crkveno-historijske vrste, više njih na latinskom jeziku. Poslije izgona Turaka iz Like nastalo je njegovo latinsko povijesno djelo o Lici i Krbavi. Napisao je na talijanskome povijest Trsata i prikaz o postanku hrvatsko-bosanske redodržave. Njegova su hrvatska u Mlecima od g. 1628. do g. 1632. štampana djela: »Četiri poslidnje človika« s posvetom braći Nikoli i Petru Zrinskomu, »Cvit svetih« s posvetom Vuku Krstu Frankopanu, »Raj duše« i »Svitlost duše virne«. Ovo je posljednje bilo i preštampano, a napisano je, kako kaže sam pisac, »za ugodit bratji i vernim, a navlastito hervatskom jeziku i mojim Istrijanom«. Njegova je hrvaština mješavina od čakavskoga i štokavskoga narječja, a ima u njoj i staroslovenskih riječi i oblika.

———

Jedva se bijaše navršilo 100 godina od zapadanja hrvatske reformatorske književnosti, kada se u gradu Senju, slavnom uskočkom gnijezdu, u kojemu su se štampale i prve glagoljske knjige na domaćem tlu, rodio književnik mnogostruke djelatnosti *Pavao Ritter-Vitezović* (1652—1713), poligraf, historik, leksikograf, gramatik i pjesnik velikih koncepcija. Dok je njegov otac bio još Nijemac, samo radi zasluga stečenih na bojnom polju odlikovan ugarsko-hrvatskim plemstvom, sin mu Pavao toliko se već po svemu nacionalizirao u senjskoj sredini, kao da bijaše potekao od najčistije hrvatske krvi. U godinama škole i učenja putovao je mnogo. U Rimu je upoznao u svetojerolimskom zavodu glasovitog historika Ivana Lučića. U Wagensspergu u Kranjskoj zadržavao se duže vremena kod svoga starijeg prijatelja, slavnog historika Kranjske Valvazora, koristio se njegovom bogatom knjižnicom i kod njega usput izučio bakrorezbarsku umjetnost. U Senju je kao gotov čovjek obavljao različne javne službe. Bio je neko vrijeme senjski zastupnik na bečkom dvoru, pa stupio u vojnu službu i dopro do kapetanskog čina, dok ga kao dobra poznavaoca diplomatske historije ne izabraše hrvatski staleži za svoga poslovođu (agenta kraljevine). God. 1694. postade upraviteljem novoosnovane zemaljske štamparije u Zagrebu, u koju je svrhu bila upotrijebljena štamparija zagrebačkog isusovačkog kolegija, nabavljena još g. 1664. iz legata hrvatskog plemića Petra Bošnjaka. Bijaše Vitezović doista čovjek svestrana znanja i vanredne književne plodnosti, ali ga ni jedno ni drugo nije moglo da materijalno obezbijedi pod stare dane. S imanja Šćitarjeva, što ga bijaše dobio carskom poveljom nedaleko od Zagreba, otjeraše ga kaptol i plemstvo, pa je od nevolje najzad morao da se seli u Beč, gdje je i umro u bijedi.

Vitezović je u prvom redu historik. Od naširoko zasnovane historije južnih Slavena na latinskom jeziku izdao je samo »Stematografiju« ili grboslovlje. U historijsko-pjesničkom djelu *Plorantis Croatiae saecula duo* (Dva stoljeća Hrvatske u plaču) opjevao je u heksametrima na latinskome krvave bojeve i događaje u Hrvatskoj XVI. i XVII. stoljeća. Od njegovih drugih latinskih djela, *Bosna captiva* (Zarobljena B.) prikazuje propast bosanske kraljevine, »Banologia« historiju banova, a *Serbia illustrata* (Srbija u historijskom svijetlu) srpsku sredovjeku historiju do pada Smedereva (1459), ali je drugo i treće od tih djela ostalo u rukopisu.

Vitezović je bio i leksikograf i gramatik. Sastavio je dva rječnika, hrvatsko-latinski i latinsko-hrvatski, od kojih je prvi propao. Zamišljao je u toj vrsti nauke i radikalnu pravopisnu reformu raspravljajući o tome, kako bi se u onomastici imala da pišu imena i nazivi, a u fonetici glasovi narodnog jezika posebnim znakovima. Iz svojih kalendara-mjesečnika, koje je sam sastavljao i izdavao, skupio je mnoštvo mudrih izreka i poslovica i prenijevši ih u stihove složio od njih knjigu »Priričnik aliti razlike mudrosti Cvitije« (1703). U predgovoru svoga ljetopisnog

djela »Kronika aliti spomen vsega svieta vikov« (1696) izlaže nekoje misli i o književnom jeziku. Tu između ostaloga tvrdi, da bi svaki pisac smio da upotrebljava i riječi iz dijalekata u zamjenu za tuđice. U samom svom hrvatskom pisanju Vitezović je i štokavac i čakavac i kajkavac, poznajući dobro sva ta tri narječja. Da je njega zanimala i dalmatinska građanska književnost, vidi se to po tome, što se dopisivao sa Zadraninom Zanotti-Tanzlingerom i poznavao Barakovićevu »Vilu Slovinku«. Njemu je, kako se čini, lebdio pred očima ideal književnog jezika, koji bi u svom sastavu predstavljao sintezu glavnih narodnih govora naslanjajući se na književne tradicije prekovelebitske Hrvatske. Kao prigodničar spjevao je i mnogo latinskih pjesama.

Stojeći na pragu doba narodnog prosvjećivanja, Vitezović je kao polihistor i pjesnik i narodni pisac bez sumnje imao široke vidike i dalekosežne misli o tome, kako da se najbolje unaprijedi narodna knjiga i prosvjeta, te hrvatska politička i kulturna historija. Napisao je doista mnogo, i u tome mnogom dosta raznovrsna, ali je svoje velike osnove razrađivao samo fragmentarno, bez dubljih studija o pojedinim problemima, koji su nicali redom iz njegove dalekovidne glave, pa mu zato ni odnosna djela nisu do kraja izrađena. Hoteći da svojim geografsko-povijesnim radovima utvrdi granice hrvatske kraljevine naprama turskom i mletačkom posjedu, a s tim i pravo cara Leopolda na zemlje pod Turčinom, on je prvi nabacio velikohrvatsku ideju. Kulturno-književnu stranu njegovih misli usvojio je i oživotvorio Ljudevit Gaj, a političku baštinio i ostvarivao Ante Starčević.

Hrvatsko primorje s gradovima Senjom, Vinodolom, Trsatom, Rijekom i otokom Krkom, iako su u različna vremena politički bili usko povezani sa Zagrebom, ne mogu se ni po svome narječju ni po književnoj kulturi odijeliti od glagoljskog i čakavskog područja sjeverne Dalmacije i Istre. Krk pogotovu ne može. Krčki knezovi Frankopani štitili su od davnina, a više njih i sami gajili narodnu književnost i umjetnost, i brigu brinuli oko prosvjećivanja naroda. Dvadesetih godina XVI. stoljeća Bernardin je o svom trošku spremao prijevod cjelokupnog Sv. Pisma na hrvatski jezik. Katarina Frankopanka, žena sigetskog junaka Zrinskoga, izda g. 1560. za kajkavske Hrvate svoje »Molitvene knjižice«, a Juraj Frankopan (r. 1620.) bavio se svim granama lijepih umijeća: slikarstvom, kiparstvom, graditeljstvom i glazbom.

Franjo Krsto Frankopan, sin Vuka Krsta, a šurjak bana Petra Zrinskoga, autor stare popularne davorije »Na vojsku, na vojsku, vitezi izbrani«, bijaše i obrazovanošću i djelom u punom značenju književnik. Njegova zbirka lirike »Gartlic za čas kratiti«, kojoj se rukopis (nešto njegov, a nešto njegova sluge Romana, s kojim je bio i u tamnici) čuva u bečkom državnom arhivu, sastoji od 106 pjesama, od kojih je 28 prijevoda i prerada. U toj zbirci-vrtliću dobro je zastupan narodni deseterac, i ne samo što je tu osam pjesama spjevano na narodnu, nego ima i u ostalima mnogo narodnog duha. Na žalost ta je poezija svojom formom ponajviše sečentistički barokna. Najbolje su mu one pjesme, u kojima je našlo odjeka njegovo gorko tamnovanje, a najljepša od svih ona spomenuta koračnica. Prerana smrt od krvničkog mača (g. 1671.) prekinu njegov rad na jednoj socijalnoj satiri u prozi, njegovoj »Trumbiti« (trublji), koja je uzimala na nišan grijehe i opačine »vsih ljudi kako duhovnih tako svitskih, visokih i nizkih«. Pjesnik se bavio i mišlju oko osnivanja književne akademije po uzoru ondašnjih talijanskih, u kojoj bi se okupljali hrvatski književnici i stvarali neko književno središte.

Njegova sestra *Katarina,* žena banova, pokazivaše više sklonosti prema knjizi nabožnog sadržaja. Isusovac Baltazar Milovac izda o njezinu trošku svoj »Dvojdušni kinč« (1661), a ona sama prevede s njemačkoga i priredi za štampu molitvenik »Putni tovaruš« (Mleci, 1661). S nestankom te moćne velikaške kuće potamni i kulturni sjaj toga dijela Hrvatsko-istarskog primorja, isto onako kao i politički život banske Hrvatske uopće s izumrćem Zrinskih.

V. DEMOKRACIJA KNJIŽEVNOSTI I ANDRIJA KAČIĆ

Odlaze gospari . . .

Različne materijalne i političke nedaće i sve veće otuđivanje ljudi od pera narodnom jeziku uz opću pokvarenost prouzročiše u Dubrovniku krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća i veliko opadanje književne proizvodnje. Drama i ep, te dvije najbujnije književne vrste, gotovo izumiru. Lirika broji tek po kojega boljeg predstavnika. Umjesto književnika javljaju se paljetkari na polju književne povijesti i narodne starine. U drugim dalmatinskim gradovima, gdje tuđinska birokracija i veća talijanizacija školovanih ljudi potiskuje sve jače narodni jezik iz svakidašnje upotrebe, pravih književnika, poslije velikog patriote a slaba pjesnika Splićanina Jerolima Kavanjina, gotovo i nema. Sva je sreća, što ti gradovi s otuđenim višim društvom sačinjavaju tek sitne otočiće u moru ostalog, zdravog i krepkog, tuđinštinom još nezaraženog naroda, i što taj narod sa svojim patrijarhalnim i heroičkim načinom življenja i sa svojim još neiskvarenim običajima, iako politički bespravan i kulturno neprosvijećen, može da još čeka nekoliko decenija, dok plodovima prosvijećenosti i romantizma, a kasnije i zrelim tekovinama revolucije, postane glavnim objektom književnih i prosvjetnih nastojanja, te svojim duhom i životom počne da i sam ispunja književna djela, koja će biti namijenjena njegovoj cjelini i postajati njoj samoj duhovnom hranom.

Uprkos tim jadnim prosvjetnim i političkim prilikama, kulturni zastoj i književno mrtvilo u cijelom XVIII. stoljeću nije posvemašnje. Ima tu i tamo i sretnih prekida, ima i pokušaja, koji već drmaju ogradom vlasteosko-građanske, u sebi zatvorene pismenosti, tražeći, kako da je učine općenarodnom i prostonarodnom, da joj prošire područje od poluugaslih primorskih žarišta na cijeli narodni teritorij. Takovih doduše slabijih prodora u narodnu nepismenu zonu bivalo je i prije, za cvjetanja književnosti u gradovima, u Dubrovniku i drugdje. S napredovanjem preporođene nauke, nakon sloma feudalnog sustava i slabljenja povlaštenih klasa, oni su se sada još jače ponavljali, lomeći stare brane i sebirade otpore. Iz decentričnih pokušaja progovaralo je selo. Dizao je iz svjetlomrcanja glavu probuđeni demos-puk, otkad su gradovi, osim Dubrovnika, bili posve izgubili svaku svoju životnu snagu obnavljanja u okviru samostalne materijalne i književne kulture; otkad su njihova gospoda počela da postaju svačijima. Dotle taj demos-puk, od gradskih zidina pa dalje, ostajući u svojoj duši isti, nije mogao da postane ničijim — ostajao je u svojim nezamućenim praizvorima neprekidno svoj, u svojoj nekulturi kulturno bogat tradicijom, jezikom, običajima, uspomenama, a nadasve jednakošću svoje sudbine u nejednakosti političkih prilika, koje su mu se kroz stoljeća bez njegove volje i učešća nametale izvana. Lozinke socijalne revolucije o slobodi, o jednakosti i bratstvu, o pravima čovjeka i pravima naroda, ne uskomešaše mahom njegove guste i teško pomične slojeve; ali mu pripraviše zoru buđenja, otvoriše putove njegovu previše zaostalom, i zato sporijem napredovanju. Za nekoliko decenija taj će demos biti već toliko probuđen, da će ponovno početi da osvaja i u gradovima ono bolje i naprednije, što se njemu bilo duhom otuđilo i donekle iznevjerilo.

Stari Dubrovnik, onaj gosparski, aristokratski, u svojoj slobodi i prosvjeti zatvoreni Dubrovnik, opirao se uzalud nadolasku novih vremena. Teško mu se bijaše dijeliti s onim, što je u svojoj zatvorenosti bio natekao i dok je bio trudoljubiv, zasluženo uživao. Otimao se još nekoliko izjednačivanju s demosom, koji se pretvarao u narod; ali je sudbina i njemu bila nesmiljena. Zlatni vijek njegova blagostanja, njegove knjige i prosvjete zapadao je međutim i s posebnih razloga: Trgovina nije više odavna napredno cvala, nije više bilo bogaćenja ni rasipanja, otkada Sredozemno more bijaše izgubilo svoje prometno prvenstvo, a trgovini se otkrićem Amerike otvarali novi putovi preko

Atlantika. Veliki potres od god. 1667. bio je zadao svemu tomu još jači udarac, bio je gotovo do temelja uništio republiku sv. Vlaha. Koliko je još snagâ preostajalo u tomu njezinu višestrukom osiromašenju, upotrebljavane su koje desetljeće u obnavljanju svakojakih, a ne samo materijalnih ruševina. Ta velika narodna nesreća kao da je bila isto tako nemilice opustošila i književno polje. Našla je doduše u nasljedovatelju »Osmana« *Jakovu Palmotiću Dionoriću* (umro 1680.) svoga pjesnika, koji je opjevao i taj potres i tu obnovu u »Dubrovniku obnovljenu«, epu od 20 pjevanja, ali bez dvadeset Gundulićevih poetskih vrlina. Kao da su razularene prirodne sile i u onim preostalim ljudima bile poremetile životne sokove i unijele u njih kvarež i rastrojstvo.

Svećenstvo, jednako svjetovno kao i redovničko, nije više prednjačilo drugima ni svojim moralnim životom, ni većim znanjem, ni širom kulturom. I u same ženske samostane Sv. Klare, Sv. Marije i Sv. Katarine, u kojima su bile dvije trećine koludrica, dama, kćeri dubrovačkih gospara, a jedna trećina iz građanskih porodica, uvlačila se pomalo pokvarenost s ulice. Rođakinjama koludrica dopuštalo se, da se vjenčavaju u manastirskim crkvama uz velik sjaj i svjetovnu raskoš; da se u manastirima iskupljaju svatovi, da se u njima slavi pirno veselje uz pjevanje i glazbu, uz ples i pijanku. O tim malo utješnim vjerskim, ćudorednim i prosvjetnim prilikama svećeničkog staleža, koji je još uvijek vršio silan utjecaj na javni i privatni život u Dubrovniku, raspravlja opširan izvještaj *Đure Matijaševića-Mattei* (1669 do 1726), svetojerolimskog kanonika u Rimu, kamo se bio preselio god. 1710. poslije nekog spora s nadbiskupom Derobertisom, i ondje ostao do konca života. Prijepis toga za kulturnu povijest važnoga spisa sačuvan je u franjevačkoj knjižnici u Dubrovniku, uz nekoje napomene Đurina nećaka isusovca *Ivana Marije Matijaševića* (1714—1791). Đuro je svojski nastojao da doskoči tomu moralnom rasulu svojih sugrađana, a trudio se isto tako i oko sprečavanja književnog nazatka. Sabrao je lijepu zbirku štampanih i rukopisnih dubrovačkih knjiga i ostavio ih isusovačkoj gimnaziji. »Akademija isprazniјeh« bila mu je povjerila izradu rječnika i gramatike narodnog jezika, ali se zbog njegova odlaska u Rim taj posao prekinuo već u pripremnom stadiju. On je prvi među Dubrovčanima zapisao i nekoliko junačkih narodnih pjesama.

Poseban su odraz opadanja dobrog ukusa i dokaz ćudoredne podivljalosti svakojake brojne pjesničke tvorbe, erotične, satirične i dramske, malog činovnika republike *Antuna Gleđevića* (1650—1728). Erotika mu je raspuštena, a satira puna prostakluka, ali je to od svega što je dao i najbolje i najoriginalnije. Njegovih 5 drama uglavnom su prijevodi s talijanskoga, pa i dvije bolje među njima, »Olimpija osvećena« i »Damira smirena«, ali su bez oznake izvora.

Kulturnom zastoju i književnom nazatku malo su pomogla i dva učena društva, osnovana prvih decenija XVIII. stoljeća. Jedno je gospodsko-vlasteoska »Akademija isprazniјeh«, a drugo njezina suparnica, pučko-građanska »Akademija od šturaka«. Na njihovim sjednicama održavahu se učeni govori, čitahu se kraće pjesme i vođahu se o tom rasprave. Kod »Isprazniјeh« službeni jezik samo u početku bijaše hrvatski, a pismo ćirilica! Kasnije je latinski jezik, a za njim najviše talijanski, potiskivao narodni. Od god. 1721. kao jezik općenja počeo je da prevladava francuski. Rad se te akademije protezao na čišćenje jezika, na pravopisna i gramatička pitanja, a odatle prelazio na historiju, epigrafiju, numizmatiku i na pravnu znanost; ali je njezino glavno djelo imalo da bude latinsko-talijansko-hrvatski rječnik. Skupi li se to ujedno, dobiva se od prilike ujedinjeni radni program dviju talijanskih akademija: »Kruske« i »Arkadije«. »Šturci« su nasuprot okupljali neznatnije pjesnike i kulturne trudbenike manjih pretenzija. Uz narodni, i njima je službenim jezikom bio talijanski. Ali svejedno, ti dobronamjerni akademici sa svojim suparništvom i takmičenjem malo su što dali domaćoj knjizi i narodnoj prosvjeti, a još manje pravo izgradili i časno dovršili. Kada su po ukinuću isusovačkog reda preuzeli godine 1777. u svoje ruke »Dubrovački kolegij«, a s njim uopće i cijelo školstvo, »skolopi« (pijaristi), narodna je književnost i dalje životarila. Zaređali su književni paljetkari služeći se ponajviše latinskim i talijanskim jezikom. Među ovima se ističe svojim

pedagoškim i znanstvenim radom *Franjo Marija Appendini* (1768—1837), Talijan iz okolice Turina, profesor kolegija, arheolog i historik naših krajeva, autor »Historije i književnosti dubrovačke«, napisane talijanski, uglavnom nekritičke i kompilatorne radnje, i jedne »Ilirske gramatike«, također na talijanskome, možda najbolje među starijim gramatikama. I njegov brat *Urban Appendini* (1771—1834) napisao je više djela na latinskome, među njima i nekoliko basna.

U XVIII. stoljeću bijaše prestalo i negdašnje jače zanimanje za suvremenu talijansku književnost. Čitahu se još najviše pjesnik i melodramatik Metastasio i komediograf Goldoni, a prvi se dosta i prevodio. Uzrok tomu odbijanju od talijanske i obraćanju Dubrovčana k francuskoj književnosti treba ponajprije tražiti u promijenjenim, iz Francuske poteklim, socijalnim, političkim i vjerskim idejama. Odatle i dvadesetak nastalih prerada iz Molièra, iz početka preko talijanskih prijevoda, a kasnije i prema njegovim izvornim komedijama. Od tih prerada nijedna nije bila štampana. Čuvale su se u rukopisima po različnim dubrovačkim knjižnicama bez oznake preraditelja, koji su pri svom poslu postupali odviše slobodno, a katkada i samovoljno. Ponajviše su ožimali i proširivali sadržaj izvornika i pritom se služili svakidašnjim dubrovačkim govorom, s mnogo romanskih tuđica, prekrojenih na dubrovačku. Oko prikazivanja tih Molièrovih komedija najviše se trudio ugledni vlastelin *Marin Tudišević* (1707—1788). Za njim se povedoše još dvojica: *Josip Betondić* († 1764) i *Ivo Franatica Sorkočević* († 1771); ali prvi, koji je upoznao Dubrovčane s Molièrom bijaše *Ivan Sarov Bunić* († 1712). Da je i inače rastao interes za francusku književnost, dokazuje *Proto Miho Gružanin*. To je pseudonim jednog Dubrovčanina, koji je god. 1792. preveo »iz frančeza u slovinski dubrovački jezik« čuvenu sredovjeku francusku komediju D. A. Brueysa »Maistre Pierre Pathelin« i dao joj naslov »Pokrinokat«. Krajem XVIII. stoljeća pokušavale su se prema talijanskim i francuskim onovremenim strujama prikazivati u komedijama i nastranosti iz dubrovačkog života. Tako je *Ferdinand Putica* sastavio komediju »Pir od djece« i (prema talijanskoj) »Lakrdijaš u gibanju«, a Vlaho Stulli prema talijanskoj i francuskoj naturalističkoj komediji svoju »Kate kapuralica«. Uza sve to dubrovačka se drama samim tim prevođenjem i prerađivanjem nije više mogla oporaviti, a izvornim pokušajima nije dostajalo dramatskog talenta. Čak i u igranju s nedostatka domaćih glumaca pokazivao se nazadak. U teatru »Orsanu«, negdašnjoj »Luži«, u kojemu se prikazivahu Molièrove prevedene komedije i Metastasijeve melodrame — od ovih je Sorkočević bio preveo tri: »Didonu ostavljenu«, »Demetrija« i »Cira« — počele su gostovati po odobrenju senata i pod vodstvom posebnog teatarskog odbora talijanske putujuće družine komičara, tako da su priredbe domaćih komada postajale sve rjeđe.

Bolje poznavanje francuskog jezika i književnosti odrazilo se regbi dalekosežnije u socijalnom pogledu. I u Dubrovniku stale su se sve više širiti slobodoumne misli francuskih enciklopedista, a bilo je tu prema nekim iskazima i pojavâ razvratnog ateizma. U zapisniku istrage, koja se vodila protiv dva dubrovačka bezvjerca god. 1776., spominje se kao njihov »meštar« konte Zanović, vjerojatno Primislav, brat svjetskog protuhe Stjepana Zanovića, jer se taj bio sklonio u Dubrovnik kao kućni učitelj jedne ugledne porodice. Sliku ondašnje opće pokvarenosti predočuje nam još bolje ljutina, kojom Junije Rastić-Resti, doduše zagriženi konservativac, šiba te prilike u svojim latinskim satirama, te u svom konservativizmu ide tako daleko, da žali, što je za taj opaki svijet bila pronađena štampa. Nazadak u ćudoredu praćen je neminovno i nazatkom u narodnoj knjizi. Klasični, vjerski i duhovni pravac isusovačkog, a zatim skolopskog školskog odgoja nije više davao onako snažnih pobuda književnom stvaranju na narodnom jeziku kao u vrijeme Gundulića i Palmotića. Prosvijetljeni pojedinci, zadojeni u školi isključivo klasicizmom i opčarani ljepotama latinštine, koja usto bijaše kao vazda i službenim jezikom Crkve, odbijahu se od rada na svom narodnom jeziku. Kada se ti pojedinci i laćaju književnog posla, priklanjaju se odsele više latinštini, pogotovu za obrađivanje znanstvene građe, čemu se ti jezici onda smatrahu jedino doraslima. I tako se nekoliko odabranih umova, rođenih Dubrovčana, u doba općega dubrovačkog propadanja radije proslaviše u tuđini gdje su ponajviše i boravili, pišući svoja djela na latinskom i na drugim jezicima.

Među tim otuđenicima na prvom je mjestu jedan od najvećih umova svoga vremena, isusovac *Ruđe Bošković* (1711 do 1787), matematik, fizik, astronom i filozof, čuven sa svoje dinamističke atomistike. Sva je svoja djela napisao taj veliki učenjak ili na latinskomu ili na francuskomu ili na talijanskom jeziku, dok je tek sa svojom sestrom dopisivao hrvatski. Drugi isusovac, *Benedikt Stay,* pjevao je po Lukrecijevu primjeru o Deskartesovoj i Newtonovoj filozofiji također u latinštini. *Rajmund Kunić* (1719—1794), Boškovićev učenik iz rimskoga kolegija, a kasnije i sam profesor toga zavoda, uloži sve svoje bogato znanje i svoje zamjerne spisateljske sposobnosti u prevođenje grčkih pisaca na latinski jezik i u slaganje izvornih latinskih pjesama. Njegov latinski prijevod Homerove Ilijade i prijevodi Teokritovih idila i pjesama iz t. zv. grčke antologije uz njegove izvorne pjesme »Epigrammata« moralnog, satiričkog, šaljivog i prigodnog sadržaja, ubrajaju se u najljepše plodove latinske muze XVIII. stoljeća.

Taj Kunićev rad nastavio je njegov učenik *Brno Zamanja* (1735—1820), prevevši Homerovu Odiseju, sva Hesiodova i jedan dio Teokritovih djela. Stopama te dvojice udari i već spomenuti *Junije Resti-Rastić* (1755—1814), izvorniji i nezavisniji talenat, konservativac stare tradicije, ali dobar poznavalac talijanske, španjolske, francuske i engleske književnosti, veliki mrzitelj Napoleona i francuskih novotarija. Gotovo neosjetljiv za slavu svoje narodne književnosti, napisa u svom jeziku tek nekoliko neznatnijih pjesama. I on je prevodio na latinski iz Homera i Teokrita, iz Safe i Pindara, ali onako od dokonice, više za vježbanje, da bi bolje razvio svoju pjesničku nadarenost u svojim izvornim *Carmina,* zborniku elegija, epigrama, poslanica i satira. Njegov se talenat ipak najuspješnije ispoljuje u satirama, gdje se povodi za Horacijem, Sterneom i Addisonom. Pored enciklopedista, te domaćih i stranih ateista, uzeti su tu na nišan i domaći poroci: ženska nadriučenost i taština, sklizavi moral kazališta i pokvarenost štampe, a udara se pomalo i na besciljno političarenje u toj maloj republici u izumiranju. Njezinu je propast Rastić predvidio, a i nadživio ju, ali je u svom vlastelinskom ponosu staroga kova ostao prema novom gospodaru tuđincu zatvoren do svoje smrti.

Od Rastića je još zanimljivija ličnost *Đuro Ferić Gvozdenica* (1739—1820). Isusovački je pitomac i on, a inače je svjetovni svećenik i po ukinuću isusovačkog reda (1773) učitelj poetike u Dubrovniku. Doduše, on je osrednji i latinski i hrvatski pjesnik, ali je za našu knjigu i s književne i s kulturne strane vrlo važan pisac. Živeći i radeći isključivo u svojoj uzahnoj dubrovačkoj sredini, priklanjao se sad ovoj sad onoj suvremenoj struji i prosvjetnoj ideji, prema tome, koliko su one u slabim odbljescima dopirale i do Dubrovnika. Njegove latinske pjesme (epigrami, prigodnice i poslanice) i veće djelo »Periegesis« s opisom dubrovačkog teritorija, života, običaja i povijesnih uspomena, u opsegu od kakovih 3000 heksametara, nezahvalni su danak suvremenom pseudoklasicizmu. Dva njegova djela: latinska zbirka priča, izrađena prema narodnim poslovicama, i hrvatski prijevod Ezopovih »pričica« latinskog pjesnika Fedra, daleko su bolji odjek ondašnjeg prosvjetiteljstva. Od svega toga najznamenitiji su ipak njegovi latinski prijevodi naših junačkih i ženskih narodnih pjesama, posebno i zato, što su popraćeni hvalospjevima narodnoj primitivnosti i narodnim običajima, a na ustuk kulturnoj pokvarenosti onoga doba. Zagovaraju povratak k patrijarhalnom životu i učiteljici prirodi. Svojim ogledima i pogledima Ferić otvara kod nas vrata ranim počecima evropske romantike. Kolebajući u to prelazno doba između više oprečnih struja, kao da je naslućivao prevagu i pobjedu te romantike. On se čak nije otuđivao ni velikim novostima svoje današnjice: u ovećoj pjesmi »Uzeće Očakova« opjevao je rusku pobjedu nad Turcima slaveći caricu Katarinu i njezina vojskovođu Potemkina.

Kad je njemački historik Johannes Müller pročitao Ferićeve na osnovi narodnih poslanica izrađene latinske priče, zaželi da se njegovom pomoći upozna s našim narodnim blagom kao s neposrednim izvorom narodnoga karaktera i narodne predaje, prema kojima bi po mišljenju toga Nijemca svaki narod trebao da izgrađuje svoje uredbe i svoje zakone. Na Müllerov poziv Ferić odgovori god. 1798. dugom latinskom poslanicom. Ta je poslanica uostalom napisana prema Fortisovu »Viaggio in Dalmazia«, ali joj je važnost u tome, što su joj dodate u latinskom prijevodu dvije junačke pjesme, Hasan-aginica i Banović Strahinja — i trideset i pet ženskih. Junačke su u heroičkom heksametru, a ženske u metrima klasične lirike. Prevodiočeva velika briga oko ljepota latinštine i elegancijâ njezine pjesničke dikcije zastrije še na žalost dobrim dijelom duh i kolorit narodne poezije, a s time i ono, što je Müller poglavito od Ferića tražio: vjernu sliku narodnog života i narodnog karaktera onako, kako se nepatvoreno odrazuje u usmenoj književnosti. Kada je nešto kasnije Splićanin *Julije Bajamonti* (1744—1800) u svojoj latinskoj raspravi o Homerovim pjesmama iznosio opširniju paralelu, nabačenu već od Fortisa, između Homera i naših junačkih narodnih pjesama, Ferić odgovori i njemu slaveći patrijarhalni život, običaje i pjesme prostoga naroda. Kod toga je značajna njegova tvrdnja, da bi samo odličan njihov znalac mogao da savršeno prevodi Homera na svoj jezik.

Dok Ferić-Gvozdenica ovako neodlučno koleba između latinštine i hrvaštine, a drugi se, također istaknutiji umovi, utječu latinštini, dotle tri dosta dobra pjesnika, Ignacije Đorđi-Đurđević, Marko Bruerović i Đuro Hidža ostaju nepokolebljivo vjerni dubrovačkoj časnoj i slavnoj književnoj starini. Bruerović i Hidža ujedno su uoči pada republike i posljednji njeni lučonoše i branioci njezinih svijetlih uspomena.

Ignacije Đorđi (1675—1737), komu su naši Ilirci prekrojili ime u Đorđić, od trojice najstariji — umro je prije njihova rođenja — posljednji je dubrovački pjesnik većega stila. Po majci je bio praunuk pjesnika Zlatarića, a po ocu pučaninu, bogatu i uglednu trgovcu, postao vlastelin. Svoje prvo krsno ime Nikola zamijeni u redovničko Ignacije stupivši nakon dosta burnog svjetovnjačkog života do svoje 23. godine u isusovački red. Prije toga svog vjerskog obraćenja, na koje ga je po nekima natjerala nesretna ljubav, obnašao je čast kneza na otoku Šipanu, gdje se bio pročuo i svojim bećarlukom. Učiteljevaše kao isusovac u Markama i u Toskani, a zatim istupi iz reda i nakon kraćeg boravka u Rimu vrati se u Dubrovnik i stupi u benediktinski red, u dubrovački manastir Sv. Jakova. Braneći prava svećenstva protiv države zamjeri se senatu, i poslije desetgodišnjeg zatočenja u manastiru bude izagnan iz republike. Življaše potom neko vrijeme u Rimu, a zatim putovaše po cijeloj južnoj Italiji, dok ga ne pozvaše natrag u domovinu. Postavši malo zatim opatom Sv. Jakova, pa opatom na Mljetu, a neko vrijeme i predsjednikom mljetske kongregacije, vrati se u manastir. Za cijelo to vrijeme bavio se Ignacije svojski i književnim radom. Započevši ga u ranoj mladosti kao obožavalac Ovidijeve galantne erotike, nastavi ga i produži do konca u pokajničkom, više isposničkom smjeru i duhu. Kada je ono obračunavajući s čitavom svojom prošlosti odlazio u Rim, da stupi u isusovački red, on je bio uništio svoje prve svjetovne pjesme; ali kako su ih druga lica bila sačuvala u prijepisima, kasnije im on sam ublaži osudu, pročisti ih, probere i uredi. Ti probrani ostaci sačinjavaju danas njegove »Pjesni razlike«. Uz njih se kod pjesnikovih poštivača i prepisivača sačuvala ipak i još koja izopćenica, tako da je Ignacijev pjesnički cvjetnjak dobio s vremenom još veću raznolikost: ima ih i lascivnih i veselih, »razlikih zgoda nesrećne ljubavi«, prpošnih i dražesnih, »pirnih pjesni«, pastirskih ekloga, ljubavnih motiva, sitnih balada i bugarštica, a u svemu tomu i dosta pravog bisera erotike finog umijeća i otmjene elegancije. Ima čak i nekoliko pjesmica spjevanih na narodnu. Đorđi je u mnogima od njih ovidijevac i arkadijevac, nasljedovatelj talijanske pjesničke akademije »Arkadije«, ali kod njega ipak nije sve pusta šablona i usvojena manira. Dva mala primjera, motiv o djevojci Danici i motiv o krijesnici, dovoljni su da rasprše tu misao: Danicu je pčelica upekla u obraz misleći da je cvijet! — Krijesnica je dijelak sunca, zaostao u noći, da bi trava i cvijeće produžili svoje noćne razgovore. I pjesniku je ta »zvijerca« pomogla: pomoću njene svjetlosti pročitao je u tmici ljubavno pisamce, što mu ga Ljubica bijaše dobacila kroz prozor, dok je jedne noći svoju jedinu uzalud iščekivao do njezina dvora. Od popjevaka spjevanih na narodnu najpoznatija je »Zahvala jedne djevojke« s prvim stihom »Podranila djevojčica — jutros prije zore«. Ušla je rano i u narod, te se i danas pjeva po gradovima u Bosni. Među šaljive pjesme kasnijega postanja idu i »Suze Marunkove«, komična ljubavna pjesma u sestinama, parodija ljubavi Mljećanina Marunka prema Mljetkinji Pavici, po temi vrlo slična »Dervišu« rođaka mu Stijepa.

Prešavši iz isusovačkog u benediktinski red, Ignacije se pjesničkog poziva nije odrekao. Šta više, stao se baviti i naukom, pa je u tu svrhu češće boravio i u Italiji. Ma da njegova pjesnička djela zrelije dobi obrađuju, uz rijetke izuzetke, samo duhovno-nabožni sadržaj, u njima mu pjesničko umijeće ostaje istoga kova kao i u njegovim prijašnjim svjetovnim pjesmama: bujna, otmjeno raskošna forma, posve u stilu ondašnjega marinizma i književnog baroka. U Mlecima, u razmaku od dvije godine, bile su štampane dvije knjige iz njegova drugog perioda: »Uzdasi Mandaljene pokornice« uz »Razlike pjesni duhovne i djeloispravne« (g. 1728.) i »Saltijer slovinski« (1729). »Uzdasi« u osam pjevanja obrađuju istu temu kao i Gundulićeve »Suze«: pokajanje nakon grješna života. Upotrijebljen je tu i isti metar sestine. Prema Gunduliću iskaču u tom djelu ipak vidno osjetljive razlike poradi većeg lirizma i razvedenijeg psihološkog crtanja duševnih stanja, a to se kod Đorđija još bolje postizava i monologom biblijske žene uz otklanjanje čisto epskih elemenata. To odabiranje podesnijega ženskog lica za izražavanje sličnih duševnih stanja prakticiralo se u Italiji davno prije njega, a u samom Dubrovniku i prije i poslije: u već spomenutoj »Mandaljeni pokornici« Ivana Bunića Vučićevića, u »Herodijadi« Nikolice Bunića (umro g. 1678.), u »Sv. Rosaliji« Sara Bunića (1655 do 1721) i u »Životu i pokori sv. Marije Egipćanke« Nikole Marči (1718—1806).

U predgovoru »Uzdaha« Đorđi se brani od prigovora, da »Mandaljenino uzdisanje ne bi bilo naravno«. U toj obrani svoga estetskog idealizma i istančanog marinizma pjesnik neizravno osuđuje tobožnju realističku »naravitost« arkadijske škole, koja je u to doba i u Dubrovniku bila dala poticaj za osnivanje »Akademije od šturaka«. Na uzvrat »Šturcima« pjesnik ističe estetsko načelo, po kojemu poezija treba da bude sklad i umijeće.

»Saltijer slovinski« parafraza je svih Davidovih psalama, a odlikuje se krasnim jezikom i savršenom dikcijom u velikoj raznolikosti stihova i kitica. Nije isključeno, da je to parafraziranje bilo potaknuto poljskim prijevodom psalama, »Psalterzom« Jana Kochanowskog, jer Đorđi uznosi hvalama toga slavenskog pjesnika s dalekog sjevera, a ističe i inače svoju ljubav prema »slovinskom« jeziku, ne lučeći mu granica: čak i Ovidije, nekadanji njegov miljenik, bio bi u svome izgnanstvu propjevao na tom jeziku, da po nesreći nije prerano umro! Napisavši u prozi »Život prisvetoga Benedikta«, a u predgovoru »Saltijera« i »Život slavnoga kralja Davida«, ističe i ovaj Dubrovčanin potrebu, da naši učeni ljudi udare njegovim stopama, i da porade oko razvijanja proze i proznog stila, kako bi i svoj književni jezik stvorili podesnijim za svjetsku nauku poput latinskoga, ili njegova mlađeg izdanka, talijanskog jezika.

I o pjesničkom jeziku i obliku Đorđi izriče svoje posebne nazore: dikcija svakog pisca treba da je izrađena od sinteze elemenata narodnoga govora (hercegovačkoga) i književnog jezika (dubrovačko-dalmatinskoga) od prvih početaka njegova razvitka. Drugim riječima: pisac će razvijati dalje bez prekidanja svoj književni jezik proučavajući ga jednako u knjigama kao i u živom narodnom govoru, i zadržavajući tako ono, što je dobro, obogaćivat će neprestano »slovinsko pjesništvo novijem uredbama od pripjevanja«. Radi toga je on uz onovremene uobičajene oblike posezao katkada i za arhaizmima, za »davnijem dubrovačkijem načinima od pjetnomjerja«. U njegovim djelima dolaze do izražaja i različite vrste stila, udešene prema naravi predmeta: u »Razlikim pjesnima« stil mu je bujan i kićen, u »Saltijeru« uzvišeno jednostavan, u »Uzdasima« bujno dekorativan, a svagdje izglađen i istančan prema stegama pjesnikova ukusa.

Vanredna sposobnost i velika učenost osposobljavale su Đorđija za kritiku i autokritiku, odvodeći ga od čiste književnosti do teorije i nauke. Već njegova tumačenja »Saltijera« obiluju podacima iz grčkih, latinskih i hebrejskih vrela, a »Uzdasi« zadiru u teološka i metafizička pitanja. Njegova dva latinska djela, prvo o Iliriji — nedovršeno i neštampano — a drugo »O životu i djelima slavnih Dubrovčana«, nastala su u duhu mode onoga doba, kada su u Italiji nicale filozofske, znanstvene i književne akademije. Obadva su važan izvor za upoznavanje dubrovačke političke i kulturno-književne historije. Na tom je polju Ignacije imao i nastavljača u dominikancu *Saru Crijeviću* (1686—1759), isusovcu *Đuri Bašiću* (1693—1695) i franjevcu *Sabu Dolci-Sladoviću* (1699—1777), poznatu po latinskom djelu »O starodrevnosti i prostranstvu ilirskoga jezika«.

Nasljedovatelja svoga pjesničkog stila Đorđi nije imao. *Marko Bruerović* (1774—1825) od njega je suvremeniji i aktuelniji. Manji je umjetnik i manje kulturan pisac, ali je narodniji, jednostavniji i misaono napredniji. Upivši duh dubrovačke tradicije i dubrovačke sredine kao malo koji domaći pisac, Marko zavoli naš narod, njegov jezik, knjigu i običaje, kao da je bio čistokrvni Hrvat. A bio je rođeni Francuz iz Liona, sin René Charlesa Bruère Desrivauxa, francuskoga konzula u Dubrovniku. Tek što je kod dubrovačkih pijarista bio dovršio svoje školovanje, započeto u Marseili, naturalizirao se vrlo lako i vrlo brzo i savršeno naučio jezik svoje druge domovine. Postavši i on konzulom, najprije u Travniku i Skadru, a potom u Dubrovniku, priljubi se toliko uz sve što je prostonarodno i naše, i unaprijedi toliko našu knjigu, da treba žaliti, što ga je njegova služba još dosta mlada bacila daleko od naših strana, u sirski primorski grad Tripoli, gdje je i umro.

Marko Bruerović divan je dokaz asimilatorne snage našega naroda. Taj naturalizirani Francuz u kolu dubrovačkih književnika piše najčešće i najčistijim hercegovačkim narječjem, a što je još zanimljivije, najbliži je i po svojim političkim nazorima narodnoj ideji. Poljačkoga kneza Sapiehu na prolazu kroz Dubrovnik upravo začarava duhovitošću i originalnošću svoje dubrovčanštine, zadržava ga neko vrijeme u gradu i piše njemu u čast vrlo toplu »koledu«. U Travniku uzimlje za ženu priprostu

Bošnjakinju Fatu, a po Fatinoj smrti Maru Kisićevu, seljačko dijete iz dubrovačke Župe. Na odnarođivanje dubrovačke vlastele udara oštro kao kakav konservativni i ozlovoljeni dubrovački Katon. Antunu Sorkočeviću, kad je odlazio na nauke u Napulj, preporučuje u svojoj poslanici, da se čuva zavodljive tuđine i opasne tuđinštine, i da se što prije, obogaćen znanjem, vrati u svoju zemlju. Petra Aletića, koji otputova u razbludni Pariz, da tu prosiplje s mukom stečenu očevinu, drugarski prekorava i u čudu se čudi njegovoj odluci:

> »Tot i tebe hitra i mudroga,
> jadni Pero, zaniješe lude
> od Pariđa grada bijeloga
> besposlene igre i razblude?«

Na koncu pita: »Što te nije, bijesni neharniče, — ni u dvoru ni u rodu tvomu«? U »Satiri«, gledajući širenje tuđinštine, zapitkuje sa čuđenjem i bolju: »S pivnice jer (zašto) svatko do glasovita Pregata (Vijeća) — slavne bi se lako hrvatske odreko starine? — Jer (zašto) čupa od župskijeh do najponosnije vladike — stidi se svak jezik slovinski govorit«?

I Marka zavolješe ostali dubrovački književnici kao rođena brata. Svi ga oni časte i slave i izmjenjuju s njim brojne pjesničke poslanice. Ferić mu posvećuje zbirku epigrama; u jednoj svojoj satiri slavi ga Resti; Franjo Marija Appendini izriče mu svoju blagodarnost za prijevode nekojih narodnih i Kačićevih pjesama. S njima se Marko natječe i u građenju stihova na više jezika. Piše i na francuskome. Prevodi iz grčkoga i iz latinskoga; katkada istu pjesmu i na dva jezika. Njegove su omiljele pjesničke forme poslanica, epigram i maskerata. U crtanju sredine, s kojom je posve srastao i koju toplo i iskreno voli, poseže i za komedijom iznoseći smiješne dubrovačke tipove. Dvije njegove maskerate, »Čupe« i »Spravljenice«, crtaju dva ženska tipa iz obiteljske posluge: čupu, sluškinju koja još nije navršila 14 godina službe, i spravljenicu, kojoj gospodar poslije četrnaeste navršene u službi priređuje spravu (slavu). Maskerata »Zvjezdoznanci« prikazuje dvije skitnice, kako klatareći se po noći »proučavaju« astronomiju. Komedija »Vjera nenadana« zahvaća dubrovački život uopće s njegove komične strane.

Bruerovićevo pristajanje uz jezik s narodnih usta, njegova ljubav prama nepatvorenoj prirodnosti, njegov demokratizam i demokratski nacionalizam, i u tome nasljedovanje narodne poezije, koju ne prenosi onako surovo, nego je umjetnički i misaono oplemenjuje, sve te osobine njegova karaktera i pisanja predstavljaju početke već uvriježene romantike na našoj književnoj njivi.

Dubrovački liječnik *Đuro Hidža* (1752—1823), prevodilac Horacija (»Pjesni liričke«), nekojih Vergilijevih pjesama i Ovidijevih »Tristija«, u dijametralnoj je opreci s Bruerovićem u pitanju odnosa između književnoga jezika i narodnoga govora. Hidža u tom pogledu nije čak ni eklektik kao Đorđi: Njemu je pučka frazeologija »divlji kukolj«, »riječi su to divljega puka s bližih gora« (u poslanici Salatiću); nasuprot mu je nenadmašiv uzor dubrovački pjesnički jezik XVI. i XVII. stoljeća. U jednoj je crti svoga karaktera taj književni natražnjak ipak sačuvao nezamjenljivu dubrovačku odliku iz starih dobrih vremena: u jeku laskava prigodničarstva i puzava lakajstva nakon pada republike uzdiže se u njegovim izvornim, doduše malobrojnim pjesmama ponosno i mrko dostojanstvo ljudi staroga kova. U pjesmi »Minčeti«, namijenjenoj dubrovačkoj tvrđavi ispod Srđa, s koje su Francuzi bili odvukli topove, pjesnik ogorčeno žali gubitak dubrovačke nezavisnosti.

Prigodničarstvo, poliglotizam, prijevodna i znanstvena književnost, filološko i književno-povijesno paljetkovanje, razvodnjavaju kao zle posljedice još gorih uzroka općega nazadovanja dubrovačku književnost nakon sjajne epohe njezina cvjetanja Prošlost je njezina bila ipak toliko velika i tako djelotvorna, da je ni latinština isusovaca ni po ukinuću njihova reda talijanština pijarista, mahom Talijana, nisu mogle potisnuti u posvemašnju zaborav. Pored rođenih Dubrovčana daju se sada i rođeni Talijani na proučavanje njezinih djela i pisaca, jezika i historije dubrovačke. Prikupljanje jezične građe za rječnik, započeto krajem XVII. stoljeća pod vodstvom Đura Matijaševića, Ivana Aletića i Ivana Bunića mlađega od »Akademije isprazních«, nastavlja se sada s povećanom radinosti i daje prve dubrovačke rječnike. Za već spomenutim Mikaljinim i Dellabellinim izdaje dubrovački franjevac *Joakim Stulli* svoja tri rječnika: Latinsko-talijansko-ilirički leksikon (Budim, 1801), Iliričko-talijansko-latinsko rječosložje (Dubrovnik, 1806) i Talijansko-iliričko-latinski rječnik (Dubrovnik, 1810). Osim navedene gramatike »ilirskog« jezika i crtica o dubrovačkoj književnosti izdaje F. M. Appendini na talijanskome još i raspravu o podrijetlu sv. Jerolima.

Tim povijesno-književnim djelima utire se put proučavanju povijesti južnih Slavena i opće slavenske povijesti. Već dubrovački vlastelin *Jakob Lukarević* (= Luccari, 1551—1615) u svom talijanskom »Obilnom izvodu dubrovačkih anala« (Mleci 1605.) bio je prikupio prelazeći na XVI. stoljeće svakojakih vijesti i o susjednim zemljama, a dubrovački benediktinac *Mavro Orbini* (oko 1500—1564), prvi panslavist u nauci, sa svojom historijom Slavena (»Il Regno degli Slavi«) bio je pretečom trima isusovcima za njihov »Illyricum sacrum«, pravu enciklopediju crkvene povijesti južnih Slavena. Na tom su djelu radili na zagovor splitskog nadbiskupa Bizze i uz izdašnu pomoć mnogih naših ljudi do konca XVIII. stoljeća: *Jakopo Riceputi* i *Daniele Farlati,* i to najviše ovaj drugi, a po smrti njihovoj dovršio je djelo *Jakopo Coleti.* Od god. 1731.—1819. izašlo je 8 svezaka. Coletijeve dodatke i ispravke izdao je tek god. 1901.—1909. arheolog Don *Frane Bulić.*

U prijevodnoj se literaturi konačno javljaju dvojezični i trojezični pjesnici, pokazujući se jednako vješti u hrvatskoj kao i u latinskoj i talijanskoj versifikaciji. Prevodi se i s talijanskoga jezika na latinski. Prevodi se i s drugih evropskih jezika: *Ivan Salatić* mlađi god. 1759.—1829. pretače s njemačkoga Gessnerove pastirske idile. Te iste idile prevodi i Marin Zlatarić. U pomanjkanju domaćih zgodnih djela za predstavljanje u teatru prevode se, kako je već spomenuto, s talijanskoga i francuskoga Molièrove komedije, zatim kasnije i Goldonijeve, pa Metastasijeve melodrane. Stih izvornika u tim je prijevodima ponajviše zamijenjen prozom.

Vještina u stihotvorstu na više jezika daje silna razmaha prigodničarstvu, koje se bilo grdno razbujalo i u arkadijskoj poeziji susjedne Italije. Svi slučajevi smrti, rođendani, imendani, vjenčanja, nastupi novih vladara, dolazak koje velike ličnosti, ova ili ona pobjeda, sve je to pružalo pjesnicima i nepjesnicima čestih prigoda, da se raspjevaju koliko ih je grlo nosilo. Nagla promjena vladavine nije nimalo ometala te prigodničare: slavio se Napoleon; po Napoleonovu padu slavio se jednako oduševljeno i Franjo I. Obiljem te vesele pjesničke građe nadmašuju sve ostale drugove po muzama dva neumorna himnopojca: pijarist Appendini, koji je opjevao sve rođendane Franje I. od god. 1826.—1834., i dominikanac učitelj retorike Anđeo Maslač, koji je proslavio svu silu rođendana toga istog vladara na latinskom i na talijanskomu, a jedamput čak i na hrvatskom jeziku.

Dolazi predvodeći cijelo slovinstvo Starac Milovan

Besplodnim i neukusnim prigodničarstvom bijaše i književno i politički zaglibila velika tradicija dubrovačke vlasteosko-građanske, u svojoj cjelini ipak narodne književnosti, pošto je tri stoljeća uporedo koračala, a katkada se i časno takmičila s književnostima velikih i naprednijih naroda. Dok su Mlečići i Ugričići, udruženi s Nijemcima, kad ih samo ne bi razdvajali njihovi posebni interesi, ponajviše prekrštenih ruku motrili, gdje se »slovinski« golijat goluruk i odrpan krvavo nateže s Turčinom, a koji put se i sami s njime igrali junačke borbe hoćune ću, dok Mujo ne bi i njih stisnuo jače, dotle se gospoda po primorskim gradovima, negda ponosna sa svoga »slovinstva«, pretvarahu listom u »perkelaše«, te su s narodnim govorom gubili pomalo i svoju narodnu dušu. To odnarođivanje, to zaziranje grada od sela, vlastele od pučana, javljalo se u ovim stranama upravo na pomolu onoga historizma i prosvjetiteljstva, koje će na Zapadu podrivati prevlast upravo tih povlaštenih klasa i stvarati narod od potlačenih gomila, koji će književnost približiti narodu i nacionalizirati je ugledajući se u njegovu surovu jednostavnu umjetnost i osluškujući glasove narodne psihe. Tomu nasuprot primorsko-dalmatinska književnost, u svojoj iscrpenosti i podušenosti ograničena sada gotovo samo na jednu, dubrovačku oazu, nije nalazila vlastele ni građanina, koji bi je, na tuđinsku napudranu i našminkanu, u osvit novih, demokratskih vremena, uveli u narod i pokušali da je okrijepe i pomlade na praizvorima njegove primitivnosti, kako bi postala općenarodnom i pristupačnom isto onako pučaninu, kao što je otprije bila pristupačna gotovo samo vlasteli. Spas i obnova toj književnosti dolazili su naprotiv iz pučkih redova. Selo je naviralo u grad kao u prvo doba glagoljaštva, predvođeno svojim domaćim redovništvom i svećenstvom. U času kada ta muza građanka naše pismenosti, negda mlađa sestra Grkinji i Latinki, pomalo i bez lijeka izdiše, preuzimlje riječ i pero vila Zagorkinja, vila onoga Hidžina »divljeg naroda s gore i sa sela«, onoga Kačićeva siromašnog težaka i čobanina, uzdižući nad klasičnu liru i kitaru i nad talijansku mandolinu gusle javorove. U staro doba bijahu nju othranili benediktinci braneći je od latinaštva staroslovenštinom; u nova doba preuzeše je polumrtvu franjevci hraneći je i braneći je narodnom pjesmom i pričom od novonadošle venecijanštine. Mala Braća, u Dubrovniku prozvana »crnim« fratrima, sljedbenici asiskog sirotana sv. Franje, baveći se prije samo crkvenom i duhovno-vjerskom književnošću, te bogoslovnom i filozofijskom naukom, pregnuše sada, na početku XVIII. stoljeća, i oko stvaranja svjetovne knjige za prosti puk. Toj su seljačkoj književnosti prvim ugledom narodne pjesme i pučke pripovijetke, a sadržajem narodni duh i život, narodna prošlost i sadašnjost, povezana u okviru »slovinstva« jednim jezikom, jednom dušom, jednom viješću, riječima još neoznačena, ali srcem osjećana iliričko-slovinskog jedinstva.

Svoju vjersku dušobrižničku misiju vršili su franjevci u Dalmaciji još otkada je sv. Frane na početku XIII. stoljeća bio presadio i u naše primorje svoju nauku siromaštva, poniznosti i skromna rada za svakidašnji hljeb. Niknuše tada od Skadra do Zadra malobratski samostani sačinjavajući na tom tlu svoju prvu redodržavu »Sklavoniju«. Narod ih odmah zavoli, a pomagahu ih i njegovi velikaši. Iz Dalmacije prijeđoše u Bosnu, da suzbijaju bogomilstvo. Odatle se proširiše po ugarskim zemljama udružujući se u jednu jedinstvenu organizaciju, od koje se u XV. stoljeću odijeliše manastiri pod dubrovačkom vladom stvorivši svoju posebnu »Provinciju sv. Jerolima«. God. 1735. redodržava se razdijeli u tri provincije: jedna je bila provincija sv. Otkupitelja za Bosnu i Slavoniju, druga sv. Ivana Kapistrana za Ugarsku, a treća sv. Kaja za Dalmaciju.

Franjevci su se oduvijek služili pri svakom svom poslu i razgovoru, u propovijedanju, u tumačenju vjerske nauke i u dopisivanju samo narodnim jezikom. Njihovo pismo bijaše ponajviše bosančica. U Dubrovniku, gdje je sve do XIX. stoljeća početna nastava bila gotovo sva u njihovim rukama, dadoše Mala Braća i crkvi i državi velik broj uglednih ljudi: biskupa i nadbiskupa, uzoritih redovnika, okretnih diplomata, odličnih propovjednika i vrijednih književnika. Njihov karitativni rad bio je u svako doba i u svakoj nevolji narodu od velike pomoći. Stojeći vazda uz narod, na braniku vjere s propelom u jednoj ruci, a do potrebe i s mačem u drugoj, franjevci su se mudro snalazili u svakoj političkoj promjeni i održali se i pod najtežim prilikama u vršenju svoje vjerske i socijalne misije. Njih ni francuska revolucija ni tursko kopito ne pregazi i ne zgnječi. S narodom-pukom bili su srasli kao žilje uz deblo, i zato se povjerenje širokih slojeva pučanstva moglo tražiti samo preko njih. Tako je kasnije radio u Dalmaciji Napoleonov pouzdanik, general Marmont. Kada su u Dubrovniku za francuske okupacije bili ukinuti benediktinski samostani na Lokrumu i u Sv. Jakovu, negda toliko zaslužni za književnost i prosvjetu, našao se je i tu jedan franjevac, Inocent Čulić, da spašava blago njihovih arhiva i knjižnica. Posabrani i spaseni zaklad, koji je bio pohranjen kod Male Braće i obogatio njihovu knjižnicu, iznosio je do 1132 rukopisa i do 1904 štampana djela. Drugi franjevac, o. Ambroz Marković († 1834), bio je prvi izdavač Gundulićeva »Osmana«, a već spomenuti Stulli sastavljač velikog rječnika. Kako u Dubrovniku, tako su malobraćani radili na prosvjetnoj njivi i po ostalim dalmatinskim manastirima, u Zadru, na Hvaru, u Korčuli, u Kotoru, dajući svagdje po kojega radnika na kulturnom i umjetničkom polju, ali dotle vazda samo u djelima crkveno-vjerskog obilježja.

Prvi, koji je među franjevcima prešao na obrađivanje svjetovne književnosti vežući vjersko-moralnu s prosvjetno-zabavnom poukom u svjetovnom suvremeno-aktualnom predmetu, bijaše fratar *Filip Grabovac* (1695.—1749.), rodom iz Vrlike, mali preteča velikoga fra Andrije Kačića. Bio je ređen u manastiru Zaostrogu nedaleko od Makarske, a iškolao se u Italiji u višim bogoslovnim naukama. Postavši vojnim kapelanom za hrvatske konjanike u mletačkoj vojsci, boravio je u različitim gradovima Veneta, u Mlecima, u Palmanovi, Bresciji i Veroni. Njegov se otac Mato bio istaknuo u vojevanju protiv Turaka i za svoje junaštvo bio nagrađen priznanjem i zemljištem. Uprava franjevačke provincije uvrsti i njegova sina Filipa u počasno kolo svojih »otaca Provincije« poradi mnogih dobročinstava, što ih bijaše učinio siromašnim franjevačkim samostanima. Nije stoga nikakvo čudo, da se je Filip iskazao na peru vatrenim i vidovitim rodoljubom, braničem narodnih svetinja, koje dok brani udara na domaći kukavičluk i na crno odmetništvo: piscem revolucionarnih težnja, koji je u svojim gospodarima i njihovoj tlaci gledao nove Turke. Prvi je njegov književni rad bio pohvalna pjesma o narodnoj nošnji. U obliku letka bila je raširena među vojnike, njegove zemljake. Taj skromni, ali značajni početak s vremenom naraste do zabavna i poučna zbornika s različnim sastavcima u prozi i pjesmi historijskog, bajoslovnog, ali i suvremenog aktualnog sadržaja, što mu ga pružahu junačke borbe s Turcima i ondašnje teške političke prilike. Taj zbornik nosi značajan naslov: »Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga«, a podijeljen je u dva dijela. Prvi dio, od veće česti u prozi, vjerskog je i duhovnog sadržaja; drugi, s više pjesama, donosi historijsko-patriotska, u cjelini aktualnija štiva. Oba su dijela namijenjena zabavi i pouci prostoga naroda. Grabovac je u tome svom djelu najzanimljiviji kada slavi junake svoje otadžbine, kada pored junaštva ističe i uzdiže narodnu svijest, kada veliča narodni ponos i narodnu nošnju, a izvrgava ruglu odmetnike, nazivljući nevjernicima sve one, koji gaze i drže u sužanjstvu njegovu zemlju. Prošavši sretno obje cenzure, policijsku državnu i duhovnu crkvenu, njegova je knjiga bila

štampana u Mlecima god. 1747. Istom što se počela raspačavati, zadesi i knjigu i pisca nemila sudba: na anonimnu denunciju iz Sinja mletačka vlada podvrgne knjigu ponovnoj cenzuri, a ova pronađe u njoj nedopušteno kritiziranje režima, i u tomu ni više ni manje nego pokušaj bunjenja. Pisca smjesta uhapsiše, optužiše i osudiše radi veleizdaje, a sve primjerke knjige zaplijeniše i spališe na javnom mjestu. Iskusivši sve muke i grozote u tamnici pod »olovnim krovom«, osuđenik, već bolestan i svakojako izmučen, jedva postigne da bude premješten na mletački otočić sv. Duha, gdje doskora i umre u veljači 1749.

Dva su sastavka u čitavom zborniku navukla na prvog pučkog pjesnika taj nemili udes: pjesma »Slava Dalmacije« poradi aluzija na političko stanje Hrvata, uopće, a posebno u toj zemlji (koju, po njegovim riječima »svaka rđa gazi«), i pjesma »Od naravi i ćudi arvacke« radi toga, što je uz slične tužbe sadržavala i ove stihove:

Kad kralj oće kog da sarve,
tad Arvate meće parve,
a dobitak kad se dili,
tad pitaju, gdi ste bili?

Grabovac je kao pjesnik osrednji talenat. Još je neizglađen i neizbrušen, ali je u književnom pravcu velik blagovjesnik novotar. Slava je njegova u tome, što je svojim »Cvitom razgovora« začetnik pučko-seljačke književnosti, kojoj je po formi i dikciji ugledom narodno blago, a po sadržaju narodni duh i život, isto tako narodna sadašnjost kao i narodna prošlost. Svojih je udaljenijih preteča Grabovac imao samo po formi, po čistom narodnom jeziku, u svojoj subraći bosanskim franjevcima, a neposredno, po izmjenjivanju proze i poezije u istom djelu, u jednom dalmatinskom franjevcu, Skradinjaninu *Tomi Babiću* (1680.—1750.). Babić je svoj »Cvit razlika mirisa duhovnoga« sastavio u dva dijela: u prozni, nazvan »prostopisje«, a namijenjen vjerskoj pouci, i u poetski, nazvan »Složnopisje ili pisme« i spjevan u desetercima na narodnu, ali i taj drugi namijenjen samo moralnoj pouci. Prema tome se Grabovčevo djelo prvo po vremenu ispunja historijskim i patriotskim sadržajem, i koliko je poučno, nije to samo u vjerskim stvarima, nego i u svjetovnim pitanjima. Drugi dio Grabovčeva Cvita već po samom natpisu »Od iskazanja vladanja, kralja i kraljevstva, i različita zabiliženja svita vikova, jezika i naroda« — obuhvata cijelu političku i kulturnu povijest naroda sa zadatkom, da ga odgoji i zadahne vjerom u bolje dane, u njegovu samosvojnost, predočujući mu njegovu prošlost.

Ta književnost nije dakle više samo vjerska i duhovna, a nije ni gospodska, stisnuta među gradskim bedemima: cio istojezični i istokrvni narod njezina je čitalačka publika, a knjiga, što je ona sprema, svjetovno je dugo očekivano evanđelje, koje će se naći jednako na gospodskom stolu, uz obilatu užinu, kao i u torbi pastirevoj, da mu bude uz tjelesnu i duhovna hrana, neskromna okrjepa duši uz skromnu koricu kruha i glavicu luka. Odmah za Grabovcem dolazi Kačić. Dalmacija rađa svoga »slovinskog Homera«.

———

Andrija Kačić Miošić (1696—1760) rodom je iz sela Brista makarskoga primorja, a potječe od davne i znamenite plemićke porodice dalmatinskih Kačića. Otac mu vojvoda Bartul bijaše ugledan i imućan seljak, a majka, od roda Tomaševića, imala je brata Šimuna, franjevca, neko vrijeme starješinu u bližem samostanu Zaostrogu. Ujak je Šimun svoga sestrića — zvao se tada Ante — dao iškolati, da potom i on bude zaređen i primi redovničko ime Andrija. Kad je fra Šimun postao doglavnikom redodržave Bosne Srebrne, brinuo se i za dalje Andrijino obrazovanje. Tako je fra Andrija izučio filozofiju i bogosloviju u Budimu na višem učilištu franjevačke provincije, i posvetio se za učiteljsko zvanje među fratrima. Učiteljevao je u zaostroškom samostanu predajući filozofiju i moralku. Odatle ga premjestiše na bogosloviju u Šibenik za generalnog lektora, a poslije desetgodišnjeg školovanja u šibenskom zavodu izabraše ga za gvardijana manastira u Sumartinu na Braču, kamo se od Turaka bijahu sklonili franjevci iz Makarske. Iz Sumartina se vrati u zaostroški manastir i ostane tu do svoje smrti. Bio je pokopan u manastirskoj crkvi. God. 1890. bio mu je narodnim prinosima podignut spomenik u Makarskoj, djelo kipara Ivana Rendića, a god. 1891. i u Zagrebu.

Kačićeva književna djela nastala su jamačno za posljednjih godina njegova života: od god. 1750., kada je kao apostolski poslanik redodržave imao prilike da često putuje na sabore i skupštine svojega reda po Dalmaciji i Bosni, pa je tako mogao da upozna mnoge krajeve i svakidašnji život prostoga naroda, njegove sklonosti i njegovu predaju. Njemu se uostalom narodni duh javlja još od djetinjstva u njegovu kršnom i krasnom zavičaju, makarskom primorju, gdje je odvajkada rastao najkrepkiji soj ljudi, gdje je cvala junačka pjesma i gdje se govorila najčistija štokavština ikavskog izgovora. Od škola i učenja bijaše Kačić napose upućen u strani i domaći historizam, u ljetopisnu onda nabujalu književnost, koja je tragom predaje pjesme i priče predstavljala narodnu historiju slaveći velika lica i krupne događaje. U književnom smjeru pokazivao mu je pravi put svojim sretno odabranim načinom pisanja redovnički brat Grabovac, nešto stariji od njega, također zaostroški pitomac. S više opreza i s mnogo širim vidicima Grabovčev se »Cvit razgovora« rascvao u Kačićev »Razgovor ugodni«, a narod »ilirički aliti arvacki« proširio se u narod »slovinski«.

»Razgovor ugodni naroda slovinskoga«, Kačićeva »pismarica«, glavno je njegovo djelo. Prije toga bijaše štampao u Mlecima (god. 1752.) na latinskom jeziku samo svoj udžbenik za logiku »Elementa peripathetica«, izrađen po filozofu Duns Skotu. »Razgovor« je zbornik pjesama i popratnih sastavaka u prozi. Njegova dva izdanja, što ih je sam pjesnik priredio u vremenskom razmaku od jednog trogodišta (prvo je izdanje od god. 1756., a drugo od god. 1759., oba u Mlecima) jasnim su dokazom, da je ta knjiga naprečac bila osvojila seljački narod. To se zaključuje i po tome, što je u drugom izdanju pjesnički dio od 41 pjesme narastao na 137 pjesama! Uopće je vrlo rijedak slučaj, da su negdje dodaci drugog izdanja jedne te iste knjige u kratku razmaku nadmašili opseg prvoga za preko dvije trećine: Kao da se pjesniku žurilo, da poda sve što mu je od iskona buktilo u duši, kako ga prije ispunjenja pjesničkog mu zavjeta ne bi zaskočila i u radu prekinula smrt. I nije ga pretekla. Umro je godinu dana poslije drugog izdanja.

Jamačno je ranijeg postanka, ali drugo po važnosti, Kačićevo prozno djelo »Korabljica« (lađica). Plod je to svakako starijih godina, zapravo kronika glavnih događaja »od početka svita do dneva današnjega«. Štampana je u Mlecima god. 1760., dakle također nešto prije piščeve smrti, a popraćena je njegovom izjavom, da je izrađena po latinskim i talijanskim knjigama i kronikama Pavla Rittera Vitezovića.

I »Razgovor« i »Korabljica« napisane su u duhu tadašnjeg historizma, na izmaku herojskog doba kršćansko-turskih ratova i za nestajanja feudalnog kršćanskog poretka. Nastavak su književnog rada bosanskih franjevaca i njihovih prvih sljedbenika u Dalmaciji, Babića i Grabovca, ali su mnogo obuhvatniji i bolje upriličeni sklonostima i sredini prostoga naroda, u nauci doduše na nevelikoj visini, ali u književnoj pismenosti svjetovniji i daleko napredniji. I jedna i druga knjiga dijeli se u dvije sastavne česti. »Korabljica« je sastavljena u lijepoj prozi na »bosanskom jeziku«, sa sadržajem »od svake vrsti stvari i događaja«, i prema tome tako raznovrsnim, kako je raznolik bio bajoslovni teret starozavjetne lađe Noemove. Njezin prvi i veći dio iznosi starozavjetna pričanja od početka svijeta do Kristova rođenja, a drugi događaje od Kristova rođenja do pjesnikovih vremena, uglavnom ipak najkrupnije događaje na slavenskom Jugu. Oba dijela imaju narodno junačko obilježje, jer oba crtaju samo veće »ratove i vojevanja«. Drugi dio govori posebno i o knezovima i vlasteli naroda slovinskoga, o Juri Kaštriotiću, o Sibinjaninu Janku, o Frankopanima, i najzad o Kačićima, iznoseći rodoslovlje te »stare i plemenite kuće«. Sastavljač posvećuje svoju »Korabljicu« mladom knezu Makaraninu Jakovu Ivičeviću, slaveći njegove junačke pretke i potičući ga, da se ugleda u njihova junaštva.

I »Razgovor« je kronika svoje vrste u stihovima i u prozi, nižući povijesne događaje slovinskoga naroda od Aleksandra Velikoga do Kačićevih vremena. Prvi, pretežito prozni dio slavi kraljeve, knezove i vitezove iz doba njihovih samostalnih država do pada Carigrada (1453.) Drugi, u kojemu su pretežnije pjesme, veliča najslavnije junake i porodice, koji se proslaviše u vojevanju s Turcima za njihove prevlasti na Balkanu do oslobođenja Beča, te dalje za njihova uzmicanja do Kačićevih najbližih suvremenika. U jednom i drugom dijelu pjesme su njihova jezgra, njihova glavna sadržina. Zato su već u drugom izdanju onoliko brojnije. Proza je samo dokumentacija opjevanih lica i stvari, ispunjavanje i objašnjavanje pjesničke sadržine podacima nepoetske prirode, koji su doduše potrebni, ali su neprilični za pjesničku obradbu.

U svom »Razgovoru« Kačić udara po načinu svoga pjevanja stazom narodnog pjevača, slijepca guslara. Priča i pjeva o staroj slavi iz dalekih, tamom obavitih vremena, ali i o junačkim djelima novijega doba i o najnovijim još svježim i dičnim uspomenama, dakle o mrtvim i živim junacima, da bi preko njih povezao prošlost sa sadašnjošću. Pjevač je to, koji bodri i tješi, koji naslađuje i uzdiže, u prvom redu ono bezimeno i nepismeno mnoštvo, koje za njegovim razgovorom ugodnim najviše čezne: siromahe čobane i zlopatne težake, koji u pustoši svoje jednolične svakidašnjice, za odmaranja u hladovini, na večernjim posijelima poslije teške rabote, u neradne dane i blagdane, doživlju pjevača sveznadara i na njegovo ljupko, njima po duši u svemu blisko pjevanje osjećaju, kako im u žilama vrije krv junačkoga roda, i u svom se neimanju kao po kakvoj čaroliji vide odjednom obogaćeni grijanjem svojih prostodušnih srdaca na žaru junaštva i viteštva svojih velikih ljudi.

Kačiću pjevaču, katoliku i franjevcu, nije samo hrvatska starina i novina njegov pjesnički svijet. Njegova narodna vila jednako slavi i srpska i bugarska junaštva, pa čak i arbanaska i ugarska: uz Zrinovića Nikolu veliča i Miloša Obilića, uz Skenderbega Juru i sužnja Vladimira, uz Ivu Senjanina i Sibinjanina Janka — sve što se u njegovu slovinstvu, kod južnih Slavena, s njima i oko njih dugo rvalo i teško lomilo u borbi s Osmanlijama i zalogom svoga junaštva spremalo svima daleki konac robovanja i željkovani dan oslobođenja.

Kao bogoduhi pjesnik Kačić se i posve prenesao i uživio u svoju proročku ulogu. Predstavlja sebe starcom Milovanom, guslarom bijele brade do pojasa i žutih sokolovih očiju. S guslama pod pazuhom skita se starac od Zadra do Skadra, od Mostara do Kotarâ, i gdjegod zastane, pjeva o junačkoj slavi. Na kraju pjesme traži od pobožnih slušača samo čašicu rujna vina, ili im izriče skromnu želju, da ga, kad umre, spomenu barem bolnim uzdahom: — Milovane naš dobri, pokoj ti duši! Obilazeći tako i pjevajući, starac se već i razbolio teško od starosti bola velikoga. Ne može više da prepoznaje žive junake, da svakoga od njih zove po imenu. Postao je eto pravim guslarom slijepcem, koji ne vidi više ni sunca ni mjeseca; oslijepio je, da bi pod svojim tužnim sljepilom još jasnije vidio i još jače uzljubio sve, što je negda gledao i slušao i pri zdravim očima uz gusle pjesmom slavio.

Kačić je poznavao bolje nego ijedan naš književnik prije njega naše junačke narodne pjesme o velikim događajima i licima XVI. i XVII. stoljeća. On je te pjesme od svoje prve mladosti slušao, bilježio ih i proučavao živeći u onom divnom primorju ispod Biokova, gdje su se najradije ročili slijepi guslari i narodne vile. Shvaćao je i osjećao bolje od drugih svu ljepotu samorodne poezije i dublje ponirao pjesničkim okom u narodnu psihu kao u praizvor primarnih osobina i najčistijih vrednota, što ih u sebi krije narodno biće. Odatle njegovoj pjesmarici lakoća i jednostavnost dikcije; odatle njemu sav pjesnički govor i pribor, jednak oblik i srodan sadržaj. Kačićevu metru, epskom desetercu, jedina je novost u tome, što se kod njega slaže u strofe od četiri stiha, i što se nerijetko dva po dva vezuju rimom. Uostalom jedna i druga novost jedva je primjetna: lako pripovijedanje teče bez prekidanja kao da tu i nema strofa, a srok je ponajviše glasovna sličnost, te se javlja posve neusiljeno, bez ikvakva traženja. Ta formalna strana njegovih pjesama toliko je prirodna i do kraja narodna, da su mnoge prešle iz knjige u narod, a sve skupa tako omiljele i seljaku i školovanu čovjeku, kao da su upravo izvorne narodne.

Veća je novost »Razgovora« u kakvoći njegova sadržaja. Posve u duhu tadašnjeg historizma Kačiću je norma ne samo traženje vjerojatnosti, nego i suhe historijske istine. U njega nije naći kakova raspojasana maštanja, kakova preuveličavanja, koje bi na narodnu raslo do naivne komičnosti. Za ispričanim podvigom obično slijedi pozivanje na domaći ili na strani pisani izvor. Ako je riječ o nedavnoj prošlosti, navode se koji put i živi svjedoci. U prvom izdanju iznosi se junački događaj još onako, kako ga je pjesnik negdje čuo u samom narodu; u drugom se činjeničke pojedinosti već ispravljaju prema bolje utvrđenoj versiji ovoga ili onoga ljetopisca: »Viruj, pobro«, jer tako piše ova ili ona knjiga. Narodna pjesma njemu dakle nije posve vjerodostojan svjedok, najmanje u svojim pojedinostima. O Sibinjanin-Janku i njegovu nećaku Sekuli donosi Kačić, osim svojih, i po jednu narodnu pjesmu, ali odmah dodaje primjedbu: »Lipe su slušati, ako i nije moguće da su posve istinite«. Jamačno poradi te svoje ljubavi za posvemašnju istinu Kačić i ne pjeva nigdje o Kraljeviću Marku, iako ga vrlo često spominje kao uzor snage i nesavladiva junaštva. Kada mu je pjevati o suvremenim događajima ili o uglednim živućim porodicama, za koje još ne nalazi svjedočanstva u utvrđenoj povijesnoj građi, oboružava se oprezom: traži sam dokaze prekapajući manastirske i općinske arhive, pretražujući isprave po kućama koljenovića. Za svaku slavu zahtijeva na uvid povelju, počasnu medalju, spomenicu od kojega vojvode, »krilo« od dužda mletačkoga, ili, u pomanjkanju svega toga, izjavu posve vjerodostojnih svjedoka, istinoljubivih svećenika i časnih staraca. Tko god ne posjeduje takovih potvrda o slavnoj prošlosti svojega roda, ili nema da pokaže vlastitih junačkih čina, taj pjesniku nije koljenović, o njemu i o njegovima ne pjeva Milovan, ma bila inače ta porodica ili osoba po svojemu bogatstvu i naobrazbi kolikogod ugledna i moćna.

Taj Kačićev aristokratizam viteštva i plemenštine, koji seže do isticanja svoga vlastitog plemenitog roda — o čemu je pjesnik tražio i potvrdu duždevim pečatom — nije nimalo u protuslovlju s književnim demokratizmom pučkoga pjesnika. Nije to samo odjek feudalnoga doba u njegovu zapadanju, ili samo odraz još sveđ trajućeg herojskog doba. Taj aristokratizam sadrži u sebi najplemenitije i najuzvišenije težnje naroda, koji u svojoj porobljenosti i rascjepkanosti između tri vladavine, sultana »cara čestitoga«, »svitlog cara bečkoga« i »privedroga dužda mletačkoga«, vodi očajnu, otvorenu ili potajnu borbu za opstanak na tri fronte, mada je ujedno za dvije od njih i vjekovni branić Zapada od Istoka. Svaki dio toga tako rasparčanoga naroda ima svoju slavnu prošlost. Tu prošlost treba opjevati po slavnim djelima vladara, vitezova i junaka, tih najviših predstavnika narodnih odlika, da bi se i onim najnižima, ali najbrojnijima, razbudila svijest i digao ponos, i svaki se od njih osjetio česticom velikog roda, a po njemu i udionikom i kovačem njegove sretnije budućnosti. To je podsvijesna, riječima neoznačena, ali djelom izvršena Kačićeva misija. U tome je pravo značenje njegovu »slovinstvu« i »slovinskom« narodu: jedno zajedničko universalno ime za tolika prema toj cjelini partikularna imena. To slovinstvo nije još politički pojam. Ono je samo književna i kulturna i prosvjetna manifestacija, jer kakova izrazito politička težnja bila je u ono doba ne samo preuranjena, nego je bila i vrlo opasna. U tome je Kačić imao žalostan primjer u gotovo beskorisnoj žrtvi svoga samostanskog druga Grabovca. Zato on u svom »Razgovoru« obavezno i slavi dužda i duždevu vladu. To službeno slavljenje bijaše potreban preduvjet, da njegovo djelo prebrdi dvije cenzure: jednu duhovne vlasti u Padovi, a drugu, političku, državne vlasti u Mlecima. Ocjena tih cenzura trebala je da glasi, da djelo ne samo ne sadrži ništa, što bi bilo protivno ćudoređu, nego i ništa, što bi vrijeđalo kojugod svjetovnu vlast — sve to u smislu cenzorskih načela onoga doba. Mlečanima je napose svaka i najmanja politička aluzija u djelu njihova podanika kolonijalca bila do skrajnosti zazorna. U toj je zazornosti svaki dokumenat negdašnje političke nezavisnosti, municipalnogradske ili zemaljske državnosti, netom bi gdje zapeo za budno službeno oko, bio nesmiljeno zatrt. Odatle mudri oportunizam i apolitičko držanje pjesnika franjevca, ali odatle i onaj nesmetani ogromni publicitet njegova »Razgovora«, tako prostran, kakova dotad nije imala nijedna naša štampana knjiga.

Na početku XIX. stoljeća (god. 1801. i g. 1811.) njegova je pjesmarica doživjela treće i četvrto izdanje. U daljim decenijima nova se izdanja nižu neprekidno i dosežu trideseto izdanje uz jedno pravo kritičko u Zagrebu od god. 1889.

Taj vanredni književni i knjižarski uspjeh »Razgovora« ima, pored svojih glavnih, i više sporednih razloga. Jedan je od glavnih u njegovu epskom obliku i duhu, koji na sebi nosi sva obilježja narodne epike; drugi je u aktuelnosti njegova sadržaja, u njegovoj »slovinskoj« universalnosti. Od više drugih uzgrednih razloga u prvom je redu taj, što je Kačić znao i umio više od ikakva narodnog pjevača: sezao je u daleku prošlost i povezivao ju sa suvremenošću; svojim historijskim verizmom govorio je ne samo mašti, ne samo srcu svoga štioca pučanina, nego i njegovu umu i razumu. Nižim je slojevima »Razgovor« omilio kao za njih podesna, izvrsno prigotovljena duhovna hrana, kao najslađa poslastica i popudbina njihove skromne pismenosti. U Kačiću se već jednom našao pjesnik, koji te zapuštene i odbačene uvodi u začarani raj viteštva, u hram slave i junaštva; koji njima govori iz duše, od srca k srcu, njihovim čistim jezikom i priprostim načinom. Višima, koljenovićima, omilio je »Razgovor« posebno i zato, što je bio glasonoša velikih ljudi njihova roda i plemena.

Tako je eto postala prva naša knjiga svjetovnog sadržaja, koju je čitav narod bez izuzetaka prigrlio kao svoje omiljelo štivo. Koliko je toj knjizi, koja je nekako po srijedi između umjetne i narodne poezije, nedostajalo s jedne strane istančanijega književnog umijeća, toliko je s druge strane bila pristupačnija i višima i nižima po svojoj sveobuhvatnoj širini i po skladnu ugođaju težnjama i nastojanjima narodnoga kolektiva: veličanstven primjer književnicima za izgrađivanje književnosti, koja uistinu zaslužuje ime narodne književnosti.

Odjeci Kačićeve poezije i nekoji drugi pisci primorci.

Prvi je s Kačićevom pjesmaricom upoznao vanjski svijet Talijanac iz Padove Alberto Fortis (1741—1803), prirodoslovac i ujedno ljubitelj narodne poezije, gojenac prevodioca Ossianovih pjesama jezikoslovca Cesarottija i dobar znalac našega Đorđija. Putujući u naučne svrhe po kvarnerskim otocima, namjerio se Fortis kod naroda i na Kačićev »Razgovor«. U toj knjizi htio je da vidi zbornik pravih narodnih pjesama, a u Kačiću samo njihova sabirača i izdavača, nekakva dalmatinskog Macphersona. Sviđala mu se ta poezija, pa je iz nje preveo u cjelini pjesmu o Milošu Kobiliću i Vuku Brankoviću i uvrstio je u svoje talijansko djelo »Rukovet zapažanja s otoka Cresa i Osora« (1771). Pritom se on i inače poziva na na Kačića. I u svom drugom djelu, »Putovanju po Dalmaciji« (1774), koju je proputovao dva puta, donosi još nekoliko prevedenih ulomaka iz te pjesmarice, a čuvši negdje u imotskoj krajini, ili možda i u Splitu od proučavatelja i prevađača narodne epike Julija Bajamontija, za pjesmu o Hasan-aginici, zapiše i prevede i tu glasovitu baladu u svom putopisu.

Dok je taj učeni stranac tako ispravno shvaćao duh i ljepotu naše narodne poezije, te nalazio iste vrline i u Kačićevoj pjesmarici, dotle se Sinjanin Ivan Lovrić, u to vrijeme student medicine u Padovi, poglavito radi Kačića oborio na Fortisov Viaggio u svojim talijanskim »Primjedbama« na različna mjesta te knjige. Njegove primjedbe (»Osservazioni«) izdate su bile u Mlecima god. 1776. U svojoj kritici taj Lovrić oštro zamjera Fortisu, što se poziva na Kačića u predmetu geografije i historije. Njemu je Kačić loš pjesnik, ali još gori historik, tobože samo sabirač nekorisnih i apokrifnih stvari, izloženih bez kriterija i ukusa, i prema tome sasvim nepouzdan izvor u ozbiljnim historijskim pitanjima. Svećenici i redovnici Morlakâ (dalmatinskih zagoraca) Lovriću su uopće neznalice: praznovjerci su, sebičnjaci, primitivci i ljudi staroga kova. Očito se taj mladi Dalmatinac, kasnije doktor medicine i liječnik u Sinju, učeći u Padovi bio napojio naprednim idejama francuskog i talijanskog racionalizma, pa je upotrijebio prigodu, da udarom na Kačića digne hajku i na dalmatinsko svećenstvo. Da nije imao dubljeg shvaćanja za poeziju, dokazuju njegove osobite simpatije za Kačićeva preteču: omalovažujući Kačića, spominje s velikim priznanjem Grabovca, prevodi njegovu pjesmu o narodnoj nošnji i usvaja njegovo mišljenje, da je ta nošnja dika i ponos Morlaka, dok ih tuđa, talijanska, ispunja prezirom.

Poput Fortisa bio je mišljenja i Vuk Karadžić, da »Razgovor« sadrži prave narodne pjesme i da je Kačić samo njihov sakupljač. Kačićeva je pjesmarica na početku XIX. stoljeća bila ugodila i narodnim guslarima u Srbiji. Iz nje su prisvajali pojedine pjesme pjevajući ih kao svoje, narodne. U Slavoniji, gdje su nakon oslobođenja od Turaka uz književnost prionuli najviše franjevci, ranije članovi iste redodržave s Bosnom i Dalmacijom, i u narodu širili pjesmaricu, našao se i jedan Kačićev nastavljač: fratar Emerik Pavić (1696—1780). On je već god. 1768., pošto je bio preveo »Razgovor« na latinski, dodao toj knjizi svoj nastavak i štampao ga u Budimu pod natpisom: »Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga«. Bez pjesničkog umijeća i nadahnuća, to »Nadodanje« najprije opisuje u desetercima djelovanje franjevačkog reda u Slavoniji, a zatim u »Brojnici« niže vladare i kraljeve slovinske počevši od prvog iliričkog kralja »Ilirika«. Pavić očito nije shvatio ulogu i značenje Kačićeva nepoetskog dijela, njegove proze, a i mnogi drugi nasljedovatelji pođoše tim naopakim putem. Povodeći se za Kačićem postigli su više uspjeha tek nekoji pisci iz novijega doba, tako Juraj Kapić u svojim »Pučkim pismama« i Bogdan Krčmarić u svom »Novom razgovoru«, pjevajući o znamenitijim licima i događajima iz hrvatske kulturne i političke historije.

Pored Kačića i Grabovca istaknuo se je svojim književnim radom, ali samo u starijem vjerskocrkvenom smjeru, fra Petar Knežević (1702—1768), rodom iz Knina. Od njegovih brojnih pjesama, epsko-lirskih o životima svetaca, lirskih duhovno-poučnih, pa prijevoda iz časoslova, u više knjiga koje su sve bile štampane u Mlecima, najbolji mu je religiozni oratorij »Muka Gospodina našega Isukrsta i plač Matere Isusove« (Mleci, 1753).

Po svom tragičnom udesu mnogo je sličan Grabovcu Kačićev suvremenik, senjski plemić i pjesnik Mateša Kuhačević (1697—1772). Jedan naš kritik nazvao ga je hrvatskim Silvijem Pellicom, jer ga zbog jednog spisa, nastalog u obranu narodnog jezika i ustavnih prava njegova rodnog grada Senja, osudiše na doživotnu tamnicu. Svoje rodoljublje ispaštao je prema tome i senjski pjesnik u uzama, ali je njegovo književno djelo tek posmrtnog izdanja. Izdao ga je Mile Magdić istom god. 1878. pod naslovom »Život i djela Mateše pl. Kuhačevića, hrvatskog pjesnika XVIII. stoljeća«. — Napisano je u samom zatvoru, upravo kako su Ovidijeve tužne pjesme i poslanice bile nastale u njegovu izgnanstvu, i kako su u vezi s tamničkim patnjama bila napisana i Pellicova »Moja tamnovanja«. Razlika je između te dvojice i našega Senjanina u tome, što je ovaj stradao ni kriv ni dužan pri svome inače čvrstom rodoljublju. Odgojio ga je njegov stric Luka, kanonik senjskoga kaptola, jer je rano ostao sirota. Izučivši vojnotehničku školu u Beču, zastupao je grad Senj na carskom dvoru; zatim je kao aktivni oficir i zapovjednik senjskog broda učestvovao u poljskom nasljednom ratu (1733—1736). Dok je god. 1746. boravio s drugim senjskim delegatima u Beču, da brani gradsku autonomiju i postigne odcjepljenje Senja od vojne krajine, kojoj se tada nametao »novi red« u cilju germanizacije i sve krućih vojnih podavanja, plane u Brinju i u Lici ustanak, potaknut od samih vojnih poglavica. Kuhačevića nato optužiše kao uzročnika te pobune i uz nekoje prave krivce osudiše na doživotnu robiju. Tamnovao je što u zloglasnom Spilbergu što u gradačkom Schlossbergu 25 godina, i tek što bijaše napokon pomilovan, umrije u Zagrebu na povratku kući.

Zbirka Matešine lirike sastoji od tri dijela: od »Osam prijateljskih poslanica«, od »Pjesama nabožnih« i »Pjesama prigodnica«, te predstavlja tri poglavlja njegove očajne tragedije. U poslanicama pjesnik opisuje svojti i prijateljima svoju ničim skrivljenu nesreću, u nabožnim sastavcima nalazi utjehe u vjeri i u bogoljubnim razmišljanjima, a u prigodnicama slavi austrijske pobjede i vojskovođe, ne bi li svoje progonitelje ganuo i isprosio od njih milost. Ta poezija, sva gorko proživljena, lirska i subjektivna, za ono doba uistinu rijedak dokument mučeništva u služenju pravdi i otadžbini, naslanja se svojom formom na dubrovačko-dalmatinsku književnost, a samim jezikom i na senjsko narječje. Upotrebljavajući uz osmerce i starije dvanaesterce, ispušta kod ovih srok po sredini rimujući ih dva po dva samo na kraju. Svojom neposredno doživljenom sadržinom, bez većeg pjesničkog umijeća i talenta, ona ganjiva do suza i nameće poštovanje kao poezija tamničkog sužnja, koji je poput Grabovca u zla vremena htio da bude zatočnikom prava svojega naroda.

———

Struja prosvjetiteljstva s jačom brigom za narod pomalja se i u Istri, i kroz teško naleglu tuđinštinu u vrtlozima događaja izbacuje na površinu rijetke pojedince. Po svojoj duhovnoj orijentaciji zanimljiv je Josip Voltić (Voltigi) iz Tinjana (1750—1813). Bio je dijete seljačkih roditelja. U Gorici je učio filozofiju, u Zagrebu državne i financijske nauke, a pravo u Beču. U Beču je općio s uglednim i učenim ljudima. Tu je u svojoj siromaštini zarađivao sebi kruh nešto privatnom poukom, a nešto i književnim radom. Srvan bijedom našao je svoje posljednje utočište u jednoj bečkoj bolnici. Prva njegova knjiga »Bečka pisma« (Beč, 1789), oštra kritika nesklada između prakse i teorije u humanitarnim reformama Josipa II., napisana je na talijanskom jeziku. U tim pismima Voltić kao uvjereni racionalist traži od prosvjetiteljskih ideja, da one istinski preporode društvo i državu. Mnogo je važnije njegovo drugo djelo »Ričoslovnik iliričkoga, talijanskoga i nimačkoga jezika« (Beč, 1802), a imalo je da posluži kao priručnik Nijemcima i Talijanima za učenje hrvatskoga jezika. Taj je rječnik inače sastavljen prema dotadašnjim rezultatima onda još mlade slavistike. Da je tu nauku Voltić dobro poznavao i da je u nekojim njezinim pitanjima zdravo sudio, dokazuju tri predgovora u »Ričoslovniku«, napisana na talijanskom, njemačkom i latinskom jeziku. Još bolje to dokazuje njegov članak o nazivu hrvatskih slova i njegova kratka hrvatska gramatika, nazvana »pismenstvom«. Osnova je njegovu rječniku štokavsko-čakavska, ali tu se ne izbjegavaju ni kajkavske riječi, a pravopis je t. zv. slavonski, što ga je Voltić sam dotjerivao prema svom načelu, da svaki glas i u ćirilici i u latinici treba da ima samo jedan svoj grafički znak, čime je bez sumnje utjecao na Vukovu ortografiju. Voltić je spremao i jedno latinsko djelo o Iliriku, ali ga nije dovršio.

Njegov sunarodnjak Petar Stanković (1771—1852) iz Barbana bijaše utonuo gotovo posve u talijanskoj kulturi. Osim katekizma »Kratak nauk kršćanski« (Trst 1828), nije na hrvatskom jeziku izdao drugo do jedne prigodnice »Za pir«, koju je štampao u svojoj talijanskoj zbirci lirike »Versi« (Mleci 1818), označivši prema jednoj narodnoj pjesmi i njezin napjev.

Njihov mlađi suvremenik Ivan Feretić (1796—1839), svećenik i član kaptola u Vrbniku na Krku, u mlađim je godinama mnogo putovao, a u starijima dosta pisao; ali sve, što je napisao, ostalo je kao ono u stara primorska vremena neizdato, u rukopisu. Osim pjesama, ima kod njega i povijesnih crtica o Krku i stvari o biljkama. Nov, moderniji, upravo Kačićev način pjevanja izbija već iz uvodnih stihova jedne njegove pjesme o revolucionarnim događajima iz god. 1792:

Nu poslušaj sada, dragi pobratime,
koji nosiš slavno od Hrvata ime,
što ti kažem, i da glavom krećeš,
jer da jest moguće, virovati ne ćeš.

Feretić je bio pop glagoljaš, i posve u duhu krčkih tradicija, velik pristalica staroslovenske liturgije.

S nastupanjem romantike i narodnosne ideje, sa sve većim zanimanjem za narodnu poeziju, jedino je djelo Andrije Kačića u cijeloj književnosti hrvatskoga primorja zasjenilo sva ostala prethodna i poznija istog duha i istoga pravca. Bijaše izniklo iz nagomilane istovrsne građe kao genijalna sinteza skupnih nastojanja, kao epopeja jednoga prelaznog doba, za kojim će slijediti u naglu previranju nove socijalne i političke tvorbe. Razumljivo je stoga, da je to djelo na pomolu Hrvatskoga (ilirskoga) preporoda steklo i veću cijenu kod intelektualaca rodoljuba i preporodnih pjesnika. Njegova poezija sa svojom jezgrovitom prostonarodnom riječi bila je osnovnom književnom školom i najvećima od »Iliraca«, Preradoviću i Mažuraniću. »Razgovor« bijaše postao blagovjesnikom novim književnim i rodoljubnim stremljenjima, uvodom u modernu jedinstvenu narodnu književnost, a bijaše posijao u narodu i prvo sjeme političkog ujedinjivanja.

VI. ODJECI HRVATSKOG PREPORODA I STVARANJE OPĆE NARODNE KNJIŽEVNOSTI

Pod francuskim i austrijskim režimom poslije mletačkoga

Kada je u vrtlogu Napoleonove pobjedonosne vojne u Italiji i dosljednim ulaskom Francuza u Veneciju propala mletačka republika, nestade usred buna i nemira i posljednjih predstavnika njezine vlasti u Dalmaciji. Predusrećući gotov čin od strane Austrije predstavnici katoličkog i pravoslavnog svećenstva iz sjeverne Dalmacije zaključe na jednom zboru, da se od cara ima zatražiti sjedinjenje Dalmacije s kraljevinom Hrvatskom, a to isto uradi i građanstvo Splita, šaljući u Beč deputaciju odličnika s istom porukom. Međutim je austrijski general Petar Rukavina amo već prelazio s vojskom i u skladu sa željama stanovništva zaposjedao zemlju. Za toga pohoda on je svagdje isticao uspostavljanje davno prekinutih državopravnih veza između Dalmacije i Hrvatske. Ovo posljednje bijaše i pravi razlog, da je general svagdje bio s oduševljenjem dočekan ne samo kao carev vojnik, nego i kao predstavnik hrvatskog naroda. Tako je ljeti god. 1797., u neobično burno doba, baštinu Mletaka u Dalmaciji i Venetu preuzimala Austrija, ustupivši kampoformijskim mirom Napoleonu u zamjenu za te zemlje Belgiju i Lombardiju.

Prelazeći preko raspoloženja i želja stanovništva, bečki je dvor pretvarao Dalmaciju u posebnu političko-administrativnu oblast sa sjedištem u Zadru. Postavivši joj Nijemca za namjesnika, izda mu odmah nalog, da suzbija »nezgodne želje Dalmatinaca za sjedinjenjem s Hrvatskom«. Sama zaokupljena brigom za opstanak pred Napoleonovom silom, Austrija i ne pokuša da što ozbiljnije uradi za ekonomski i prosvjetni napredak svoje nove, posve zapuštene pokrajine. Dubrovnik je dotle i dalje životario u staroj slobodi. Podržavala je još nekako svoju samostalnost i slobodna općina Poljica kod Splita. U žalosnim prilikama zemlje i naroda jedina je promjena bila ta, što je daleke Mletke bila naslijedila još dalja Austrija. To stanje potraja do poraza Austrije kod Austerlica i do mira u Požunu (1805), po kojemu je Dalmacija pripala trećem gospodaru: Napoleonu Velikome.

Zaposjednuće Dalmacije sa strane Francuza nije ipak išlo bez većih smetnja i krvavih neprilika. Rusko ih brodovlje bijaše preteklo i zaposjelo Boku. Našavši se između dvije vatre, Dubrovnik je bio prisiljen da primi francusku vojsku pod Lauristonom, tobože samo na njezinu prolazu put Boke, a kada Rusi poslije mira u Tilsitu (1807) napustiše Jadran, general Marmont učini kraj dubrovačkoj republici (1808). Kako je godinu prije toga događaja i poslije nekog otpora bila završila svoje dane i poljička republika, zagospodovaše Francuzi cijelom kopnenom Dalmacijom, dok su Vis, Korčulu i dubrovačke otoke držali Englezi, provodeći protiv Napoleona i iz Jadranskog zaliva ustrajnu blokadu. Francuski je režim u početku stvarao zlu krv kod dalmatinskih masa, nešto zbog njihove konservativnosti i natražnjaštva, koje nije podnosilo naglih novotarija, a nešto i zbog neispunjenih nada i političkih želja, koje su ih bile živo obuzele prestankom mletačke vlasti. Narod se ipak pomalo sabra i primiri, ali se ipak ne oduševi za francusku iako mnogo napredniju upravu i veću građansku slobodu; čak ni onda, kada je Napoleon poslije pobjede kod Wagrama (1809) bio djelomično, ali prividno, zadovoljio i njegove političke želje udruživši Dalmaciju s više hrvatskih i slovenskih krajeva u »Ilirske pokrajine«. U stvari je to bila prema golemoj većini njezina stanovništva doduše neka nova Napoleonova hrvatsko-slovenska država, ali se njezin režim oslanjao dolje na otprije povlašteni talijanski, a gore na njemački gospodujući elemenat.

Mada francuska uprava bijaše kratka vijeka (1806—1813), ona je i ekonomski i prosvjetno za Dalmaciju učinila mnogo, Vojni zapovjednik Marmont i civilni guverner Dandolo zasnovaše dalekosežne reforme na upravnom, privrednom i prosvjetno-školskom polju, vodeći se pritom demokratskim i slobodnjačkim načelima velike revolucije. Urediše sudstvo i financije, poboljšaše promet, načeše u unutrašnjosti agrarnu reformu, ukinuše staleške i druge povlastice, sekulariziraše mnoga crkvena dobra i na vjeroispovijedanje primijeniše zakon o toleranciji. Za pravoslavne vjernike bila je tada osnovana biskupija u Šibeniku. U Zadru, pokrajinskom sjedištu uprave, počeo je izlaziti službeni dvojezični list »Il Regio Dalmata — Kraljski Dalmatin«. U osnovnoj, srednjoj i višoj nastavi, gdje pod Mlečićima ne bijaše ni jedne državne škole, a pod Austrijom se tek nešto u toj struci bilo započelo, trebalo je graditi sve iz temelja. U toj posvemašnjoj nestašici i škola i nastavnika radilo se užurbano i postiglo se vanredno mnogo. U Zadru je za viša zvanja bio osnovan licej sveučilišnog smjera, a nešto kasnije drugi takav zavod i u Dubrovniku. Oba su liceja dobila đačke internate. Odmah na početku otvorilo se 19 dječačkih i 14 djevojačkih škola, 8 obrtničkih za kovače i drvodjelce i 2 akademije (mudroskupštine). Gimnazijâ je bilo otvoreno usve 10: najprije 7 — u Krku, Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Hvaru i Makarskoj — zatim dalje 3 — u Skradinu, Dubrovniku i Kotoru. Odgajanju svećeničkog podmlatka bila su namijenjena 4 sjemeništa — u Zadru, Splitu, Makarskoj i Osoru. Konačno je svaka općina dobila po jednu mušku osnovnu školu, a svaki srez po jednu žensku. Pouka se u njima vršila na materinskom jeziku. Na hrvatskome se djelomice predavalo i u gimnazijama. Dubljem pohrvaćenju škola, prvomu preduvjetu za pohrvaćenje ureda, smetala je od Mletaka i Austrije preostala birokracija, kojoj je službeni jezik bio i ostao talijanski. Taj apsurdni odnos između naroda i javnih službenika i samom je Marmontu udarao u oči, i zato je radi pojednostavljenja javne uprave i s obzirom na narodnost stanovništva priželjkivao, da u cijeloj Iliriji službenim jezikom unutrašnje uprave postane ilirski, t. j. hrvatski jezik, dok je Dandolo stvarno radio o većoj talijanizaciji Dalmacije.11)

Napoleonova velika državnička osnova, da od Ilirije načini most između Istoka i Zapada i da je proširi na cio Balkan obuhvativši u njezine granice sve južne Slavene, bila je pomršena njegovim porazom kod Waterloa (1813). Tako se Austrija po drugiput vraćala u izgubljeni posjed Lombardo—Veneta i Dalmacije. Njezinim povratkom nije bilo nastavljeno ni u Dalmaciji ni u drugim ilirskim pokrajinama ono prosvjetno i privredno podizanje naroda, kojemu su Francuzi bili udarili dosta sretne početke.12) Obustava je značila koliko i vraćanje u prijašnje stanje, koliko i pogoršano nastavljanje mletačkih metoda: s jedne strane talijanski jezik kao jedino službeni u javnoj upravi i u školama, talijansko činovništvo, pojačavano prilivom činovnika iz talijanskih pokrajina, i s njim udionici u časti i u vlasti povlaštena i odnarođena gradska gospoda, a s druge strane 95% ostalog naroda, prepuštena sebi i svojim nevoljama, bez najosnovnijih političkih i građanskih prava. Još gore su prilike zavladale u Istri. Ali nacionalizam sa svojim naučavanjem, da svaki narod ima pravo na svoju političku samostalnost, i demokratska ideja, da je sav narod u svojoj cjelini

---

11) Dok je pročelnik javne nastave i urednik »Kraljskog Dalmatina« Bartul Benincasa već na početku svog djelovanja predlagao, da se u srednjim školama pored talijanskoga uči i hrvatski kao materinski jezik većine đaka, Dandolo se u svom općem nastavnom planu, izdatom g. 1807., nije nimalo osvrtao na tu prvenstvenu potrebu. On je štaviše predlagao Napoleonu, da bi svojim carskim posredovanjem sklonio same crkvene poglavice na uvođenje talijanskoga kao nastavnog jezika i u dva glagoljaška sjemeništa, u Zmajevićevo zadarsko i u ono u Priku kod Omiša, jer se odatle nadaše, da bi se tako lakše izvodilo potalijančivanje Dalmacije preko župnika, koji bi bili školovani u samoj talijanštini.

12) O posljedicama tih sretnih početaka, bez sumnje ozbiljnih i mudrih, može se kazati uglavnom ovo: Štogod je francusko-talijanska uprava sa sjedištem u Milanu a za Dandolova providurstva bila izgradila na školskom polju u Dalmaciji, to je francusko-ilirska uprava sa sjedištem u Ljubljani zbog ratnih zapletaja i nestašice novca brzo razgradila. Odlazak Francuza sretno preživješe samo tri srednja zavoda: gimnazija u Zadru, splitska sjemenišna škola i dubrovački licej.

nosilac državne suverenosti, ili obje ideje zajedno: da nema i ne smije da bude ni potlačenih ni povlaštenih naroda kao ni potlačenih ni povlaštenih društvenih redova, djelovahu i poslije Napoleonova pada, u puklo doba reakcije, kao rastvorni kvasac u zastarjelim državnim organizmima. Književna romantika od svoje ljubavi za pučku primitivnost, za život naroda u njegovim dubinama i širinama, postala je političkom školom za pisce i za njihovu publiku. Ta demokratska ideja i narodnosni duh bijahu najjače zahvatili austrijsku carevinu ugrožavajući njezinu grofovsku politiku germanizatornih težnja, koja se podržavala na štetu slavenske većine. Slaveni se kao najprikraćeniji počinju buditi i buniti. Bune se i Talijani i Madžari, a ustaju nezadovoljni i sami Nijemci. Četrdesetosma ustancima i građanskim ratom raklimava stožere njemačke Austrije. Žalosno plemeniti pokušaj bana Jelačića, da se carevina preustroji u federativnu, pretežito slavensku državu, ne uspijeva. Spašava je u posljednji čas carska Rusija; ali se ona svejedno, izlazeći neopamećena i nepomlađena iz vatre iskušenja, vraća na svoje stare navike vladanja tlačenjem i razdvajanjem. Podrivana iznutra i izvana, brani se najprije oktroiranim ustavom, a zatim apsolutističkim režimom (1849—1859). Porazom kod Solferina gubi Lombardiju. Da bi spasila glavu i trup, daje narodima listopadskom diplomom (1860) državni ustav s centralnim parlamentom i s pokrajinskim saborima. Punoljetni narodi uza sve to preko parlamentarnih ustanova u svojoj borbi za slobodu nadiru jače. Francuska, Italija i Prusija istiskuju Austriju iz »Njemačkog saveza«. Poslije poraza kod Königgrätza ona gubi i Veneciju. Sve te krvave lekcije ništa ne koriste — ona i dalje koleba između federacije (Goluchowski) i centralizacije (Schmerling), između germanizacije i ravnopravnosti naroda, i kada kunktatorski ne može dalje, dijeli staro gospodstvo njemačke Austrije s buntovnim Madžarima pretvarajući se u Austro-Ugarsku dualističku monarhiju (1867). Da bi na toj dvoguboj nemani slavenski teret poprimio još veću prevagu, povećava ga okupacijom Bosne i Hercegovine (1878). Dva obruča otad uzalud stežu Slavene s jedne i s druge strane Litave. Razvitak njihove narodnosti još jače buja pod dvostrukom tlakom, dok se istrošeni državni organizam, umjetno hranjen, nije konačno rastvorio kao po prirodnom zakonu u velikom ratu (1914—1918).

Poslovica: jednoj smrti sto uzroka — važi i za umiranje država;ali je među tom stotinom ipak onaj neki jedan, kojemu se nije znalo ili nije htjelo da nađe lijeka. Kod Austrije bijaše to ona smrtonosna klica, koja nju neizlječivo zarazi, otkada je narodnosna ideja bila oplodila i stare i mlade narode, i zaštitnike i štićenike, bogodanom sposobnošću za nov život u slobodi i neodoljivom težnjom za samoodređenjem. U tom procesu narodnog preporađanja južnim Slavenima pod Habzburzima bijaše od konca XVIII. stoljeća čvrstim uporištem prekovelebitska Hrvatska s oslonom na jake tradicije svoje državnosti. Težnja za okupljanjem i državnom samostalnošću javljala se prvi put izrazitije u djelima Pavla Vitezovića. Njoj je prethodilo naširoko zasnovano Kačićevo slovinstvo, a pružila joj stvarnu podlogu Napoleonova Ilirija. Dalmatinci su, i Hrvati i Srbi, poslije propasti mletačke republike, a isto tako i poslije odlaska Francuza, suglasno sa zaključcima banskih konferencija i zagrebačkog sabora uporno tražili sjedinjenje i obnovu trojedne kraljevine. Osim pripojenja Dalmacije banska je konferencija god 1866. bila zatražila i priključak kvarnerskih otoka i tri od starine hrvatska kotara kopnene Istre: voloski, labinski i novigradski ili podgradski kotar. U smjeru tih političkih ideja razvio se tu u četvrtom deceniju stoljeća »Ilirski pokret« s programom velike Ilirije, po kojemu se to ime negdašnjih prasjedilaca prenosilo na nove stanovnike i na njihove nove pokrajine. Pregaralo se više narodnih i pokrajinskih imena, a prihvaćalo se jedno izumrlo i tuđe ime iz daleke prošlosti kao zajedničko svim ograncima istoga naroda. Kao prethodna i najprije ostvariva bijaše kulturno-prosvjetna i književna strana toga programa: obrana od tuđih, gospodujućih jezika, unifikacija književnog jezika i pravopisa i stvaranje općenarodne književnosti, a preko svega toga ono najglavnije: buđenje narodne svijesti.

Organizator i vođa toga pokreta kod Hrvata bijaše *Ljudevit Gaj* (1809—1872), rodom iz Krapine, naučavatelj i oživotvoritelj osnova, za koje se zagrijavaše više hrvatskih generacija počevši od Vitezovića, dok se Dalmacija povodila za njima samo u XIX. stoljeću. Pored ostalih Gajevi su preteče bili naročito: zagrebački biskup *Maksimilijan Vrhovac* (1752—1827), koji je g. 1813. okružnicom preporučivao skupljanje narodnoga blaga, pjesama i poslovica, i koji je prema latinskoj raspravi »Observationes« kanonika M. Mahanovića zagovarao jedinstvo hrvatskog pravopisa; *Anton Mihanović* (1791—1861), pjesnik hrvatske narodne himne, koji je u knjižici, izdatoj god. 1815. u Beču, vojevao za narodni jezik ne samo u književnosti, nego i u službenom saobraćaju, a zabacivao latinski; Karlovčanin *Đuro Šporer* (1794—1884), bečki sveučilišni đak, koji je god. 1818. spremao u Beču izdavanje novina »Oglasnik ilirski«, a kada mu to nije uspjelo, god. 1823. izdao je »Almanah ilirski«; *Josip Kušević,* protonotar kraljevine, i zemaljski arhivar *Valentin Kirinić* (1783—1840), koji su u latinskoj raspravi (1830) utvrđivali državna i politička prava Hrvata od njihova doseljenja; *Pavao Štoos* (1806—1862), koji je god. 1831. u pjesmi »Kip domovine« ustajao protiv uvođenja madžarskog jezika; *Ivan Derkos* (1808—1834), zagrebački pravnik, koji je u latinskom spisu »Genius patriae« (1832) riješio pitanje hrvatskog općeg književnog jezika, koji bi Hrvatima približio i Srbe; *Đuro Rohony,* slovački pastor, pisac latinske brošure protiv madžarizacije, koju je god. 1832 izdao sam Gaj; grof *Janko Drašković* (1770—1856), koji je iste godine za kraljevske delegate u zajednički ugarsko-hrvatski sabor sastavio svoju glasovitu »Disertaciju« i u njoj obilježio politički program hrvatskog preporoda.

Preporodne ideje bile su tako reći u zraku, kada je Gaj preduzimao misiju narodnog vođe. Svoju publicističku i književnu propagandu bijaše započeo izdanjem »Kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja« (Budim, 1830) s hrvatskim i njemačkim tekstom. Kada su g. 1835. počele izlaziti u Zagrebu »Novine horvatske« i njihov književni prilog »Danica horvatska slavonska i dalmatinska«, bijaše dobivena prva velika bitka u osvajanju šire javnosti za patriotsku preporodnu doktrinu. Radi taktičkih razloga navlačili su ti listovi u početku još staro

književno ruho: kajkavsko narječje i stari dotadašnji pravopis. Gaj je osim toga bio uveo još jednu promjenu političkog značenja — hrvatsko ime zamijenio je ilirskim. Te preporodne ideje, nošene žarkim zanosom i tvrdom vjerom u uspjeh, u svom prvom naletu osvojiše gotovo bez otpora cjelokupnu hrvatsku inteligenciju, oplodiše književnost novim životom i nađoše joj u građanstvu oduševljenu publiku.

Ta se preporodna vatra pomalo širila prema jugu, nalazeći novu hranu u kulturnoj i književnoj prošlosti uspavanog primorja. Gajevo putovanje u Dubrovnik imalo je za svrhu, da se otme zaboravi i izda štampom najveće djelo dubrovačke književnosti, Gundulićev »Osman«. Njemu i njegovim suradnicima i ostalim pristalicama ilirizma djela stare dubrovačko-dalmatinske književnosti predstavljala su već gotovo književno blago. Trebalo ga je još samo otkriti i objaviti kao slavnu književnu starinu, da bude na ponos i od uporišta književnom ilirstvu. Odatle i jagma »Iliraca« za starim rukopisima, njihovo istraživanje i skupljanje rukopisnih djela po Dalmaciji, u čemu su najveću gorljivost pokazali Mih. Sabljar i Ivan Kukuljević. Njihova otkrića udariše čvrste temelje seriji »Starih pisaca hrvatskih« u izdanjima Jugosl. akademije.

Buđenje i jačanje narodnog duha u samoj primorskoj Dalmaciji prodiraše sporo i napredovaše teškim koracima. Nikakvo čudo. Njezina pokrajinska i općinska samouprava bijaše sva u rukama tuđinaca ili otuđenih sinova, a s njima i uredovni talijanski jezik, mada je statistika od god. 1857 brojila 15,627 po jeziku Talijana naprama 400,000 Hrvata. Jedini politički list »La voce dalmatica«, koji je izlazio u Zadru, borio se protiv sjedinjenja s Hrvatskom. Službeno glasilo »Osservatore dalmata« izlazilo je doduše uz hrvatski prilog »Glasnik dalmatinski«, ali je njegov urednik Luigi Lapenna bio jedan od prvaka autonomne talijanaške stranke. Drugi prvak Antonio Baiamonti vedrio je i oblačio u Splitu. Trebalo je i ljute i dugotrajne borbe za osvajanje pozicija, mučnog rvanja s uistinu neznatnom, ali odvajkada povlaštenom manjinom, koja je u svojoj vlasti imala sve, a u zaleđu i potporu bečkog režima, dok njezina protivnica, golema većina, nije imala ništa do goloruka, obespravljena, u neukosti i u neimanju zaostala naroda. U toj divskoj borbi, koja se vodila od ustavnog doba šezdesetih godina i povlačila se u posljednjim svojim trzajima do devedesetih, između narodne stranke t. zv. aneksionista, jer su u političkom pravcu tražili sjedinjenje s Hrvaskom, i autonomne stranke t. zv. automaša, jer su za Dalmaciju tražili posebnu autonomiju, a u duši se zagrijavali za talijansku ideju, pobijediše narodnjaci u svim točkama svoga programa osim u pitanju aneksije. Prevladaše u pokrajinskom saboru, preoteše redom sve općine osim zadarske, izvojštiše narodnom jeziku pravo, da u osnovnim i srednjim školama bude nastavnim, a u javnoj upravi i u sudstvu službenim jezikom. Hrvatska preparandija, najpotrebniji zavod za obnovu školstva i pohrvaćenje škola, bila je osnovana u Arbanasima kod Zadra god. 1866., dok je talijanska zadarska, netom je narodna stranka dobila većinu u saboru i preuzela u svoje ruke zemaljski sabor i autonomne poslove, bila ukinuta (1871). S njezinim prestankom i djelovanjem novog učiteljišta prestajaše i utrakvizam u osnovnoj nastavi, a prinovom učiteljskog podmlatka množio se i broj novih osnovnih škola. U gimnazijama je talijanski nastavni jezik postepeno ustupao svoje mjesto hrvatskom jeziku. Franjevci, vazda revni u narodnom poslu, osnovaše prvu hrvatsku gimnaziju u Sinju. Za njom se najranije i postepeno pohrvaćivala dubrovačka. U samom Zadru pored talijanske gimnazije i realke i talijanske osnovne škole bila je kasnije utemeljena i hrvatska osnovna škola i hrvatska gimnazija. Bijaše to vanredno velik i brz uspjeh na prosvjetnom polju, uzme li se samo u obzir pređašnje stanje: god. 1830./31. predavalo se u svim srednjim školama jedino na talijanskom jeziku, a isto tako i u 13 osnovnih, dok je u preostalih 20 (bijaše ih usve 33) pouka bila utrakvistička, t. j. davala se u oba, kako se kroz duže vrijeme službeno govorilo, zemaljska jezika.

Književna i politička publicistika

Zasluga za te dragocjene kulturne tečevine pripada legiji idealnih i samoprijegornih političkih ljudi, a u prvom redu njihovim proslavljenim vođama: seoskom sinu iz Podgore Mihovilu Pavlinoviću i dubrovačkom gosparu Mihu Klaiću. Njihovu gorljivost i oduševljenje u narodnom poslu slijedili su i književnici i prosvjetni radnici, nastojeći oko oživotvorenja kulturnog dijela narodnjačkog programa. Stoga je i sva književnost, koja se je razvijala pod utjecajima preporodnih ideala u borbi za narodnost i za narodni jezik, nužno bila budilačka i propagandna, idealistička i patriotsko-romantička. Pisci su osjećali misionarski poziv, da oslobađaju seoski svijet od tmina neznanja, da vraćaju zalutale ovčice, da odgajaju i osvješćuju narod za napredniji život, u kome ne će više izrabljivaču tuđinu, kulturnijemu ali slabijemu od sebe, volovski kulučiti. Spoznaja, da nije osamljena, odsječena grana, nego dio velikog slavjanstva, imala je da osviještenu Dalmaciju zadahne vjerom u vlastitu snagu i u svoje pravo na samostalan život u narodnoj zajednici. Nije samo ilirizam izvana sa svojom ideologijom pokretao u tom smjeru sav književni rad Dalmatinaca, nego je to činio i susjedni Zapad, sama talijanska romantika i talijanska politička renesansa u svom nastupanju. Školovani Dalmatinci vraćahu se tako s nauka iz Italije ne više oslabljeni, nego osnaženi za narodnu borbu i kulturno obogaćeni za unapređivanje narodne knjige. Kod kuće su vodili borbu oružjem, koje im bijaše iskovao sam protivnik! Višekrat njegovim govorom pobjedonosno su branili svoj narodni jezik.

Ciljevima kulturne propagande u narodu, među kojim je nadasve drugo trebalo širiti osnovnu pismenost, mogla je da koristi bolje i više od svake štampane knjige politička i književna publicistika: političke novine, almanah, književni prilog. Tu potrebu uočio je prvi u Dalmaciji *Božidar* (Teodor) *Petranović* (1806—1875), rodom iz Šibenika. On je iste godine (1836), kada je Gaj u Zagrebu izvodio u praksi preko svojih novina jezičnu i pravopisnu reformu, bio pokrenuo u Zadru svoj »Srpski Dalmatinski Almanah« i štampao ga ćirilicom. U njemu je objavljivao svoje izvorne radove i prijevode iz talijanske i francuske književnosti. Stupivši god. 1841. u činovničku službu kod splitskog suda, prepusti izdavanje Almanaha, prozvanog poslije toga »Srpsko-Dalmatinski Magazin«, dubrovačkom parohu Đorđu Nikolajeviću, a ovaj ga preda god. 1843. Božidarovu bratu Gerasimu. Od god. 1863.—1869. uređivaše »Magazin« ponovno isti Nikolajević.

Božidar Petranović bijaše vrlo učen i naobražen čovjek, posve spreman i oduševljen za narodni posao. Bijaše đak gimnazije u Karlovcima, gradačkog filozofskog i bečkog pravnog fakulteta i padovanski doktor pravnih nauka. Vukova borba za narodni jezik u književnosti i Gajev primjer dadoše mu prve poticaje za književni rad u Almanahu-Magazinu, tako uspješan i tako izgledan, da je Ljubiša okrstio Božidara »novim Savom«, a Antun Kaznačić proslavio ga zanosnom pjesmom. I narod kninske krajine prizna njegove zasluge izabravši ga god. 1848. jednoglasno za svoga zastupnika u bečki državni sabor. U zahvali, koju je tom prigodom izrekao pred svojim izbornicima, sadržan je i najpreči program narodnjačkog rada: obrana narodnog jezika, širenje pismenosti na selu i sloga »rišćana« i »kršćana«. Kao najbolji zalog svakom narodnom napretku i uspjehu »moja će najprva briga biti« — uvjeravaše svoje izbornike — »da Vam s jednakom ljubavlju odvratim, i da Vam pokažem, da se u meni niste prevarili... Nastojat ću, da se mili naš hrvatski jezik što prije uvede u škole i u sudove. Tako ćete Vi, braćo od težačke ruke, sve razumjeti, što se bude u sudu govorilo i radilo, i ne ćete odsle s drhćućom rukom križ na pismo stavljati. Mi smo Hrvati, pa nam valja narodnost našu i jezik čuvati kao zjenicu oka, i nju do posljednje kapi krvi braniti. Braćo moja, rišćani i kršćani! svi smo mi sinovi jednog oca, koji je na nebu; svi smo prava jednokrvna braća. Ljubimo se i poštujmo zamjenito; ne progonimo se poradi zakona«....

Petranović je to svoje obećanje iskupio doživotnom brigom za narodnu prosvjetu. »Matica Dalmatinska«, društvo za izdavanje i širenje prostonarodnih knjiga i listova za pučku prosvjetu, njegovo je djelo. Zamišljao ga je za svog bavljenja na državnom saboru i osiguravao mu još tada rođenje novčanim prilozima, koje su mu na njegove ustrajne molbe stizali iz naših krajeva, pa i iz Češke. U pismu Šuleku, uredniku »Narodnih

Novina«, označivaše iz Kromjerža glavni cilj društva ovim riječima: »Svrha Matice jest prosvijetliti prosti narod dalmatinski i uskoriti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom«. Ocjenjujući svu važnost školstva, Petranović isticaše u predstavci banu Jelačiću, guverneru Dalmacije i Rijeke, prijeku potrebu, da »za referenta školskih djela u Zadru dođe čovjek našinac, koji jezik i potrebe naroda dobro poznaje«. Kod ministarstva se u Beču zalagao, da se »pri svakom gimnaziju stolica ilirskoga jezika podigne, da se u pučkih učionah isključivo u narodnom jeziku nauk predaje, da se ispiti svjedoka i optuženih u narodnom jeziku vode«... Da bi se taj narodni jezik izdjelao za pravnu i pravosudnu struku, on prvi uloži u taj posao sve svoje pravničko i jezično znanje. Te iste godine prevede po nalogu ministarstva pravosuđa »Građanski zakonik« u »jezik ilirski književni, kojim se braća naša Hrvati služe«. Od god. 1849.—1851. uređivaše u Beču s Dimitrijem Demetrom, Vukom Karadžićem i Stjepanom Carom hrvatski dio pravoslovnog i državnog nazovnika kod istog ministarstva. Postavši sudskim savjetnikom u Zadru, osnova god. 1851. list »Pravdonošu«, i time udari početke prevažnom radu na stvaranju sudske i pravne terminologije. Njegova je zasluga, što su taj rad nastavili drugi, najprije u časopisu »Pravo«, koji izlazi od god. 1873.—1874. u Zadru, a kasnije neko vrijeme u Splitu. U Matici Dalmatinskoj, kojoj je postao predsjednikom i ostao do svoje smrti, i koja je stvarno stupila u život nakon apsolutizma god. 1861., provađaše u djelo svoju omiljelu osnovu o izdavanju popularnih i narodu korisnih knjiga. Pod njegovom upravom izađe 12 Matičinih koledara i 9 drugih edicija, a on sam napisa za potrebe općinske administracije »Ručnu knjigu najnužnijih pravoslovnih riječi, izreka i obraznica«.

I njegov brat *Gerasim Petranović* (1820—1906), književnik, dobrotvor, budilac narodne svijesti kod omladine i vrstan propovjednik, osim knjiga nabožno-vjerskog sadržaja, među kojima je najpoznatija zbirka propovijedi pod naslovom »Dobri pastir«, objavi u »Magazinu« dosta svojih članaka, biografijâ znamenitih primoraca i povijesnih crtica o pojedinim srpskim općinama u primorju. Svoju svećeničku i prosvjetiteljsku misiju Gerasim nastavi još uspješnije, kada je god. 1871. postao prvim biskupom i organizatorom novoosnovane eparhije za Boku kotorsku i Dubrovnik. Ta je eparhija bila osnovana na zahtjev dalmatinskih Srba i pravoslavnog svećenstva, pošto se zadarski vladika Stefan Knežević bio odmetnuo od narodne stranke i teško im se zamjerio svojim držanjem u saboru i u bečkom parlamentu.

Najvažniji činilac u počecima te književne obnove i prvi književni list u Dalmaciji bijaše »Zora Dalmatinska«. Značajan je proglas, kojim je najavljeno njezino izlazenje. Urednik i pokretač, Splićanin profesor *Ante Kuzmanić,* i braća Battara, »slovotištitelji, izdavatelji i knjižari u Zadru«, javljaju dne 6. XI. 1843. »svim ljubiteljima krasnoga i slatkoga hrvatskoga jezika, narodnoga nauka i napritka«, da su postigli dopuštenje za izdavanje »Zore«, koja će donositi »svakovrsna poučenja s područja korisnih i praktičkih nauka«, zatim »razgovore ugodne, pisme i pripovisti«. U jezičnom pogledu obećavaju, da će slijediti onaj put, koji su »Andrija Kačić i Vuk Stefanović Karadžić, zlatna pera, zabiližili«; a kada budu htjeli »kititi ovi naš jezik, eto cvića ima dosta, krasni su vinac savili slavni Gundulić, Ektorović, Gaj i mnogi još drugi«. U prvoj godini »Zorina« života bijaše s pravopisom dosta nevolje, jer se Kuzmanić nećkao da prihvati zagrebački pravopis, radi čega bijaše došlo do loma između njega i izdavača i vanjskih suradnika. Već druge godine preuze uredništvo August Kaznačić, a treće Niko Valentić. Kako ni oni nisu bili sretnije ruke, vrati se na uredništvo vještiji i za posao oduševljeniji Kuzmanić. Kada je revolucionarna četrdesetosma uz veću slobodu štampe bila otvorila najbolje izglede listu i brojem suradnika i odazivom pretplatnika, smrači se odjednom i književno obzorje zavedenjem oktroja. List uginu 1849. Za kakovih pet godina, koliko je izlazila, »Zora« bijaše postala pravim žarištem književne i kulturne radinosti. Rađala se pod dobrim auspicijama Preradovićeve pjesme »Zora puca, bit će dana«, koju list bijaše donio u svom prvom broju. Taj mladi oficir po svom premještaju iz Mletaka u zadarsku garnizonu bijaše posvema zaplovio u naše pjesničke vode. U Zadru se konačno snašao i odomaćio. Oduševljavajući se za narodni pokret, pomagao je uredništvu i svjetom i perom. U zadarskoj sredini nastadoše njegove »Prvenci«, prva zbirka Preradovićeve lirike, koju prikaza svojoj zaručnici, Zadranki Pavici de Ponte. Njegov pjesnički talenat, u svojoj prvoj nastupnoj probi priznat i obasut hvalama odasvuda, širio je u polumraku književnog svitanja čarobnu moć Orfejeve pjesme. »Zorino« krštenje bijaše i njegovo pjesničko objavljenje.

Suradnikâ je »Zora« privlačila iz cijele Dalmacije, primorske i zagorske. Prinosi uz pozdrave i bodrenja stizali su i iz drugih strana, a najoduševljeniji od Frana Kurelca i Andrije Torkvata Brlića. Kuzmanić je rado donosio i narodne pjesme, nastojeći da listu poda što narodniji smjer. U ožujku god. 1848., kada je car Ferdinand bio ukinuo cenzuru, hoteći da u njemu jače istakne i političku notu urednik pisaše u svojoj poslanici Dalmatincima: »Ja nisam Slavljanin današnji ni jučerašnji; Hrvat sam po tankoj i debeloj krvi; kapu sam nosio; rođaci mi se još hvataju za motiku i za mašklin; otac mi je pivao pisme starca Milovana; pohađao sam kuće potleušice; pod niskom sam se strehom rodio« . . . Među suradnicima bijaše mnogo pjesnika, otprije poznatih i sasvim nepoznatih, svakojakog stila i načina, od najnaobraženijih literata do prostonarodnih primitivaca. Uz Preradovića, Matiju Bana, Meda Pucića, Jovana Sundečića, Antuna Kazalija, Šimu Ljubića, Antuna Kaznačića i sina mu Ivana Augusta, tu još nalazimo Antu Zoričića, Stjepana i Matu Ivičevića, Starca Cipika, Matu Kurtovića, Jerka Danila, Ivana Jakašu i pjesnikinje Anku Vrdoljakovu iz Imotskoga i Anku Vidovićevu iz Zadra.

Anka Vidović (1795—1875), Šibenka nastanjena u Zadru, s književno-historijske strane zaslužuje poseban osvrt. Dok je njezin muž Marko Antun Vidović njegovao talijansku poeziju, izdao zbirku talijanske lirike (Mleci, 1827) i na talijanski prevodio Gundulićeva »Osmana«, ona se ugledala u naše narodne pjesme i pričalice povevši se ranije od svih za ilirskim pokretom. Još god. 1841. bijaše izdala jednu poetsku novelu romantičkog kroja, a upravo kada se pokretala »Zora«, izlazile su u Zadru njezine pjesme u sveščićima uporedo s talijanskim prijevodom, pa je i ona odmah pristala uz novi list. Sarađivala je i u kalendarima Matičinim. Pod stare se dane javljala i u Biankinijevu »Narodnom Listu«, dok je u uredništvu bio Politeo. Ankine pjesničke pripovijesti (Anka i Stanko, Alva i Alko, Harač prijateljstvu i dr.), mali poemi razdijeljeni u pjevanja, obrađuju u desetercima neobično fantastične ljubavne i junačke zgode. Pričanje im je ponajviše suhoparno i dosadno s nedostajanja jačeg umjetničkog i pjesničkog dara. Ni ostale njezine pjesme, toliko brojne, da bi se od njih mogla sastaviti omašna knjiga, ne pokazuju nekog postepenog razvitka na bolje. Njihova je glavna vrijednost u tome, što su duhom i dikcijom vazda vjeran odraz narodnih pjesama, pa je taj način u neku ruku preteča Pavlinovićeva, Botićeva i Sundečićeva načina pjevanja Svoju stihotvorsku vještinu Anka iskazuje i na talijanskom jeziku zbirkom *»Mestizie e distrazioni«* i epom u 8 pjevanja *»Romolo ovvero la fondazione di Roma«.*

Među neznatnijima, koji su pjevali i poslije prestanka »Zore«, isticao se i *Mate Ivičević* iz Drvenika kod Makarske. Njegov »Vijenac pjesama mirisa dalmatinskog, hrvatskog i slavonskog« (Split, 1861) obrađuje u desetercima političku temu, koja je onda bila na dnevnom redu: sjedinjenje s Hrvatskom i koristi, koje bi ono sa sobom donijelo. Izraz je u njima jednostavan, prilagođen je ukusu prostog naroda, ali je u tom pjesničkom cvijeću premalo mirisa. Bolja mu je druga zbirka »Jabuka« prigodnog izdanja (Split, 1867), u čast Marka Kalođere, kada je postao splitskim biskupom. U njoj ima više poezije u boljem jezičnom ruhu, a sadrži i nekoliko odlično prevedenih psalama.

Treći je od neznatnih Zorinih suradnika, ali daleko vredniji pažnje, Šibenčanin *Antun Zoričić* (1822—1872). Bio je đak padovanskog sveučilišta, učestvovao je u oslobodilačkim borbama Talijana, a ujedno je bio i vatren »Ilirac«. Bolje nego suradnjom u listu, dokazao je svoju pjesničku nadarenost poznijom zbirčicom lirike »Vila dalmatinska aliti Pjesme razlike« (Zadar, 1852) u Kačićevoj ikavštini i Gajevu pravopisu. Ima tu nježne lirike neposredna nadahnuća i jednostavna oblika, s prizvucima narodne primorske poezije, pa je šteta, što Zoričić u tom pravcu nije nastavio. Prigrlio je, možda i okasno, svećeničko zvanje, a umro je u Šibeniku.

Nešto poslije »Zore« počeo je izlaziti u Zadru talijanski list »La Dalmazia«. Obrađivao je najviše kritiku i historiju. Između ta dva lista ne bijaše nikakve opreke. Prvi je bio namijenjen puku, a drugi inteligenciji, još nevještoj narodnom jeziku. Nekoji suradnici drugog časopisa, među njima i njihov prvak, učeni arheolog i prirodoslovac *Petar Nisiteo* (1774 do 1866), pisali su i za »Zoru«.

»La Dalmazia« je imala preteču u službenom listu dalmatinske vlade »La Gazzetta di Zara«, koji je u podliscima donosio sastavke iz kritike i historije i feljtone o književnosti i umjetnosti. Gazzettin urednik bijaše do svoje smrti Trogiranin *Marko Kažotić-Casotti* (1804—1842), autor talijanskim jezikom pisanih romana »Miljenko i Dobrila«, »Ban Horvat« i »Crvenkapa, ili prizor iz života Morlaka« i zemljopisnog djela »Obale i otoci Istre i Dalmacije«. U romanima se Kažotić povodi za Manzonijem i talijanskom romantičkom školom, a u folklori za Fortisom. Kod nas je najviše poznat po prijevodima i preradama njegov »Miljenko i Dobrila«, kaštelansko-trogirski Romeo i Julija. Mladom piscu viši talijanski odgoj nije smetao, da još prije ilirizma i političke borbe za narodnost crpe građu za svoja djela isključivo iz narodne historije i iz života prostoga naroda. Nema podloge za nagađanje, kojoj bi se strani, narodnjačkoj ili autonomaškoj, bio priklonio, jer je prerano umro. Činjenica je međutim, da i njegov nasljednik u uredništvu, Zadranin *G. Ferrari-Cupilli,* obrađuje samo domaće dalmatinske predmete, da hvali Preradovića i da na talijanski prevodi njegove pjesme. I slavni talijanski pisac *Nikola Tommaseo* (1802—1874), Šibenčanin, koji je rano bio odselio u Italiju, osjeća kroz čvrste naslage svoga talijanskog odgoja daleki glas porodične krvi i djetinjskih uspomena, kada slaže u »ilirskom« jeziku svoje »Iskrice«, tužne nostalgičke refleksije o Dalmaciji, izvlačeći iz vjerna pamćenja utonule glasove materinskog jezika. Kod tih rođenih Dalmatinaca izvjesno je samo to, da kroz svoje zavičajno dalmatinstvo osjećaju rasnu pripadnost velikom slavenstvu. Omraza se kod nekojih od njih javlja istom šezdesetih godina s političkim razlazom razvlaštenih od povlaštenih, predstavnika naroda od njegovih malobrojnih buržujskih samodržaca. Do toga doba oni neizravno, a možda i nesvijesnim nagonom, utiru put književnom ilirstvu i pomažu ga na talijanskom jeziku, sve dok ovaj nije bio ugrožen u gospodstvu od narodnoga hrvatskog jezika.

Po prestanku »Zore« unapređivali su dalje našu književnu publicistiku almanasi, kalendari i druga periodička izdanja. Uz Petranovićev i druge neznatnije isticao se ljetopis »Dubrovnik« Matije Bana, koji je izlazio god. 1849., 1850. i 1851. revnujući za »slavjansko književno preporađanje«. Surađivali su u njemu M. Pucić, P. Preradović, oba Kaznačića, M. Vodopić, L. Svilović, D. Ban, P. Franasović, P. Marinović i drugi. U tom je pravcu nešto kasnije ali najuspješnije djelovala svojim kalendarima i pučkim izdanjima »Matica Dalmatinska«. Od godine 1862. do 1875. bio joj je predsjednikom Božidar Petranović, a od 1875. do 1896. bio je njegov nasljednik Miho Klaić. U doba već prevaljene punoljetnosti narodne knjige (1869—1912) Matici su predsjedali razni kulturni trudbenici, dok društvo nije na koncu, izgubivši svoje pokrajinsko značenje, poslije 50 godina postojanja provelo god. 1912. sjedinjenje s Maticom Hrvatskom. Svoj rad je Matica stvarno bila započela god. 1861. izdanjem »Albuma« za proslavu stogodišnjice Kačićeve smrti. Njezina su najvažnija izdanja: Koledari, Narodne pjesme (1865), više puta preštampane, Ručna knjiga za općinsku administraciju, preštampanje Gorskog Vijenca, knjiga Radišu Bog pomaže, koju je po Smilesu priredio Pavlinović, knjiga Značaj, koju je po Smilesu preveo Ivan Despot, Higijena, koju je s francuskoga preveo Jos. Riboli, zatim Štednja i Pučka prosvjeta u obradi Nikole Šimića, Geologija Dalmacije od dra Rik. Šuberta i dr. Matičinom potporom izađoše i dva poznata književna djela: Vojnovićeva drama »Smrt Majke Jugovića« i Tresićev putopis »Preko Atlantika do Pacifika«. U priređivanju tih izdanja pokazaše se vrlo zaslužnima Matičini tajnici, redaktori i njihovi pomagači: Jovan Sundečić, Antun Šimonić, Kažimir Ljubić, Mate Nekić, Nikola Šimić, Marcel Kušar, dr. Jakov Čuka (Jakša Čedomil), dr. Mirko Perković i dr. Petar Karlić. Od svibnja 1901. do travnja 1904. izdavala je Matica i lijepu znanstveno-književnu reviju, tromjesečnik »Glasnik Matice Dalmatinske«. Uređivao ga je tajnik, književnik i kritik Čuka, okupljajući oko sebe sve bolje dalmatinske književnike.

»Glasnik« je imao preteču u vrlo dobro uređivanom modernom listu »Iskri«, koju je nezavisno od Matice izdavao njezin tajnik *Nikola Šimić*. Šimić je jedan od starijih zastupatelja seoske novele u primorju, u doba kada je preporodna književnost bila već prevalila i formom i sadržajem svoj tendenciozni i propagandni stadij. Kao urednik pokazao se na suvremenoj evropskoj visini. »Iskra« je izlazila u Zadru u dva perioda, od god. 1884.—1887. i od god. 1891.—1894. U prvome je još bila pretežito poučnog smjera, a u drugome više umjetničko-književnog, prema razvoju zapadne književne kritike. Gajila je manje poeziju, a više beletristiku i književnu kritiku. Kritiku je zastupala tako uspješno, da je svraćala na sebe pozornost i vanjske, talijanske štampe. Osim pjesama Stj. Buzolića, I. Despota, M. Sabića, A. Kriletića, Jov. Sundečića, Grge Martića, Vicka Mihaljevića, Kazimira Ostojića i dr., nalazimo u njoj obilje opisa, crtica i novela (na pr. Pavlinovićeve »Pute«, Šimićeve novele, Despotove crtice), zatim dosta prijevoda iz talijanskoga, njemačkoga i ruskoga; prijevod Teokritovih idila od Vergila Perića, prikaze Jakše Čedomila o djelima Kumičića, Gjalskoga, Tresića, Vodopića, Kozarca, Harambašića i Novaka i studiju o talijanskom romanu; Kasandrićeve prikaze o Lucićevim »Pisnima ljuvenim, o Appendinijevim plagijatima i o Kačićevu »Razgovoru«, Despotovu raspravu o hrvatstvu starih pisaca i t. d.. U beletristici se ističu uz druge sam urednik Šimić, Juraj Carić i R. Katalinić-Jeretov.

Nešto prije »Iskre«, od god. 1878.—1884., izlazio je u Dubrovniku najprije dva, pa tri puta mjesečno, književni list »Slovinac«. Štampao se od veće česti latinicom, a manje ćirilicom. Uređivao ga je filolog Luka Zore, dajući mu svojim slovinstvom literarno-politički pravac i zalažući se njime za narodnjačku slogu u doba, kada je ona nakon odlučne pobjede nad autonomašima surevnjivošću nekojih vođa bila pomućena. U stupcima »Slovinca« bila su zastupana mnoga pera, poznata već iz »Zore« i iz »Iskre«, dok ga nije pokopala kampanja, koja se bila digla na urednika, kada je pod pseudonimom Milivoja Strahinića stao da donosi svoj alegorijski pjesmotvor »Objavljenje« u stilu i duhu Danteove Komedije.

———

Novinska i politička publicistika, koja se bijaše pojavila nakon zaoštrene borbe između dva tabora, pomagala je uvelike razvijanju književne proze čišćenjem pojmova u idejnoj borbi s protivnikom, koji je raspolagao boljim oružjem izglađene talijanštine. Dobrih talijanskih stilista bilo je i kod narodnjačke vojske, ali do god. 1862. političkih novina na narodnom jeziku nije uopće bilo. Autonomisti su naprotiv imali svoje glasilo u zadarskoj »La voce dalmatica«. Da bi protivnu stranku uzmogli i teorijski pobijati istim oružjem, osnovaše narodnjaci s Pavlinovićem na čelu list na talijanskomu »Il Nazionale« s hrvatskim prilogom »Narodnim Listom«. Prvomu je bio urednik *Natko Nodilo,* a drugomu Ivan Danilo. Jedan je bio namijenjen dijelu građanstva još nevještu svomu književnom jeziku, a drugi narodnjačkoj vojsci. Nodilo se najviše pročuo kao odličan stilist i polemičar u okršajima s Nikolom Tommaseom, kada je ovaj bio pritekao u pomoć autonomašima svojim velikim ugledom i svojim čudnim pronalaskom dalmatinske narodnosti. »Nazionale« su podupirali člancima i raspravama brojni suradnici: Niko i Medo Pucić, Miho Klaić, Kosta Vojnović, Matija Ban, Vlaho Bogdan, Vinko Milić, Lovro Monti i dr. »Narodni List« ispunjavao je najviše urednik Danilo, a pomagali su ga u tome najviše svojim odličnim perom Mihovil Pavlinović i Laza Tomanović. Kad je talijanština sve više gubila u političkoj borbi svoje značenje, »Nazionale« je — Pavlinović ga bijaše nazvao mulcem — postao god. 1876. prilogom životareći još nekoliko vremena, a »Narodni List« glavnim dijelom i potom jedinim organom, koji se održao sve do god. 1920., i koji je pod vodstvom *Jurja Biankinija* prošao kroz sve mijene narodnog preporoda i stranačkog života u Dalmaciji. Dugogodišnji parlamentarac Biankini slao je listu iz Beča svoje glasovite govore i u iscrpnim pismima izvještavao o radu u parlamentu i o svemu onome, što je moglo da zanima njegove zemljake i južne Slavene uopće. Od god. 1875.—1881. bijaše njegovim stalnim suradnikom i zamjenjivaše urednika za odsutnosti odličan publicist i prvi naš profesionalni novinar *Dinko Politeo.* Za raskola u autonomaškoj stranci (1863) bajamontinci su kao njezino liberalno krilo izdavali u Splitu svoj »L'Avvenire«, a god. 1866. počeo je izlaziti u Zadru razglašeni autonomaški »Il Dalmata«, dugogodišnji najveći, najžešći i najokorjeliji suparnik »Narodnog Lista«. Od god. 1880. do god. 1888., nakon odvojenja Srba od hrvatskih narodnjaka, izlazio je u Zadru i »Srpski List«, kojemu je bio urednik i vlasnik *Sava Bjelanović* (1850—1897), rodom iz Đevrska skradinskoga kotara, odličan publicist i okretan polemičar. Taj list je branio zasebne interese na primorju. Od god. 1888.—1905. produžio je život pod imenom »Srpski Glas« postavši glasilom Srpske narodne stranke.

To novinstvo uporedo sa svojom političkom funkcijom bez sumnje je mnogo pomagalo širenju pismenosti u narodu, stvaralo širu čitalačku publiku i odgajalo javno mišljenje u problemima narodne politike. U istom su smjeru djelovala i klupska društva, zvana narodne čitaonice. Do god. 1862. takvih je društava bilo po svim dalmatinskim gradovima i mnogim varošicama, ali su se sve dotle zvali »Casini«, »Gabinetti di lettura«. Okupljala su cvijet mjesne inteligencije bez razlike političkoga mišljenja, ali im saobraćajni jezik bijaše samo talijanski. Za čuvene polemike između Tommasea i Nodila odvojiše se i ti klubovi. Pristalice narodnjaka ostaviše autonomaše i počeše osnivati svoja posebna društva. Tako su god. 1863. bile osnovane tri najvažnije »Čitaonice«, u Zadru, Splitu i Dubrovniku, a idućih godina zaredaše i druge po ostalim varošicama. Čitaonice su bile mjesna sastajališta za dogovore i razgovore, zborišta političkih ljudi kada bi zalazili u pojedina mjesta, da izvješćuju i daju političke naputke, rasadnici društvenosti preko skupnih zabava i međusobnog općenja, te napokon odlična škola narodnog jezika preko konverzacije i čitanja dnevne štampe.

Preporodna književnost i njeni veći i manji predstavnici

Književnost, koja nastaje poslije četrdesetih godina više pokretnim silama izvana, narodnom romantikom, ilirizmom i slavofilijom, u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji sva je u Kačićevu ikavsko-štokavskom stilu. Koliko je književnog rada bilo prije tih godina u samom Dubrovniku, kretao se pomalo utrenikom Hidže i Bruerovića. Prema tome ostali dio Dalmacije osvitom preporoda nije preuzimao već gotov dubrovački način pisanja, nego se u tome oslanjao na svoj prostonarodni govor. Tu podvojenost u formi između sjevera i juga i njegove sredine zagrijavaju odsada ipak isti ideali, a »Zora Dalmatinska«, okupljajući suradnike iz svih strana pokrajine, nameće samom tom činjenicom potrebu jedinstvenosti u pisanju i jednakosti u književnom izražavanju. Kako su međutim i književnici ikavci bili također štokavci, a svi se oni, pa i Dubrovčani, odlučnije naslanjali na selo, na njegov prostonarodni govor i narodnu pjesmu, njihovo prelazenje na Gajev književni jezik i prvi pravopis vršilo se bez jačeg otpora i ozbiljnijih smetnja i okončavalo se u šestom i sedmom desetljeću. To književno ujedinjavanje i izjednačivanje u jeziku i pisanju daje svoje relativno bogate plodove između 1850. i 1870. godine. Stvarno je to prvi period književnog preporoda. Uz formalno i već davno dozrelu poeziju dozrijeva u njemu, najviše zaslugom publicista i pripovjedača, i nešto odocnjela književna proza.

U formiranju zajedničkoga književnog ruha prednjače po vremenu dubrovački Slovinci. Prvi, koji se pod stare dane zagrijava za narodni pokret mlađih zanešenjaka i koji im pruža izdašno svoju pomoć, Dubrovčanin je *Antun Kaznačić* (1784 do 1874). On je još uvijek prigodničar, jer gaji one vrste poezije, koje je u njihovu rascvatu bio zatekao kod kuće: satiru, koledu i šaljivu poeziju; ali stilom se ugleda i u narodnu pjesmu. On zanosno pozdravlja Gaja za njegova pohoda Dubrovniku, a kada je njegov sin Ivan August u uredništvu »Zore« druge godine zamjenjivao Kuzmanića, izravno pomaže zadarskom listu. »Zorin« drugi broj donosi njegov prijevod Manzonijeve ode »Peti svibnja«, a dvanaesti broj prigodnicu u slavu Dubrovnika, kada je »Matica ilirska« izdala (1844) Gundulićev »Osman«.

Nekoliko mlađih Dubrovčana stoje već sasvim u idejnoj sferi ilirstva. Narodniji su i politički toliko određeniji, da i književno i politički izlaze iz uzanog dubrovačkog okvira i prelaze ravno u hrvatsvo nastojeći da se otmu utjecajima starije dubrovačke poezije. Među njima je koju godinu stariji od drugih *Antun Kazali* (1815—1895), ali je i jači pjesnički talenat i načitaniji od svih: dobar znalac i staroklasične i moderne evropske književnosti, proučavatelj narodne poezije, velik poštivač Lamartina, Hugoa, Manzonija, Pratija, Aleardija, Miltona, Byrona i Tennysona. Njegova silna mašta i visoki polet, gušeni skučenom malogradskom sredinom i lomeći se pod stegom svećeničkog zvanja i goleme načitanosti, doprinose da on višekrat ispada opor i nejasan, a katkada naprotiv i odviše retoričan. To su ujedno i razlozi, da nijedno Kazalijevo djelo nije izašlo do kraja savršeno. Prvi mu je rad pjesnička pripovijest »Zlatka« (Zadar, Battara, 1856). Po formi neobična — epski je dio spjevan u desetercima, a umetnute brojne lirske partije u raznim metrima — i po odabranom predmetu smiona, odviše podliježe utjecaju talijanskih poetskih novela: Zlatka, udata Dubrovkinja, ljubi časnika Poljaka i postaje majkom. Tuga za djetetom, koje od nje zapušteno umire, i bol za dragim, koji joj odlazi daleko, ispunjaju pripovijest uzdasima i suzama nesretne majke i nesretne ljubovce. Drugi poem, »Glas iz pustinje« (Zadar 1862) u deseteračkim oktavama, razvlači se do velike rodoljubne elegije o slavenstvu. U »Grobniku« (Rijeka, 1862) deseterac je narodniji, jezik čistiji, a predmet patriotičan kao i u »Glasu«; ali je mnogo stvarniji i idejno bliži: prikazuje krvavu bitku na

Jelinskom polju, koje se prozvalo »Grobnikom« po tome, što su na njemu Hrvati pod vodstvom trojice braće iz Srijema: Kupiše, Raka i Kreka, potukli i uništili Mongole. Pjesmotvor ima uvod i tri pjevanja. Uvod slavi Strossmayera i Anku Zmajićevu, a od slijedećih pjevanja prvo je epsko heroičko s opisom bitke, drugo raspleće na romantički način ljubavne zgode jednoga od srijemske braće s kćerkom mongolskog vojvode Batukana, a treće, političko i odviše suvremeno, opisuje proslavu te bitke u naše dane! Posmrtno i najveće, još neštampano djelo Kazalijev je »Ćoso«, nekakav autobiografijski satirički poem, pjesnički dnevnik, što ga je pjesnik započeo god. 1840. i nastavio za četrdesetih godina, toliko da je dosegao broj od 30.000 stihova.

Samo po svojim književnim počecima amo spada *Matija Ban* (1818—1903), književnik, pjesnik i dramatik. Rano je odselio u Carigrad, a odatle u Beograd, i tu se dalje razvijao u srpskoj književnoj sredini, kojoj najviše i pripada. Prvi njegovi sastavci uglavnom su erotika, a spjevani su u duhu narodne lirike. Veći dio te poezije iz ranijeg doba donio je »Slovinac«. U zrelijim godinama podao se Ban dramatici i napisao mnogo tragedija, crpeći za njih građu iz srpske, češke, poljske i hrvatske povijesti, i očitujući već time širinu pogleda i veliku ljubav prema slavenstvu. U slavi i popularnosti, koju bijaše drugdje našao, Ban nije zaboravio ni svoga zavičaja ni svoje Dalmacije: tragedije »Marojice Kaboga« i »Kobna tajna« obrađuju predmet iz dubrovačke prošlosti. Prva je iz doba velikog potresa i zastupa ideju, da je čestit građanin dužan da prinese svaku žrtvu za otadžbinu. Druga, ljubavna i šekspirskog zahvata, podsjeća na »Otela«. Po Kažotićevu romanu »Miljenko i Dobrila« napisana je »Smrt kneza Radoslava«.

Medo knez Pucić (1821—1882), posljednji predstavnik one dubrovačke vlastele, koja je i nakon propasti republike oličavala njezine slavne tradicije, najizrazitija je pjesnička pojava u Dubrovniku XIX. stoljeća. Moderan je i narodan po jeziku i metru, a inače duboke klasične obrazovanosti. Vjernost tradiciji i vlastelinstvu njega ne priječi da napusti dubrovački politički vidokrug i da potpuno prihvati narodnu preporodnu misao, ali ga nemir i mržnja prema novim političkim prilikama gone iz Dubrovnika. Luta kojekuda po Italiji, prelazi u Srbiju, u Beogradu je neko vrijeme odgojitelj kralja Milana, a potom se vraća u Dubrovnik, da tu ostane do konca života. Njegove pjesme iz đačkih vremena nastale su za nauka u Padovi (1841 do 1843) i u Beču (1844). Pune su zanosa i optimističke vjere u narodnu budućnost. U pjesmi »Braća« raduje se slozi Hrvata i »Srbljana«, u »Bosanskim davorijama« pozivlje Bosnu, da se povede za primjerom Srbije, a u »Slavljanstvu« se zanosi panslavističkom idejom. Njegova romantička novela »Cvijeta« drugo je, ali daleko bolje izdanje Kazalijeve »Zlatke«: Cvijeta ljubi Poljaka i polazi za njim na ratište. Poslije njegove pogibije vraća se, da u malogradskoj sredini živi osramoćena, dok ne pogiba od spoznaje da joj je umro i drugi nesuđenik, koji joj je spremao od malovaroškog pakla spas. Mnoge epizode iz pomorskog i primorskog života i umetnute lirske pjesme najbolji su dio toga pjesmotvora. U epici je Medo pokušao da stvori heroički epos na osnovi klasične i talijanske viteške, te Gundulićeve i naše narodne poezije, ali mu to nije pošlo za rukom. Ep »Karađorđevka« u tri pjevanja o njegovu životu, o izgnanstvu, o povratku u Srbiju i nasilnoj smrti, stoji tu kao neuspio pokušaj, koji inače svojom književnom spremom pobuđuje udivljenje. U Pucićevim zbirkama lirike »Talijankama«, »Pjesmama«, »Sabranim pjesmama« prevladava u skladu s političkim prilikama elegična nota, ali i sve bolji i narodniji stil, dok je njegovo prvo djelo »Slavjanska antologija iz rukopisa dubrovačkih pjesnika« još uzimala za uzor dubrovački način pjevanja. Romantik do srži, Medo je narodan po tehnici, građi i obliku. Živeći mnogo vremena u Italiji i stojeći pod utjecajem ondašnjeg slobodnjačkog i demokratskog talijanskog nacionalizma i liberalizma, izgradio se i sam do slobodnjaka s proročkim gledanjem u budućnost.

Nije toliko znatan kao pjesnik, ali je dobar folkloristički pripovjedač, čak u vremenskom slijedu i jedan od prvih, *Mato Vodopić* (1816—1863), u početku seoski župnik, a kasnije dubrovački biskup. Njegovi pjesnički sastavci, ponajviše prigodni, nemaju veće vrijednosti izuzevši pjesničku pripovijest »Robinjicu«, spjevanu u desetercima povodom ustanka u Bosni i Hercegovini. Motiv je pripovijesti alegoričan i aktuelno suvremen. Robinju oslobađa iz Hasanagine kule gorski hajduk, a ona u osloboditelju prepoznaje svoga rođenog brata. Ta je pjesma ujedno i naravni prijelaz na njegove tri pripovijesti, koje zauzimlju važno mjesto u razvitku dalmatinske pripovjedačke proze. »Marija Konavoka« ima za glavni događaj djevojačku otmicu (Vule umiče Jelu s tendencijom, da se osudi nekulturni običaj, koji je još vladao u Konavlima); ali je u svojim epizodama, po opisivanju narodnih običaja: badnjeg dana, krsne slave, braće konavoske i t. d. i odlična fokloristička studija s realistički vjernim i živim slikanjem sela i seoskog života. »Tužna Jele«, štampana prvi put u almanahu »Dubrovnik«, prikazuje običan primorski događaj: bolovanje sirote majke, kojoj je more progutalo dva sina, zatim njezino iščekivanje muža mornara, koji se vraća u času kada jadnica umire; ali je to u stvari, kako ju je nazvao i sam autor, gruška »povijest«, prva naša pripovijest u prozi, koja realistički prikazuje gruški mornarski život i naš pomorski stalež. Da bi slika bila još vjernija, napisana je u dubrovačkom narječju. U trećem djelu, u historijskom romanu »Na doborskijem razvalinama« Vodopić se prenosi u bosansku i hercegovačku prošlost — iz realizma i folklora prelazi u romatiku. Glavni događaj romana, kako dvoje dragih poslije svakojakih zapreka dolaze do vjenčanja, a potom napuštaju rođenu grudu sa zavjetom, da će se njihovi potomci vratiti na svoju djedovinu i osloboditi narod od turske tlake, slijedi patriotsku i kršćansku tendenciju onih vremena, kada su i rodoljubi po Dalmaciji vodili živu agitaciju za oslobođenje Herceg-Bosne. Proučavajući oštroumnošću etnografa i ljubavlju prirodopisca život i prirodu svoga kraja, Vodopić je skupljao i naučnu građu te vrsti: za Kurelca i Jugosl. akademiju priredio je frazeologiju dubrovačke okolice, a sastavio je i zbirku imenâ bilja, kojom se poslužio Šulek u izradi svoga imenika.

Kao pjesnik i književnik stoji mnogo niže od nabrojenih Dubrovčana *Ivan August Kaznačić* (1819—1883),sin već spomenutog pjesnika Antuna, po zvanju kirurg bečkog i liječnik padovanskog sveučilišta. Svoju liječničku karijeru završio je u Dubrovniku kao upravitelj gradske bolnice. Započeo je svoj književni rad publicistikom surađujući u tršćanskoj »La Favilla« i uređujući god. 1845. uz Preradovićevu pomoć »Zoru Dalmatinsku«. Olakšao je u ono doba Talijanima učenje našeg jezika svojim prijevodom Babukićeve gramatike ilirskog jezika na talijanski. U gajenju poezije razlikovao se od oca jačim ugledanjem u narodne pjesme; ali je i on bio maran proučavatelj dubrovačke kulturne i književne prošlosti. Kumovao je i osnivanju »Slovinca« i pomagao ga suradnjom. U antologiji »Vijenac gorskog i pitomog cvijeća«, koju je izdao god. 1872., ima i njegovih pjesama. Među »Slovinčevim« pjesnicima iskazao se boljim od ovoga Kaznačića *Nikša Gradi* nekojim svojim sastavcima u desetercu, među kojima je i njegova dramska pjesan »Kosovka djevojka«.

Sam osnivač i urednik »Slovinca« prof. *Luka Zore* (1846 do 1906) bijaše vrlo istaknuta ličnost iz poznijih godina narodnoga preporoda, dobar nastavnik i dobar slavist iz Miklošićeve škole. Bio je rodom iz Cavcata, a inače po svemu tipičan Dubrovčanin. Poslije nastavničke službe — bio je profesor dubrovačke i upravitelj kotorske gimnazije, zatim upravitelj preparandije u Arbanasima i školski inspektor u Bosni — izborom za saborskog zastupnika u Zadru i za carevinskog u Beču bijaše prešao i na političko polje. Najzad je bio pozvan na Cetinje za odgojitelja knezu Petru. Osim stručnih filoloških i literarno-historijskih radova (O Ribanju, Paljetkovanja, Dubrovačke tuđice, O dubrovačkim pjesnicima, polemika s Pavićem) napisao je u deseteračkim tercinama satiričko-vizionarski ep »Objavljenje« ugledavši se u Danteov »Pakao«. Po noći, dok spava, pjesniku se javlja u snu Danteov duh i vodi s njim razgovore o našim političkim i društvenim prilikama. U toj formi vizije uzimlju se na nišan narodni izdajice i izmećari, svi oni, koji siju razdor i neslogu među braćom, proriče se oslobođenje južnih Slavena i rasap Austro-Ugarske. Djelo je doista smiono, istinski odraz raspoloženja ljudi onoga doba; ali je u obradi razvučeno, naučno i knjiško, napisano doduše dobrim jezikom i izdjelanom književnom formom, ali u cjelini bez primjerne snage i jačeg doimanja.

———

Dok su u Dubrovniku ti književnici i uopće svi pripadnici inteligencije između sebe i na domu općili samo narodnim jezikom, u građanstvu sjeverne i srednje Dalmacije ne bijaše tako. Gospoda su doduše i u tim stranama poznavala lokalno narječje, ali oni rijetki među njima, koji su htjeli da se uspješno bave i književnim zvanjem, trebali su da se najprije sami preporode i jezikom i duhom. U tom je pravcu blagotvorno počeo djelovati Petranovićev almanah, mada je sa svojom manje poznatom ćirilicom bio namijenjen poglavito Srbima. Mnogo šire obzorje otvorila je, kako smo vidjeli, latinička »Zora Dalmatinska«. Izlazila je doduše dosta kratko i uz razumljive teškoće materijalne i književne prirode, ali plodno sjeme, što ga bijaše posijala, ne uginu s njezinim prestankom, niti mu naudi zagušljivost desetgodišnjega apsolutizma. Omladina se upravo tada najživlje spremala na veliki narodni posao osposobljavajući se ne samo za novu narodnu književnost, nego i za svako drugo poprište i područje duhovnog rada, kako to vjerno opisuje Pavlinović u predgovoru Matičina izdanja Botićevih pjesama. Začeto Napoleonovom Ilirijom, hranjeno romantikom i narodnosnom idejom, ožareno revolucijom četrdesetosme i zrijući potajno u apsolutističkom mraku, bilo se već posve razvilo prvo veliko pokoljenje narodnog preporoda. U književnosti pjevahu se u to doba zanosa i oduševljenja junačke davorije, ratoborne ode i rodoljubne popijevke.

Najizrazitiji predstavnik toga u poeziji najidealnijeg zamaha bijaše Splićanin *Luka Botić* (1830—1864). Taj bivši Pavlinovićev drug u splitskoj sjemenišnoj gimnaziji i na bogoslovnim naukama u Zadru, romantički idealist a puki siromah, s parolom iz naroda za narod, napušta teologiju, svlači sa sebe popovsku mantiju, prebacuje se krišom u Bosnu kao hajduk u zelenu goru, tu upoznaje naše muslimane, proučava govor onoga naroda, njegove običaje i narodne pjesme. Željan slobodnijega zraka i kretanja prelazi u Srbiju, ali se odatle vraća podrezanih krila, jadno kuburi i neko vrijeme uniženo kuluči kao sluga u Gajevoj tiskari. Kada otkriše da nije vjetrogonja, nego Bogom nadareni pjesnik, patriot u duši i borac za slobodu, osiguraše mu donekle Strossmayerovu zaštitu. U Đakovu je biskupov činovnik. Kad je god. 1860. bio vraćen ustav, dolazi u Split, da radi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Iduće godine bira ga Đakovo za saborskog zastupnika, ali doskora podliježe sušici i umire mlad i ispaćen, Kristovih ljeta, kako zajaukne nad njegovim prerano otvorenim grobom Fran Kurelac, ali do posljednjega svog daha s čvrstom vjerom ma i u daleko narodno oslobođenje:

> Od mene će otpuh praška biti,
> al' u grobu rastvoreni prašak
> za slobodu razigrat se hoće.

Iako je bio čisto lirski temperamenat, Botić spjeva samo nekoliko lirskih pjesama. Ostali su mu glavni radovi romantične pripovijesti: »Dilber Hasan« je novela u prozi; »Pobratimstvo«, »Bijedna Mara« i »Petar Bačić« tri su poetske novele u desetercima. »Pobratimstvo« je uopće najbolji naš romantički pjesmotvor, a sva tri epa skupa najbolje su od svega, što je ta naša romantika dala u Dalmaciji. Kao umjetnik, Botić se bolje od svih približio pjesniku-narodu, usvojivši najizrazitije značajke narodne pjesme. Usto je njegovo pjesničko umijeće bilo oplemenjeno još i lijepom romanskom naobrazbom. Botić je sadržajno prvi kod nas unio u književnost nov, za ono doba još nečuven elemenat muslimanski. Njemu je naš musliman prestao biti tip silnika i krvoloka, prema kojemu bi bila opravdana samo mržnja i osveta. Brat je to, koji osjeća jednako plemenito, čest je našega naroda i krv naše krvi.

Botićev školski drug *Mijo Pavlinović* (1831—1887), katolički svećenik, ne bijaše samo politički prvak među dalmatinskim preporoditeljima, narodnjački prvoborac i vojvoda, nego i jak politički pisac i stilist i narodni bard. Rijetki su od njegovih vršnjaka onako savršeno kao on vladali narodnim jezikom u govoru i pismu. Od god. 1861., kada je prvi put izabran za saborskog zastupnika, pa do konca života branio je neustrašivo narodna prava u saboru i u bečkom parlamentu, a ujedno je svojim neumornim propagandističkim, publicističkim i književnim radom nastojao oko osvještavanja i prosvjećivanja naroda. Za svoj mesijski poziv imao je i vanredne fizičke i duhovne sposobnosti: nasrtljivu ratobornost i nepokolebljivu odlučnost, kristalan značaj i impozantnu vanjštinu, snažan govornički dar i temeljitu kulturnu spremu. Bio je jedan od stupova »Narodnog Lista«. Pomagao je kod književnog posla zadarskoj Matici u izdavanju popularnih knjiga. Posezao je za stihom i za prozom, da budi mlitavce i da osvješćuje neuke, da vatrom svoje govorničke logike žigoše poturice i razgoni beznačajnike. Na svakom koraku nalazio je za vršenje te svoje misije dobre prilike i podesne građe, župnikujući u svom rodnom selu, obilazeći pokrajinom, putujući po Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji. Do god. 1860. pjevao je budilačke davorije. U »Ognjišaru« (Prometeju) oličio je narodnu borbu u Dalmaciji god. 1864., a u pjesmi »Kotari i župnikovanje« opisao narod u svom odnosu sa službom župnika i zadacima dušobrižnika. »Putni spomenak« cvijet je s njegovih putovanja, ubran za njegova pobratima, pravoslavnog svećenika Sundečića. »Hrvatske Crte« sadrže niz pjesničkih poslanica prijateljima i narodnim suborcima: Đuri Puliću, Nikoli Dubokoviću, Vicku Didoliću, Kosti Vojnoviću, Jovanu Sundečiću i Ivanu Nikoliću. Njegova poezija, iako je i ona značajna, upravo se gubi prema veličini i raznovrsnosti njegove govorničke, putopisne, političke i druge proze, tako da bi njegova ukupna djela dala nekoliko debelih svezaka. Sređivao ih je sam i izdavao u zbirke, od kojih su najznamenitije: Pjesme i besjede, Različiti spisi, Pučki spisi, Hrvatski razgovori, Hrvatski razmišljaji, Puti, O vjeri i politici, Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji od god. 1848. do 1882. Kao sakupljač narodnoga blaga pobilježio je do 4000 prostonarodnih riječi i izričaja i predao ih Jugosl. akademiji; pribrao je do 1500 narodnih pjesama i poklonio ih Matici Hrvatskoj uz preporuku, da u svojim izdanjima iznese i tu vrstu književnih proizvoda. Zalagao se za to, da književnost bude narodna i duhom i ruhom, pa je i sam strogo primjenjivao to načelo na svoj način pisanja i mišljenja. Njegov je stih čisto narodan, ponešto opor i tvrd kao i njegova priroda; proza mu je u jezičnom bogatstvu kovana kao usijano gvožđe mlatom na nakovnju. Iz svake njegove crte izbija visok polet i neobična snaga duha. U Pavlinovića, heroja narodne borbe, sve je junačko: i poezija i proza, i život i djela.

Lirik *Jovan Sundečić* (1825—1900), Pavlinovićev pobratim. bijaše rodom iz livanjske okolice, a odrastao u Imotskome. Kao pravoslavni svećenik i profesor bogoslovije živio je duže vremena u Zadru, pa na Cetinju u tajničkoj službi kod kralja Nikole, i naposljetku kao umirovljenik u Kotoru. Sudjelovao je s rijetkom predanošću i plemenitošću pjesničke duše u narodnom preporodu, zalažući se ustrajno za slogu. Uređivao je više listova i surađivao u Matici Dalmatinskoj. U lirici su mu uzorom ženske, a u epici junačke narodne pjesme. U »Krvavoj košulji« slavi prije svog odlaska u Crnu Goru junaštvo Crnogoraca u obrani njihove slobode i samostalnosti i stavlja ga za izgled narodnoj borbi u Dalmaciji. Istog su kroja i njegove dvije pjesme realističkoga narodnog smjera: »Anđelija Kosovića« i »Majka Crnogorka«. U alegoričkoj »Vršidbi« i njezinu poznijem dodatku »Sjetvi« opisuje u pjesničkim slikama sijanje i vršenje slaveći rodoljubivo pregalaštvo narodnih ljudi i složan rad, koji donosi najviše ploda na svakom, pa i na prosvjetnom polju. »Odisaji roditeljskog srca« i »Milje i omilje« elegična su poezija, nadahnuta tugom za rano izgubljenom djecom. Te i mnoge druge Sundečićeve pjesme dokumenat su njegove mekane i nježne prirode, sadržaj je njihov proživljen i proosjećan, stih vazda gladak, a jezik pravilan. U obilju njegovih pjesničkih tvorba ima dakako i prazna stihotvorstva. Bolje i najbolje izdala je Matica Hrvatska god. 1889. u lijepo opremljenoj zbirci »Izabrane pjesme«.

Za svitanja »Zore Dalmatinske« bijaše primio pjesničko krštenje i *Vladislav Vežić* (1825—1894), rodom iz zadarskog Podgorja. U Zadru je svršio gimnaziju i filozofiju, upoznao se tu sa Sundečićem i Kuzmanićem, od kojega je primio prvi poticaj za književni rad. Boraveći 4 godine u Trogiru kod obitelji Fanfogne, okoristi se njihovom bogatom knjižnicom. Prešavši na pravne nauke u Zagreb, ostade trajno u Hrvatskoj i tu se proslavi kao dobar pjesnik i odličan prevađač klasičnih djela iz svjetske književnosti. U svojoj »Milovanki« nastavio je »Razgovor ugodni« Dalmatinca Kačića, opjevavši i junake duha. Junački ep »Sigetski junak« njegovo je najpoznatije izvorno djelo.

Velikih zasluga za pohrvaćenje osnovnog školstva stekao je preporoditelj *Stjepan Buzolić* (1830—1894), Obrovčanin, pjesnik i pedagog, preko dvadeset godina upravitelj učiteljišta u Arbanasima i u jednom periodu po svom umirovljenju saborski zastupnik. Bijaše idealna duša, poštenjak i rodoljub, ali osrednji lirik. Njegove pjesme u većini su prigodne, ali su besprijekorna oblika sa vazda čistim narodnim jezikom. Formom i vjernošću odlikuju se i njegovi brojni prijevodi iz talijanskoga, francuskoga i njemačkoga. Ni prijevod Danteova »Pakla« u deseteračkim tercinama kao prvi pokušaj u prenašanju toga glasovitog djela na naš jezik nije bez vrijednosti. Svoje lirske pjesme, izvorne i prevedene, uredio je za života sam pjesnik i izdao ih pod naslovom »Bog, Rod i Svijet«. Poslije njegove smrti izdali su ih ponovno pjesnikovi štovatelji dopunivši ih i popratívši ih lijepim životopisom.

Razvitak proze od pojave prvih almanaha i književnih listova do osamdesetih godina bilježi u Dalmaciji golem napredak. Poučna, političko-publicistička i putopisna približno je već razvijena u djelima Pavlinovićevim, a pripovjedačka u Vodopićevim pripovijestima. Kroz popularna izdanja Matice Dalmatinske, kroz Narodni List, Slovinac i drugu periodičku štampu ona postizava stilističku vještinu i izbrušenost književne proze općeg tipa i štokavskog narječja, diferencirajući se samo po temperamentu i osobinama pojedinih pisaca. U VI. desetljeću ona je još pretežito pjesnička: za obrazac joj služe uz živi narodni govor i junačke narodne pjesme. Najizrazitiji oblik te vrste poprima ta proza u Bakotićevoj »Raji«. *Karlo Antun Bakotić* (1831—1887), rodom iz Gomilice kod Splita, bijaše Pavlinovićev i Botićev školski drug i sudjelovatelj u njihovim idealnim pregnućima za osvještavanje naroda. S Botićem on ima najviše duhovne srodnosti: jednake poglede na narodne probleme i romantičko zanešenjačko nastrojenje. I Bakotić putuje Bosnom, opći s rajom, otkriva u muslimanima braću i supatnike; upoznaje i on romantične čari zemlje i četiristogodišnje patnje zarobljena i na tri vjere podijeljena naroda. U doba prvih borba za narodna prava, kada se narodnjaci počinju zagrijavati i za oslobođenje Herceg-Bosne od Turčina, nastaje njegov roman »Raja«: Sarajlija Laza Kristić i njegova porodica doživljuju čuda i pokore od poturica, arnauta i židova, pomagača sarajevskog paše u njegovoj nasilničkoj osnovi, da preotme Lazi njegovu ženu Cvijetu, dok hajdučkom arambaši Relji, kaluđeru Vasi, fratru Andriji, te Kristićevu bratu i tobože nijemom Tadiji, poslije svakojakih muka i krvoprolića, nije konačno pošlo za rukom, da zaklone i spase gonjenu porodicu. Pripovijest je niz različnih, zgodno povezanih epizoda, pa bi joj zato dobro pristajao podnaslov: Slike iz bosanskog života pod Turčinom. Njezina je glavna tendencija izrazito narodnjačka: sloga katolika i pravoslavnih i njihovih suplemenjaka muslimana najjače je njihovo oružje u borbi za slobodu. I kod Bakotića je istaknuta misao, da kršćane ne snalazi najveće zlo od turskih aga i begova, koliko od poturica i domaćih izroda. Crtanje karaktera u »Raji« rađeno je bez dublje psihologije: dosta je stereotipno; udešeno više prema narodnoj predaji. Bakotić je i jezikom i stilom više pjesnik nego pripovjedač; deklamatoran je, slikovit i enfatičan, ali i onoliko narodan u prozi, koliko su Pavlinović i Botić u svojim desetercima.

Primorsko-dalmatinsku pripovijest Vodopićeva kova unapređuje Budljanin *Šćepan Mitrov Ljubiša* (1824—1878). Kako je bio jedan od prvih javnih radnika u Dalmaciji u doba najžešće borbe za jezik i narodnost, te zastupnik u bečkom parlamentu i u pokrajinskom saboru, dao se na književnost tek u starijim godinama. Počeo je prijevodima i preradbama nekojih talijanskih stvari i originalnim spjevom »Boj na Visu« u desetercima, a potom nastavi pripovijetkama, našavši poticaja za to u Vukovim pjesmama, u Vrčevićevim narodnim pripovijetkama i u poeziji vladike Rade. U prvoj pripovijetki »Šćepan Mali«, prepričavajući u prozi motiv Petrović-Njegoševa poema drži se načina narodnih pričanja, ali ga u daljim radovima razvija do svoje posebne manire. Njegove »Pripovijesti crnogorske i primorske« (Prodaja patrijara Brkića i Kanjoša Macedonovića, Skoči-djevojka, Pop Androvič novi Obilić, Krađa i prekrađa zvona, Gorde i dr.) donose živa lica i prilike iz života Bokokotorskog primorja s jako istaknutom tendencijom protiv lacmana i Mlečića. U »Pričanjima Vuka Dojčevića« Ljubiša je namjeravao da napiše u istom stilu stotinu manjih priča, ali je dospio samo do tridesetsedme. I pripovijesti i priče obrađuju tradicionalne narodne motive s mnogo folklorističkih elemenata začinjajući ih zdravim narodnim humorom i mnogim pojedinostima iz života naroda i njegovih običaja. Obrada je u njima ipak beletristička po krasnim opisima bokokotorskog krajolika i po prikazivanju stvari i lica prema realnom životu onoga dijela primorja. Uprkos obilja provincijalizama, stil ima svoje posebne draži. U svojim temeljnim crtama to je već primorska novela i novelistička proza u svojim sretnim počecima.

Kao ova Ljubišina i ona Vodopićeva, rađena je na narodnoj dikciji i proza mlađega od njih, *Nikole Šimića* (1854 do 1913) iz Igrana makarskog primorja. U njoj ima manje pjesničkoga kolorita, a mnogo više onoga književnog realizma, koji je zastupan kod tadašnjih talijanskih »verista«. Šimićeve »Slike i crte iz seoskog života« (1887) prave su seoske novele. Raspolažu i one velikim jezičnim bogatstvom, ali su pisane mnogo čistijim i mekšim stilom od onoga, što ga nalazimo u Pavlinovića. U živahnim slikama i plastičnim opisima prikazani su tu makarski seljak i primorac, po prirodi svojoj malo drugačiji od Vodopićevih i Ljubišinih, a i zahvaćeni više s njihove dobre strane. Dok je boravio u Zadru, Šimić se istaknuo i svojim odličnim publicističkim radom. Bio je glavni suradnik »Narodnog Lista« u dva kraća perioda, a od god. 1881. i tajnik Matice Dalmatinske. Za Maticu je napisao dvije već spomenute vrijedne popularne knjige: »Štednju« i »Pučku prosvjetu«. Kao osnivač

i urednik zadarske »Iskre« u shvaćanju problema naše moderne književnosti i književne kritike potporom vrijednih suradnika mnogo je doprinio čišćenju književnog ukusa i razvitku književne proze.

U zadarskoj sredini i sjevernodalmatinskoj krajini odgojio se u doba razbuktalog narodnog pokreta Šibenčanin *Simo Matavulj* (1852—1908), odličan pripovjedač, za mladih dana gojenac Buzolićeve preparandije i Bjelanovićev prijatelj. Iako je god. 1881. prešao u Crnu Goru i stupio u kneževu službu, a odatle u Srbiju (1887), gdje je i razvio svu svoju književnu djelatnost, ipak je svoj pripovjedački talenat kao dragocjenu baštinu ponio sa sobom iz rodnoga kraja i u dobrom dijelu svojih radova odrazio dalmatinski primorski život. Sami naslovi nekojih pripovijesti: Iz Primorja (1889), Iz Primorskog života (1890), Sa Jadrana (1891), Primorska obličja (1893) potvrđuju tu pretpostavku. Najklasičniji je njegov roman »Bakonja fra Brne« iz života primorskih malograđana katolika, pisan vedrinom prostodušne podrugljivosti i protkan žicom zdrava humora. Matavulj je pisac evropske obrazovanosti i predstavnik najčistijeg realizma. U šarolikoj galeriji nacionalnih tipova i karaktera predstavio je majstorski i jednu čest primorsko-dalmatinskog života.

Vodopićevu, Ljubišinu, Šimićevu i Matavuljevu primorsku novelistiku zgodno dopunjuje svojim »Slikama iz pomorskog života *Juraj Carić* (1854—1928), Hvaranin, pomorac, nautičar, putopisac i pripovjedač. Njegove slike, izdate u dva sveska, prvi god. 1884. pod natpisom »Preko Sredozemnog mora«, a drugi god. 1885. s natpisom »Preko Crnoga mora i Atlantika«, opisuju putovanje na jedrenjaku autora kao brodskog časnika (kadeta). U svoje opisno pripovijedanje Carić upleće prigodne pouke, bilježi i prikazuje atmosferske pojave, umeće epizode o svojim doživljajima, o zgodama drugih lica brodske posade, i time postaje ne samo putopiscem, nego i umješnim pripovjedačem realističkog smjera, prikazivačem dalmatinsko-mornarskog i pomorskog života. Drugi su mu radovi (osim stručnih članaka i poučne knjige »Kristof Kolumbo i otkriće Amerike«) pripovijesti u užem smislu: »Obitelj kapetana Opačića«, roman iz malograđskog života, a događa se za narodnih borba u Starigradu na Hvaru. »Krvna osveta u Boki kotorskoj« folklorističkim crtanjem sredine nadovezuje na Ljubišu, a pripovijesti »Ribareva kći« i »S naših ostrva« sa svojom građom iz hvarskog života preteče su Ćipikovih primorskih novela.

Prvi počeci prave feljtonske novinarske proze i kritike književnog ukusa i umjetničkog stila nalaze se u vrijednim pokušajima *fra Ivana Despota* (1851—1886), mladog, rano preminulog franjevca, pa stoga do potpunosti još nerazvijenog pjesnika i književnika. Despot je s više strana zanimljiva preporodna pojava. U svojoj zbirčici lirike »Prve Iskre« (Zagreb, 1881) stoji pod utjecajem talijanske poznije romantike bolnog sentimentalizma, ali je i prvi od Dalmatinaca, koji se ugledao u prekovelebitske pjesnike Preradovića i Šenou. Prvi se on daje i na prikazivanje pisaca, njihovih djela i književnih pojava u zasebnim člancima (o Martiću, Kazaliju, Kačiću i njegovu hrvatstvu, o Šenoi i uopće o pjesništvu). Istina je, da je u pisanju ponajviše još panegiričkog tona, ali je u njega i očito nastojanje, da unese nešto kritičnog svijetla u preporodnu književnost, kojoj se dobrota dotle mjerila samo po korisnoj svrsi i patriotskoj namjeni. Njegova knjiga »Malo Zrnja — razasuo F. I. D.« (Split 1885), u kojoj su sakupljeni spomenuti prikazi, prvo je kod nas zasebno izdanje književne kritike. Najveća je u njoj novost slikovit i jedar stil u čistoći jezičnog bogatstva, kojemu je svaka oporost umekšana i unježena mjerom osjećajnog ukusa i zaziranjem od pretjerana čistunstva. Takav je Despot i u svojem putopisu »Put na Lovćen« (Zagreb 1883), mada je tu više zadržan slikanjem unutrašnjeg doživljavanja u prirodi, nego realističkim opisivanjem samih prirodnih ljepota. Blistavilo i slikovitost njegova stila jedva će u novije doba nadvisiti Matoš. Estetski osjećaj za formu i jezik, koji je njemu bio prirođen od djetinjstva, jer se rodio i odrastao u makarskom primorju, gdje je govor naroda od pamtivijeka čist i slikovit, ne izdaje ga ni u poučnoj prozi njegovih dviju prerada: u knjizi »Zdrav razum i pošteno srce«, izrađenoj za Maticu Hrvatsku po djelu

Talijanca Cantúa, i u popularnom izdanju »Značaj« Matice Dalmatinske, složenom po Smilesu.

Za Despotovim »Zrnjem« izađoše u Splitu god. 1885. »Primitiae« Bračanina *Kažimira Ostojića.* Knjiga sadrži osam članaka književne kritike i sedam novela, a posvećena je Despotu. Kritički dio unosi po prvi put u stajaće vode narodne romantike vijoglavu buru doktrinarske polemike i otvoreno vojuje za načela verističkog pravca Lorenza Stecchettija, talijanskog pjesnika, predstavnika čulne lirike s ciničkim pogledima na vjeru i na društveni moral. Bijaše to Ostojićeva reakcija na graju, koja se digla od dalmatinskih kritičara na njegove »Poletarke«, zbirku ljubavnih pjesama, u kojoj je stecchettizam bio našao u još odviše mladom Dalmatincu slijepa obožavatelja. Polemiziranjem Ostojić brani slobodu u književnom stvaranju i kuša da utvrdi književnikovu nezavisnost od moralnih obzira. Prikazom poezije latinskog pjesnika Tibula pokušava da dokaže, kako se kod pravog pjesnika slobodno pjevanje o čulnoj ljubavi ne kosi s estetskim zakonima. U obranu te svoje i tuđe teorije pozivlje se i na narodnu liriku, prikazujući u članku »Glas iz naroda« jednu zbirku narodne poezije. U članku »Nešto o ljubavnoj i rodoljubnoj pjesmi« ustaje i protiv uobičajenih tirada, licemjerstva i usiljenosti u tim vrstama lirike, te na koncu tvrdi čak i to, da je sloboda misli toliko sveta, koliko i sloboda naroda! Crtajući u novelama seoski život otoka Brača Ostojić također slijedi veristički pravac talijanske suvremene novelistike razlikujući se od zemljaka Šimića neobuzdanom brutalnošću. Taj bezobzirni udar u pospanost kritičkog duha usred probuđene književne radinosti i dobre volje za stvaranjem, iako je bio nabrušen izvana, djelovao je kao kakva preuranjena »moderna«, a u noveli je, doduše surovo i odviše po tuđem kalupu, zarezao brazde, kojima će kasnije samostalno i genijalno udariti Šimunović u svome »Mrkodolu« i Matavulj u svome »Bakonji fra Brni«.

Despotove i Ostojićeve zasade na polju literarne kritike, toliko nužne koliko i opozicija u političkom životu, nisu kod nas bile izuzetne pojave. Kritičarstvo se kao posebna grana bilo već razvilo na Zapadu, poglavito u Francuskoj, i našlo svoj rasadnik u zagrebačkom »Vijencu« pod urednikom Franjom Markovićem i njegovim nasljednicima, a najviše pod Augustom Šenoom (1874—1881). Upravo jednu godinu ranije od »Primicija« i »Zrnja« bijaše se pojavila u Zadru Šimićeva »Iskra«. Za nešto sedam godina što je izlazila, uz jedan oduži prekid, davala je pored književne građe, koju je probirala strožim estetskim kriterijima, i obilata prostora ocjenama i prikazima starijih i novijih književnika iz domaće književnosti i iz stranih literatura. U njoj je počeo svoju kritičku djelatnost širokih evropskih vidika, a u smjeru velikih francuskih kritičara Sainte Beuvea, Tainea i Brunétièra, prvi i u ono doba najveći naš književni kritik *Jakov Čuka (Jakša Čedomil)* (1868—1920). Čuka se rodio u Zaglavi kod Zadra 1868. U Zadru se školovao u talijanskoj srednjoj školi. Proučavao je naše starije i suvremene pisce ocjenjujući u književnim časopisima sve najznatnije književne proizvode i pojave, koji su nastajali kod Hrvata od 1887—1903. Pisao je s dubokim poznavanjem o francuskom i talijanskom romanu, a surađivao je i u talijanskim listovima. Posjedujući veliku književnu i filozofijsku spremu, u svojim je ocjenama, prikazima, raspravama i studijama primjenjivao i literarno-historijsku i estetsku metodu i sociološka načela francuske kritike. Taj svoj rad nastavio je još uspješnije u »Glasniku Matice Dalmatinske«, kojoj je bio neko vrijeme i tajnikom.

Do Čuke se istaknuo temeljitošću i pronicavošću sigurnih kritičkih pogleda *Petar Kasandrić*, odličan prevađač naših narodnih i umjetnih pjesama na talijanski jezik. »Iskra« i »Glasnik« pogranični su međaši, od kojih započinje opća hrvatska nova književnost u Dalmaciji devedesetih godina. Oni su uvod u Tresićev »Novi vijek«, koji je izlazio u Splitu (od god. 1897. do 1899), i koji je još jače ustalasao književnu atmosferu u pravcu kritičnijega shvaćanja djela i pisaca i uz postavljanje većih zahtjeva na književni podmladak. Tako je na području kritike Čuka imao svoje formom još naprednije nastavljače u Tresiću, Politeu, Sabiću, Nodilu i drugima, još mlađim izdancima preporoda, koji pripadaju našoj predratnoj i poratnoj suvremenoj književnosti. Nodilo, najstariji od njih, novinar je samo u prvom

periodu svoga rada, dok piše na talijanskom jeziku kao urednik »Nazionala«. U toj se palestri njegovo uzorno pero bez sumnje osposobilo za kasniju hrvatsku naučnu prozu historijske i kritičke vrste.

Naprotiv, iz novinarske škole »Nazionala« i poznijega »Narodnog Lista« izdjelao se do profesionalca u novinarstvu i publicistici Starograđanin *Dinko Politeo* (1854—1913), prvi hrvatski politički beletrist, romantički duh otmjena ukusa i okretna duha. Djelovao je doduše najduže u Zagrebu, ali je i tu ostao vazda predstavnikom romanske struje. Pisao je i za vanjske novine na više jezika. Pokušavao je da osnuje i svoje časopise: list »Mladu Hrvatsku« i reviju »Pravu hrvatsku misao«. Najvažniji je period njegova novinarskog rada u »Obzoru« (1889—1894), a najvredniji su prinos književnoj nauci i političkoj historiji njegovi »Izabrani Članci« (Uvod, I. dio) i »Životopisne Crtice« (I—II sv.), u kojima sjajnim stilom i rijetkim poznavanjem osoba i prilika, u obliku eseja i prikaza o političkim i književničkim ličnostima, obrađuje dobar dio naše kulturne i političke povijesti počevši od god. 1860.

Politeov sumještanin *Marin Sabić* (1860—1923), u našoj novijoj lirici najbolji predstavnik mistike i autor solidnih, ozbiljnih i lijepim stilom pisanih studija, ulazi već u noviju suvremenu kritiku, u kojoj se *Ante Petravić* (r. 1874), također Starograđanin, kao profesionalni kritik izdigao na prvo mjesto. U svojih pet knjiga »Studija i portreta« s velikom spremom i samostalnošću suđenja prikazao je i objasnio osim naših većih, poznatijih i manje poznatih pisaca, i najvažnije književne pojave, iznoseći paralele između naših i stranih, francuskih i talijanskih književnih zbivanja, i o svemu tome informirajući našu čitalačku publiku.

———

Naša historijska i književno-historijska proza bijaše doista prohodala uporedo s preporodnom poezijom, ali još u čednom starovjekom ruhu tapajući tragom stranih ugleda. Jedan od njezinih starijih i istaknutijih zastupatelja, Starograđanin *Šime Ljubić* (1822—1896), važniji je s naučne strane kao arheolog i historik, numizmatičar i izdavač listina, ali je i on tražio i našao kakovugod formu, da te discipline obrađuje i na narodnom jeziku. Za »Zoru Dalmatinsku« napisao je životopis P. Hektorovića i više teoloških članaka. Sakupljao je narodne pjesme i sabrao mnogo folklorističke i etnografske građe. Napisao je djelo o »Starom dalmatinskom pjenezoslovlju«, koje je izdala na talijanskom jeziku bečka Akademija, a Kukuljević preveo za Arkiv. Izradio je dva priručnika: »Ogledalo književne povijesti jugoslavenske na podučavanje mladeži« u dva dijela (1864. i 1869.) i »Pregled povijesti Hrvatske« (1864). U Radu Jugosl. akademije izašlo je više njegovih rasprava: O odnošajih dubrovačke s mletačkom republikom do god. 1358., O Markantunu De Dominis Rabljaninu, O odnošaju među Dubrovčani i Mlečani za ugarsko-hrvatskog vladanja, O napretku arheologičke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji, Opis jugoslavenskih novaca i t. d. Upravljajući arheološkim odsjekom Hrv. narod. muzeja osnovao je i izdavao 14 godina »Vjesnik hrvatskog arheološkog društva«.

U tu znanstvenu prozu arheološko-povijesne sadržine unio je jedrinu narodnijega, na klasičnoj latinštini iskovana stila *Don Frane Bulić* (1848—1934), jedan od mlađih preporoditelja iz Pavlinovićeve garde, učenjak svjetskoga glasa, osvjetlitelj stare Salone i Dioklecijanove palače, utemeljitelj »Bihaća«, društva za istraživanje domaće historije, i mnogogodišnji urednik talijanskog »Bullettina«, stručnog časopisa za arheologiju i historiju dalmatinsku. U Bullettinu je bezbroj njegovih članaka, studija, recenzija i referata, složenih vazda u lijepoj talijanštini, kako bi bili pristupačniji učenom inozemstvu. »Hrvatski spomenici u kninskoj okolici« (1885) najraniji su primjer Bulićeve hrvatske naučne proze, koja i u njegovim novijim djelima: »Dioklecijanu«, »Stridonu, rodnom mjestu sv. Jerolima« i »Dioklecijanovoj palači« nosi na sebi svoju dobru starovjeku patinu.

Na granici između čiste nauke i čiste književnosti, između egzaktnog znanja i tvoračkog umijeća stoji sa svojim djelima *Natko Nodilo* (1834—1912), podrijetlom Mlječanin, a rodom Splićanin. Kao politički prvoborac uz Pavlinovića, Klaića, K. Vojnovića i Botića do pobjede narodne stranke nad autonomaškom, kao urednik »Nazionala« i suradnik »Narodnog Lista« glasonoša narodnjačke ideologije, a potom od god. 1874. kao profesor zagrebačkog sveučilišta i akademik, u svakom svome radu, što ga napisa u publicistici, i kritici i historijografiji, Nodilo se vodio istančanim ukusom, osjećajem jezične ljepote i odlikama finoga stilskog umijeća. Svagdje je on tu pisac i književnik, historik i umjetnik. Od folklorističke i etnografske građe stvorio je u »Religiji Srba i Hrvata« (»Stara Vjera S. i H.«) strogo znanstveno i ujedno prvorazredno pjesničko djelo. Historijske rasprave »Postanje svjetovne papinske vlasti«, »Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka« i naširoko zasnovana i samo djelomično dovršena »Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski« od propasti rimskoga carstva do seobe Srba i Hrvata na jug — koliko su za učeni svijet jakim kriticizmom izrađena historijska djela, toliko su za naobraženije čitaoce zanimljiva, ugodna i zabavna štiva. Nodilovi eseji s područja kulturne i književne kritike: Ime narodno i imperijalistički dim, Klerikalizam i liberalizam, Još o herezi liberalizma, Državna vjera, Sloboda volje u književnika, Artizam — nastali za borbe mladih i starih u književnosti i u prilog mladima — napisani su blistavim perom duhovita, liberalnim i demokratskim idejama zadojena eseiste. Velika naobrazba i u svemu nezavisan i čestit karakter našli su u Nodilu piscu svoj osebujan i pjesnički kićen stil. Te osobine karaktera i stila bijaše uobličio i ponio sa sobom taj narodnjački zastavnik iz preporođene Dalmacije šezdesetih i sedamdesetih godina. Vanredne ljepote njegove znanstvene i kritičke proze, vazda otmjene načinom, fine izražavanjem i raskošno bogate rječnikom, uprkos velike erudicije i stroge logičnosti misaonog raspredanja, osvajale su toliko zagrebačke književne krugove, da su Nodila god. 1907. izabrali za predsjednika svoje organizacije.

———

Dok je narodna misao u Dalmaciji ovako oplođivala svoju književnu njivu ne samo u sjeni zagrebačkog ilirstva, nego i na suncu svojih samorodnih snaga, primajući pomoći od drugih strana ali i dajući je drugima, dotle su Hrvatsko Primorje i Istra, odijeljeni administrativno od Dalmacije i svaki dio za sebe, mučili i u političkom i u prosvjetnom životu drugačije, a Istra i mnogo teže, muke. Hrvatsko Primorje kao teritorijalna čest banske Hrvatske bijaše izravno vezano za Zagreb, svoje bliže i političko i kulturno središte, pa je s njime dijelilo i zlo i dobro, i u svojoj povezanosti s njime bilo s narodne strane bolje zaštićeno. U Istri se nasuprot borba za narodnosna prava stvarno otpočinjala, kada se u Dalmaciji i drugdje pobjedonosno okončavala. Tu je negdašnji mletačko-talijanski dio trajno održao prevlast nad dvotrećinskom većinom hrvatskoga i slovenačkoga stanovništva i u sklopu Napoleonove Ilirije i za svih promjena i mijena austrijskog režima. Istarskim Hrvatima nije mnogo pomoglo ni to, što je istarska zemlja od ustavnog doba bila ujedinjena u autonomnu pokrajinu, markgrofiju Istru: pokrajinski sabor u Poreču ostao je zavazda neosvojiva kula s većinom predstavnika talijanske manjine, a administrativna pripadnost pokrajine namjesništvu u Trstu, sjedištu pokrajinske vlade, još više je sprečavala, da slavenska većina izvojšti sebi političku ravnopravnost i slobodu svoga kulturnog razvitka. Najpreča potreba, da narod za svoje osvještavanje i prosvjećivanje dobije na svom jeziku što više škola, nije nalazila odaziva ni kod centralne vlade ni kod pokrajinske samouprave. Toj su potrebi nastojali da doskoče sami po sebi Hrvati i Slovenci osnivanjem »Družbe Sv. Ćirila i Metoda«. »Družba« je tokom godina osnovala po Istri mnogo pučkih škola, uzdržavala ih o svom trošku i uz pripomoć svojih surodnjaka izvana. Ta kulturno-prosvjetna nastojanja bijahu našla i svoga velikog mecenu u crkvenom dostojanstveniku *Jurju Dobrili* (1812—1882) iz Tinjana, najprije porečko-puljskom, a zatim tršćansko-koparskom biskupu; ali se osvajanje terena u Istri mjerilo na pedlje. Rodoljubivi napori, osnovani na pravednosti stvari i na ustavnim garancijama, razbijahu se o odbojnu silu gospodujućeg elementa i o protivuhrvatsku politiku bečke vlade. Napokon se ustrajnim i samoprijegornim radom narodnih prvaka Vitezića, Volarića, Spinčića, Laginje, Mandića i drugih počeše razvijati

i same političke prilike u korist Hrvata. Na izborima za pokrajinski sabor oni su osvajali više mandata, a za carevinsko vijeće sticali do dva. Bijahu uspjeli, da za sebe postignu i dvije srednje škole, gimnaziju u Pazinu i učiteljište u Kastvu. Kada su putovi, koji vode k napretku, naporno bili prokrčeni, zadesi ih nemila kob: svjetski rat, koji je spriječio njihovo doduše odocnjelo, ali progresivno ekonomsko, kulturno i političko jačanje, a po ratu prisajedinjenje Istre kraljevini Italiji, kojim su i sve njihove dotle s velikom mukom izvojevane narodne tečevine ozbiljno ugrožene.

Lako je shvatljivo, da u tim teškim prilikama, bez pismenosti u narodu, a u početku čak i bez manjeg broja narodne inteligencije, nije mogla da uhvati dubljega korijena preporodna budilačka književnost, dok je same ostatke crkveno-slovenske književnosti uništavala latinska crkvena hijerarhija i austrijska politika. Stoga su svi napori istarskih Hrvata bili trajno zaokupljeni prvenstvenom brigom za obezbjeđenje osnovnih političkih i građanskih prava, pa ako su tim radom pomogli mnogo i širenju osnovne pismenosti u narodu i njegovu duhovnom napretku, nisu mogli da još razbude i znatniji književni pokret, kakav se od četrdesetih i pedesetih godina razvijao u Dalmaciji. Tršćanski politički list »Naša Sloga«, koju je god. 1870. osnovao istarski preporoditelj i pjesnik *Mate Baštijan* (1828—1885), i kojoj prvi suradnici bijahu biskup Dobrila, pop Karabajić, i uz druge jedan od najrevnijih, *Matko Mandić* iz Kastva, koji je od god. 1883. pa sve do svoje smrti god. 1915. vodio uredništvo toga glasila podigavši ga na zamjernu visinu, od početka svog izlazenja pa do konca rata bijaše stekla za kulturno i političko osvještavanje istarskih Hrvata velikih zasluga: Unapređivala je pored ostaloga brojnim prinosima i hrvatsku književnu kulturu. Njezinom nakladom izađe god. 1886. vrlo važna knjiga: »Hrvatske Narodne Pjesme koje se pjevaju po Istri i kvarnerskim otocima«, u redakciji dra Matka Laginje. Sabirača se narodnih pjesama, priča, poslovica i zagonetaka javljalo po svim istarskim krajevima. Najviše se toga blaga nalazilo u srednjoj Istri, u okolici Pule, naročito u Premanturi, a zatim po kvarnerskim otocima, Prije nego je Istra postala sasvim odsječenom granom, ona je u dva posljednja decenija XIX. stoljeća dala više vrijednih književnika i narodnih prosvjetitelja: Kumičića, Cara-Emina, Katalinića-Jeretova i dr. Njihovo je mjesto i značenje u općoj hrvatskoj modernoj književnosti, to prije, što su nekoji od njih, ne nalazeći podesna terena u Istri, živjeli i radili za nju izvan istarskih granica, i zato nisu više na dohvatu ovome pregledu.

ZAGLAVAK

Književni period narodnog preporoda okončao se u Dalmaciji s devetim desetljećem XIX. stoljeća, i to prema ostvarenju programa narodnjačke borbe u dvije glavne točke: u pohrvaćenju osnovnih i srednjih škola i uvođenju hrvatskoga jezika u javne urede i sudstvo. Treća, politička točka (sjedinjenje s Hrvatskom) nije bila ostvarena, ali je umjesto toga ojačala kulturna zajednica i postiglo se jedinstvo pravopisa i književnog jezika. Odsele se književnici s primorja, rođeni čakavci i rođeni štokavci, izjednačuju bez razlike u književnoj formi s književnicima iz ostalih pokrajina. Svi jekavci, oni se osjećaju pozvanima, da uskladе svoje glasove o veliku simfoniju hrvatskoga duha, koji je u jezičnim odlikama odabranog narječja našao sve izražajne mogućnosti za svoje misaone i čuvstvene manifestacije. To se usklađivanje odsele vrši orijentiranjem periferije prema književnom i političkom centru Zagrebu i osluškivanjem njegove mjerodavne riječi i u književnosti kao i u politici.

Konvergirajući k hrvatskoj zajednici i snažeći je svojim prinosima, svi primorci utiskom svojih književnih kreacija očituju ipak nekoje zajedničke crte pripadnosti istoj kulturnoj zoni, i u tome svi oni imaju neku izvjesnu međusobnu povezanost. Izlazeći na izmaku preporodnog perioda iz romansko-talijanske orijentacije, oslobađaju se više manje svi njezine isključive prevlasti, ponajprije zato, što više ne stiču svoje osnovno i srednjoškolsko obrazovanje na talijanskomu, nego na svomu materinskom jeziku, i što ga zatim usavršavaju ne više samo na talijanskima, nego i na njemačkim visokim školama. Taj njihov školski odgoj, mada je bio austro-njemačkog nastavnog sistema, toliko je ipak bio narodan, koliko je ušao primijenjen u pohrvaćeno školstvo, te im omogućivao preko nastavnog jezika narodno obrazovanje na osnovi ustavnog principa o slobodnom kulturnom razvijanju svake narodnosti. Po njemu obrazovani Dalmatinci nisu više dvojezični — oni postaju poligloti; u srednjim školama uz talijanski uče i njemački; savladavaju i francuski i koji drugi slavenski jezik; u gimnazijama, koje su do u predratno doba samo klasičnog tipa, kljukaju se grčkim i latinskim. Preko svih tih jezika njima se tako otvaraju bogata i prostrana polja tolikih stranih literatura. Odatle u njihovim književnim tvorbama prostranija širina i veća raznoličnost, nego u djelima njihovih prethodnika iz regionalne književnosti. Odatle su njima i lakše na dohvatu različni književni smjerovi, koji se javljaju ne samo u romanskom, nego i u germanskom i slavenskom svijetu: pozniji romantizam, neoklasicizam, realizam, modernizam sa svojim estetizmom, artizmom, secesionizmom, futurizmom i ostalim izmima. Na taj način Dalmatinac Begović sa svojom lirikom postaje jednim od kolovođa hrvatske moderne, a Tresić-Pavičić, jedan je od rijetkih spisatelja, kod kojega se klasičnost i modernost ukrštavaju kroz sve faze njegove mnogostruke književne djelatnosti. Književni kaleidoskop evropske marke kod te dvojice i kod njihovih istaknutijih drugova iskazuje odlične funkcije: zavisnosti bivaju sve neprimjetnije, asimilatorna snaga jača, pjesnička postava od narodnije žice. Kod nekojih najzrelijih umotvora narodni se elementi tako savršeno slijevaju s inorodnima, da ih nije moći lako prepoznati. Pri svemu tome umjetnost tih književničkih — u ozbiljnom i pohvalnom značenju riječi — majstora s mora zadržava posebna temeljna obilježja svoga dalmatinsko-primorskog stila, bogato nasljedstvo višestoljetnoga kulturnog razvitka, u zemlji i klimi gdje su i priroda i ljudi odiskona drugačije djelovali na formiranje primorčeve psihe. Petorica najjačih književnika, Vojnović, Tresić-Pavičić, Nazor, Begović i Šimunović, koji se rodiše i odgojiše u Dalmaciji i koji se razviše poslije devedesetih godina do prvorazrednih umjetnika, dokazuju najbolje, s kolikom snagom i širinom dalmatinski regionalizam uvire u nacionalizam, dalmatinska regionalna u opću narodnu književnost hrvatsku.

Dubrovčanin *Ivo Vojnović* (r. 1857.) do deset godina stariji od Tresića, započeo je novelom, a nastavio dramom. U jednoj je zaplovio strujom flobertizma, francuskog pričanja istančanog ukusa, a u drugoj strujom D'Annunzijeva estetizma i modernističkog artizma. U tim se školama izbrusio njegov umjetnički stil i postigao finoću i slikovitost za dublje crtanje duševnih stanja i prirodnih pojava. Učio se uz to i od domaćih starijih. Novele »Geranium«, »Perom i olovkom« i »Ksanta« (prekrštena kasnije u »Stari grijesi«) u slikanju primorskih krajeva, gruško-dubrovačkog života i splitskoga kraja nastavljaju Vodopića. Za Vojnovićeve poglede na domaću književnost bilo je važno i to, da ga je u prvom nastupu predstavio javnosti Šenoin »Vijenac«, i to u doba, kada je Šenoa u hrvatskoj beletristici bio osvojio prvo mjesto, a u kritici sudio bez priziva. Vjernost dubrovačkoj književnoj tradiciji i velika škola narodne poezije, kojoj se priklonio u drugom periodu i koja mu je dala predmet za jednu od najboljih drama, pohrvatile su do kraja Vojnovićevu zapadnjačku, romansku kulturu. Dubrovčanizam, nacionalizam i kozmopolitizam kao posljedice kulture, sticane u tri pravca, izmjenjuju se u njegovim dramama. Njegov je dramatski talenat uza sve to dosta samorodan i samonikao. Vojnović je kao tragički pisac kolorist i simbolist. Kod njega prirodne pojave postaju simbolima za prikazivanje pokreta i strasti čovječje duše. Realistička je ta simbolika po tome, što prikazuje našega čovjeka i naše krajeve kakvi jesu, a idealistička i narodna, u koliko prikazuje njihove udese i njihove težnje.

Poslije prve drame »Psyche« (1889), u kojoj se spaja dubrovačka gosparska duša s poljskom, Vladimir Branski s Olgom, kako se u Gundulićevoj epici spaja slava Dubrovnika sa slavom Poljske, nastaje njegova tipična drama »Ekvinocijo«, tragedija dubrovačkih pučana, u kojoj se oluje dušâ slikaju grozotama olujnog mora. Poslije aktovke »Gundulićev san«, u kojoj se dočaravanjem dubrovačke slavne prošlosti ocrtavaju pjesnikove rodoljubne sanje i nade, javlja se Vojnovićevo remek-djelo: »Dubrovačka trilogija«, dramatizacija propasti dubrovačke republike. U slikarskom triptihu, a u lokalnom narječju, prikazan je u njoj genijalno raspad staroga vlasteoskog Dubrovnika, sunčani zalaz njegove slobode na pomolu nove, neshvaćene epohe, i prevratno buđenje kmeta i pučanina s uskrsnim slutnjama u pjevanju marseljeze. Prikazujući povijesne udese Dubrovnika, pjesnik upire prstom u prave uzroke propasti naroda i država i pokazuje putove narodnom uskrsnuću. Slična je tendencija i u drami »Smrt Majke Jugovića«, dramatizaciji kosovske propasti: nade narodne obnove oličene su tu u majci mučenici, kako je to pjesnik, nastavljajući na tu temu kasnije. razložio u »Četvrtom pjevanju smrti majke Jugovića« i u »Lazarevu vaskrsenju«, epilozima tragedije o Kosovu, osvećenu u balkanskomu i u svjetskom ratu. Dvije Vojnovićeve drame, po predmetu tuđice, slikaju modernog čovjeka i modernu dušu na svjetskoj pozornici: »Gospođa sa suncokretom« san je mletačke noći u velikoj svjetskoj pustolovini, a »Imperatrix« refleks tragedije pretposljednje austrijske carice, primjer općeljudske tragičnosti, koja se usudom obara i na okrunjene glave.

Ante Tresić-Pavičić (r. 1867.) još je tipičniji predstavnik generacije književnika na pragu novoga doba. Njega najbolje karakterizira ona univerzalnost spreme, o kojoj je gore riječ. Tresić poznaje vanredno dobro i grčke i latinske pisce; usvojio je više modernih i svoj narodni jezik kao malo tko; obrazovan je u filozofiji i u egzaktnim naukama i obaviješten temeljito o svemu, što je stvarala naša umjetna i tradicionalna književnost i narodna historija; ali to veliko znanje ne satire jakosti i osebujnosti njegove stvaralačke ličnosti. On ga demijurški podređuje ciljevima svoje pjesničke umjetnosti već od svoga prvog nastupa. Njegova prva zbirka lirike »Glasovi s mora Jadranskoga« (1891) kardučijanskog su neoklasičnog oblika u tome, što primjenjuju klasične metre na novi književni jezik, ali ta primjena nije nipošto nekritička, dok je inspiracija posve samostalna. U daljoj, zrelijoj lirici njegov jaki kult narodne prošlosti i narodne poezije približuje ga poznijoj romantici i hrvatskoj modernoj, ali ga njegov klasicizam i romanizam odbijaju od neustaljenih i besciljnih staza. Refleksivna misaonost sadržine i klasičnost forme sve više izbijaju kao bitne značajke njegove

poezije u slijedećim zbirkama (Nove pjesme 1894, Valovi misli i čuvstava 1903). I u obradbi motiva narodne lirike (Đuli i sumbuli) pučki se izražajni elementi slijevaju s artističkima po njegovu vlastitom kalupu. Svoj je i u patriotskoj lirici na putu, koji ga vodi od hrvatskog radikalizma do jugoslavenstva, i u filozofskoj, koja ga u promatranju svemirske ljepote i jedinstvenosti ispunja dubokom religioznošću i vedrim optimizmom (Uranijon). Titanička borbenost, veliki egotizam i fantastičnost našle su u Tresićevoj bujnoj i bogatoj pjesničkoj formi, u retoričnosti i deklamatornosti njegova tona svoje pristalo ruho.

Svestrano poznavanje opće i domaće historije omogućuju Tresiću, da se u historijskim dramama iz hrvatske i rimske prošlosti (Ljudovit Posavski, Simeon Veliki, Katarina Zrinska, Finis Reipublicae) s uživljavanjem prenosi u daleke epohe, da prikazuje vjerno prema njihovoj kulturnoj i socijalnoj sredini lica i događaja. U trilogiji o rasulu rimskog imperija i u biblijskoj tragediji »Irudu« šekspirske je širine, nenadmašiv u slikanju historijske pozadine, u lirskim refleksijama, u monologu i patosu.

Tresićeva beletristika, putopisna, politička i memoarska proza, odlikuju se jedrinom i širinom klasičnog periodiranja. U mladenačkim romanima, koji su nastali od god. 1894.—1901. i u kojima je prikazan društveni i politički život Zagreba i provincije u piščevu odnosu prema njima, prevladava lirski poetski stil. Tri knjige putopisa i putnih doživljaja (Poleti oko Biokova, Po moru i Preko Atlantika do Pacifika, ovaj zadnji je iscrpna gospodarska studija o životu Hrvata u Sjevernoj Americi) odlični su primjeri opisne i narativne proze, a objavljeni fragmenti »Uspomena« naviještaju djelo od velike biografske i kulturnohistorijske vrijednosti.

Vladimir Nazor (r. 1876.) treći je tipični predstavnik iz preporođene Dalmacije, mada je do konca rata po svojoj nastavničkoj službi najduže boravio u Istri (petnaestak ljeta što u pazinskoj gimnaziji, što na učiteljištima u Kopru i Kastvu). Rođen kao brački čakavac, dobar znalac talijanskih pjesnika, usvojio je književnu štokavštinu preko Vukova i Daničićeva prijevoda Sv. Pisma i preko narodnih pjesama. Klasične pisce upoznao je iz prijevoda, a slavensku mitologiju po Nodilu. Na njegovo gledanje na svijet utjecale su prirodne nauke: njegova nastavnička struka i moderna nauka o pračovjeku. Te strane književnog odgoja i stručne naobrazbe ističu se jako u njegovim prvim pjesničkim tvorbama: »Slavenske Legende« i mitski epos »Živana« prikazuju homerskim načinom pjevanja u heksametru praslavenski poganski život, bajoslovne divove i božanstva u religiji još čvrsto povezanoj sa životom u prirodi. Naprotiv se dva ciklusa, »Hrvatski Kraljevi« i »Gradovi«, nadahnjuju na izvorima domaće povijesti slaveći mirno i vedro davnu državnu i municipalnu slobodu i višestoljetni kulturni rad. Ti Nazorovi početnički i početni radovi zasjenjeni su doskora posve zrelim plodovima čiste lirike. Zbirke: Lirika, Planinske pjesme, Nove pjesme, Intima, Pjesni ljuvene i dr. — stekle su pjesniku velik publicitet. Kritika mu određuje prvo mjesto u hrvatskoj suvremenoj lirskoj poeziji po bogatstvu pjesničkog jezika, po raznovrsnosti metara, ritmičnosti i muzikalnosti stiha i ponekad južnjačkom i istočnjačkom koloritu poetskog stila. Zbirka baladâ »Krvava Košulja«, historijski roman »Krvavi Dani«, pripovijest »Veli Jože« i »Istarske priče«, sve djela nastala u vezi sa životom i historijom Istre, dragocjen su danak pjesnikovoj novoj postojbini. Nazor je napisao vanredno mnogo i u vezanom i u nevezanom slogu. Gajio je između ostaloga i pravu epsku vrstu: njegov životinjski ep »Brundijadu« nazvaše naturalističkom budnicom, a u romantičkom epu »Utvi Zlatokriloj« otkriše idejnu potku duševnog pročišćavanja. Pisao je i za djecu i surađivao u omladinskim listovima. Prvenstveno je ipak ostao lirik. U lirici je najbolji, najviše svoj i najviše čitan: pjesnik vedra optimizma, slavitelj sunca, zdravlja, snage i poleta. U prvom razdoblju svoga stvaranja, dok još slavi legendarne junake i mitičke divove, zastupa historijski aristokratizam, pračovječki heroizam i dionizijsku ditirampsku opojenost, dok je u drugom razdoblju više socijalan i suvremenije demokratičan, spuštajući se do humanih nizina slabih i malih.

Nazorov vršnjak *Milan Begović* (r. 1876.), rodom iz dalmatinske Zagore, unio je u književnost, više iz naroda nego iz

škole, čistu, jedru i milozvučnu štokavštinu vrličke krajine. I on je po srednjoj školi realac, ali po zvanju filolog, slavist i romanist. I on, kao i Nazor, dobavlja staroklasične rekvizite iz druge ruke, ali crpe svoju književnu obrazovanost, osim iz svoje struke, i iz višestrukih drugih izvora, puštajući da ga zanosi sad ova sad ona moderna književna struja, koje iz romanskoga, germanskoga i slavenskoga svijeta naviru k nama. Prema stranim i domaćim utjecajima ostaje ipak dovoljno svoj po vidovitosti i darovitosti svoga eklektizma, iako je istina, da u počecima svoga pjesnikovanja stoji pretežito pod utjecajem D'Annunzijeva estetizma. Od početnog probirača sladokusca izgradio se Begović do velikog majstora blistave riječi i ljeporeke fraze. Umješan u postizavanju uspjeha i pronalazenju efekta, koji put i uz cijenu razbludne pikanterije, prešao je od lirike, svoje prave domene, na roman i dramu, i kod svake se vrste u spretnim literarnim kombinacijama pokazao genijalno dovitljivim i elastičnim umjetnikom. Preko prvenaca najobičnijega naslova (Pjesme, 1896) za dvije se godine digao zbirkom erotike »Knjiga Boccadoro« (Zlatousta) u prve redove hrvatskih modernista. Vrlički se zagorac pokrio tu pseudonimom *Xeres de la Maraja.* I natpis knjige i taj pseudonim dovoljno obilježuju smjer i ukus te erotike. Programatski modernistička, ona označuje novu etapu u razvitku hrvatske lirike. U duhu sredovjeke viteške poezije, koju u to doba obnavljaše modernistički prvak D'Annunzio, ta lirika pjeva o ljubavi otmjenom uglađenosti forme, finoćom izražaja i muzikalnošću stiha, prenoseći nas elegancijom profinjena artizma i kultom ženske ljepote u renesansnu sredinu, gdje je neograničena sloboda estetskog užitka i nikakav obzir spram građanskog morala. Raskošna blistavost te poezije obogaćuje se i slikama iz renesansnog slikarstva, iz muzike i mistike, i pokazuje šarenu mješavinu tjelesnosti i duhovnosti uskrsavajući pastirsku poeziju Arkadije i dajući joj nov sjaj i novu, mekanu i omamljujuću svježinu.

Ostala Begovićeva lirika zrelije dobi (Vrelo, 1912; Izabrane pjesme, 1925) samo potvrđuje istaknute značajke. Izuzetak je u njoj sonetni ciklus »Život za cara« s diskretnom antimilitarističkom tendencijom. Hoteći da prikaže sudbinu ruskog vojnika, koji gine u rusko-japanskom ratu, ugledao se Begović tehnički u Carduccijev *Ça ira,* sonetni vijenac o francuskoj revoluciji. Prvi Begovićevi dramski pokušaji: »Myrrha« (ljubav između kćeri i oca) i »Venus Victrix« — pisani su u duhu njegove erotike. Ozbiljnija mu je lirsko-stilska drama »Gospođa Walewska« s protagonistkinjom, koja žrtvuje svoju čast i mladost u korist domovine. Seosko-realistička drama »Stana Biučića«, aktovke »Čičak«, »Biskupova sinovica« i »Cvijetna staza«, t. zv. »Male komedije«, greznu još dublje u lascivnosti i pikanterijama. Boraveći kao dramaturg u teatrima Beča i Hamburga, Begović je usavršio do kraja poznavanje dramske tehnike i scenske umjetnosti. Dokučivši u toj školi tajne pozorišnog efekta i reklamnog uspjeha, otvorio je svojim zrelijim dramama put do svjetskih pozornica. Najviše su mu uspjeha pobrale drame: »Svadbeni let«, »Božji čovjek« i »Pustolov pred vratima« (mlada žena u agoniji vidi prikaze o svemu onomu, što bi doživjela, da joj nije suđeno da prerano umre), zatim drama »Bez trećega« (o ratniku, koji se vraća ženi i očekuje iznenađenja). Te i druge drame, ispreplećući avanture tragičnosti i komičnosti, prikazuju društvenu trulež i moralnu propalost majstorskim crtanjem sredine i njezinih karaktera. Begović se pokazao majstorom stila i u novelistici. Izvrstan mu je roman »Dunja u kovčegu«. Izrađen je na autobiografijskoj lokalnoj postavi, a odigrava se u malovaroškoj dalmatinskoj sredini. »Sjeverna kći« po fantastičnosti udara smjerom priča Brlić-Mažuranićeve, a feljtonski roman »Giga Barićeva i njezinih sedam prosaca« dao je osnovu njegovoj drami »Bez trećega«. Od kakovih dvanaestak pripovijesti najbolja mu je pripovijest »Kvartet«.

Književnu četvorku višeg umijeća i evropske kulture dopunja pripovjedač *Dinko Šimunović* (1874—1934), po literarnoj obrazovanosti primitivac, ali po umjetničkom talentu jedan od najboljih predstavnika seoske novele, pjesnik dalmatinskog sela i zagorskog seljaštva. Njegova dva autobiografijska djela »Mladi dani« i »Mladost«, iznoseći prve dojmove iz njegova djetinjstva i mladenačke dobi tumače najbolje karakterne osobine pisca i postanak njegovih pripovijesti. Rodio se u Kninu od oca učitelja, koji je službovao u dva naskroz oprečna kraja, u Koljanima cetinske krajine, bogate i plodne i odvajkada slavne s junačkih tradicija, i u Kijevu pod Dinarom, usred pustoši i siromaštva dalmatinskog krša. Postavši i sam učiteljem i učiteljujući u dva cetinska sela, Dinko upozna još temeljitije lice i naličje dalmatinske Zagore, njezinu prirodu i s njom tako usko srastao seoski život, te ih kistom samorodna umjetnika naslika i prikaza u svojim pripovijestima. Između dvije gorko oprečne skrajnosti, Koljana i Kijeva, Cetine i Dinare, kreće se njegova prva zbirka »Mrkodol« (Mrkodol, Muljika, Duga, Rudica, Alkar): na jednoj strani sumorne i mrke šare u slikanju prirode i ljudi, oživljene prizvucima humora i satire o njihovom kukavnom podudaranju, a na drugoj epsko crtanje sinjskog alkara u sredini, koju još prožimlju junački porivi. U drugoj zbirci »Đerdan« (Đerdan, Ljubav, Krčma, Mati) javlja se u svoj svojoj snazi i ljepoti poetičnost sela: glorificira se zagorstvo; riše se s toplim uživljavanjem pustopašno, veselo i bezbrižno življenje na selu; veliča se jakost i muškost prirodnog čovjeka. U zasebnim pripovijestima (Kukavica, Dvije ceste, Pravi Uskrs) ispoljava se piščev odbojni stav prema civilizaciji u slavljenju narodnog viteštva i junačkog hajduštva, u elegičnu uzdisanju za prošlom narodnom slavom, sa živom simpatijom za sve, što dolazi sa sela, i zaziranjem od svega, što dolazi od lacmanstva, iz grada, iz prekomorskih strana. Leitmotiv je te pripovjedačeve pjesme: biti svoj na domu i u domu, na svojoj grudi zemlje i na svojoj starini, pravi je život i prava sreća, koju ne može da nikada postigne građanin skitnica, upravo kao ni onaj učiteljev sin Šimunovićeva romana »Tuđinac«, koji prelazeći sa sela u grad osjeća na svakom koraku, da je beskućnik i tuđi čovjek. Naprama starijoj svojih prethodnika, Šimunović je stvorio modernu seosku novelu. Izvoran po predmetu, po stilu i tehnici, unio je u folklor jače i bolje od svih psihologijsko crtanje i umjetničku obradu, oživio ih fino izrađenim licima, pogotovo ženskima, i uokvirio majstorski uhvaćenim pejzažom, a sve to izrazio najčistijim narodnim jezikom.

Petorica najpriznatijih novijih književnika iz Dalmacije najbolja su potvrda uvodnih riječi ovoga zaglavka. Nije više moj zadatak da govorim i o drugima. Od devedesetih godina XIX. st. nema više ni traga kakovu posebnom dalmatinsko-primorskom književnom području. Nema ga ni po formi ni po jeziku, kao ni po organskom razvitku. Postoji odsele i za primorce samo jedna, narodna književnost hrvatska, kojoj se povijest, obrađivala se ona po vrstama ili po književnim strujama, ne može više da cijepa u regionalne dijelove. To isto vrijedi i za književnike druge i treće primorske zone, Hrvatskog Primorja i Istre. Senjanin Vjenceslav Novak, S. S. Kranjčević, M. Ogrizović i Nehajev-Cihlar, ili slavni Mažuranići iz Novoga Vinodolskog, sve da i jesu, što nisu, živjeli i djelovali u Primorju, izlaze iz okvira svakog regionalizma. Postoji književno i kulturno i političko središte za cio narod i za sve njegove česti, i zato je unapredak svejedno, gdje pojedini književnici borave, odakle potječu i odakle djeluju. Dobar dio pjesničkog rada Vl. Nazora vezan je za Istru i za istarske prilike, ali je Nazor isto toliko istarski koliko i dalmatinski i prekovelebitski pjesnik, i kontinentalac i primorac. Ni Viktor Car-Emin, koji je i u noveli i u romanu i u drami prikazao samo istarske socijalne i političke prilike, po spoljašnjim značajkama svoga književničkog umijeća nije istarski književnik više od Eugena Kumičića, koji je daleko od rodnoga Berseča započeo i razvio cijelu svoju književnu i političku djelatnost. To isto vrijedi i za lirika i crtičara Rikarda Katalinića-Jeretova. Ako postoji književna provincija, ona postoji kao periferija u odnosu prema središtu velike kružnice, i provincija je samo u tome, što je dalja od svoga žarišta, što je odatle slabije osvijetljena i što na žarenje, koje prima, teže uzvraća. Novoga književnika prema svemu tome više ne čita i ne razumije samo jedan stalež, jedan grad, jedna pokrajina. On je pristupačan i shvatljiv svima ograncima naroda. Nije više dubrovački, nije dalmatinski, primorski, istarski: on je hrvatski književnik.

POGOVOR

Glavna svrha, kojoj je namijenjena ova knjiga, i moja prema njoj udešena nastojanja, da pregledno i u zgodnu narativnom obliku prinesem svoj udio populariziranju ne samo književne povijesti, nego i povijesti pismenosti i književne kulture u Dalmaciji i ostalom našem primorju, oslobađaju me dužnosti, da ovdje navedem iscrpnu bibliografiju svih onih pomagala, kojima sam se više ili manje koristio, ili koje sam bez stvarna korišćenja imao pri ruci kod obrađivanja ovoga predmeta. Moj se rad u ta tri pravca nije prema tome vodio kakvom naročitom težnjom, da na tome polju otkrivam same novosti, koliko točno obilježenim zadatkom, da ožimanjem i rasporedom i ocjenom već gotove naučne građe, te vlastitim gledanjem na nju, prikažem u sinoptičkoj i sintetičkoj povezanosti, od dalekih njenih početaka, t. j. od konca VIII. pa do zadnjih decenija XIX. stoljeća, našu najstariju i najvažniju regionalnu književnost: da izdjelam radije što podesniju i ugodniju informativnu knjigu za čitanje, nego strogo naučno djelo, krcato novih otkrića.

Hvatajući genetičke veze između tolikih i tako različnih događaja i pojava kulturno-književnog života i tumačeći im značenje po odnosima s njihovom sredinom i prema često i krupno mijenjanim političkim i socijalnim prilikama ovoga primorja, pomagao sam se višekrat i svojom intuicijom. Pogotovu za najstarije doba, u kojem se zbog nedostajanja pisanih dokumenata otvara po koja teže zajazljiva pukotina. I tu i inače možda nije bilo na štetu mog prikazivanja i neko moje uvjerenje, da urođena ili tradicijom baštinjena sposobnost, kada je još dovoljno poduprta i stečenim znanjem, omogućuje primorcu po rođenju i odgoju, možda prije nego i potkovanijem izvancu, da bolje gleda i ispravnije sudi o svemu onomu, što se zbivalo u prošlosti njegove uže domovine, i što je uza sve stoljetne mijene i tolike naplove izvana ostavilo svoje neizbrisive utiske u cjelokupnom životu primorskih strana do dana današnjega. Odatle i moje davanje prednosti historicima, rođenim primorcima.

Ne navodeći radi svega toga svu svoju bibliografsku građu, spomenut ću ovdje samo ona pomoćna djela, koja u cjelini, ili u zaokruženim odsječcima i pojedinim važnijim pitanjima obrađuju isti predmet, pa su mi stoga i bila negdje od stvarne, a negdje od kakve takve pomoći. Nabrojit ću ih evo redom, po vremenskom slijedu njihovih izdanja:

Broz Ivan, Crtice iz hrvatske književnosti, sv. I. i II. Mat. Hrv., Zagreb 1886. i 1888.

Šurmin Đuro, Povijest književnosti hrvatske i srpske. Zagreb 1896.

Marulić Marko, Judita. Uvod napisao P. Kasandrić. Mat. Hrv., Zagreb 1901.

Medini Milorad, Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku, I. Mat. Hrv., Zagreb 1902.

Bučar Franjo, Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Mat. Hrv., Zagreb 1910.

Šegvić Kerubin, Kratka povijest hrvatske (srpske) književnosti do g. 1900. Zagreb 1911.

Vodnik Branko, Povijest hrvatske književnosti, knj. I. Mat. Hrv., Zagreb 1913.

Karlić Petar, Matica Dalmatinska, dio I.—III. Mat. Dalmat., Zadar 1913.

Spinčić Vjekoslav, Crtice iz hrvatske književne kulture Istre. Zagreb 1926.

Petravić Ante, Studije i portreti, Zagreb 1905; Nove s. i p.. Osijek 1910; Treće s. i p., Split 1917; Četvrte s. i p., Split 1923; Pete s. i p., Zagreb 1935.

Kos Milko, Studija o Istarskom razvodu. Rad Jugosl. akad. knj. 240, Zagreb 1931.

Bogdanović David, Pregled književnosti hrvatske i srpske, I. Zagreb 1933.

Prohaska Dragutin, Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti. Mat. Hrv., Zagreb 1921.

Fancev Franjo, Hrvatska crkvena prikazanja. Narodna starina, knj. XI., Zagreb 1931.

Id., Građa za povijest hrvatske crkvene drame. Građa, Jugosl. akad. knj. XI., Zagreb 1932.

Id., Nova poezija Splićanina Marka Marulića. Rad Jugosl. akad. knj. 245, Zagreb 1933.

Id., Dokumenti za naše podrijetlo Hrv. preporoda. Građa Jugosl. akad., knj. XII., Zagreb 1933.

Id., Vatikanski »Hrvatski molitvenik« i »Dubrovački psaltir« — uz dodatak Ć. Gianelli: »Najstariji štampani molitvenik«. Djela Jugosl. akad., knj. XXXI. Zagreb 1934.

Ostojić Ivan, Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču. Split 1934.

Horvat Rudolf, Hrvatski preporod u Dalmaciji. Društvo sv. Jeronima, Zagreb 1935.

Završujući ne mogu ovdje da ne zabilježim i svoju osobitu zahvalnost dru Fr. Fancevu, sveučilišnom profesoru u Zagrebu, koji je s velikom susretljivošću pročitao ovu moju knjigu u rukopisu, te mi je ne štedeći truda svojim pouzdanim svjetom i prokušanim sudom pomogao da i sitnije pojedinosti u njoj što bolje uskladim s najnovijim rezultatima književne i kulturne historije. Zahvaljujem još i prof. Anti Petraviću i dru Ljubi Karamanu, koji su mi u ovom radu također bili od pomoći.

U Splitu, mjeseca svibnja 1936.

Vinko Lozovina

IMENIK

obrađenih pisaca i drugih kulturnih pregalaca, spomenutih u ovoj knjizi. Brojka za imenom označuje stranu u tekstu.

A

Albterti Matej 47, 71, 104
Alberti Nikola 62
Aletić Ivan 202; A. Petar 200
Andriolić Marko 46, 74
Antica Đanluka 158
Appendini Franjo Marija 191, 200, 202, 239
Appendini Urban 191
Armolušić Janko 79, 91
Arnarić Marko 91

B

Babić Toma 207, 210
Babukić Vjekoslav 247
Baffo Alojzije 70
Baiamonti Antonio 229
Bajamonti Julije 195, 216
Bakotić Karlo Antun 252—253
Balistrilić Dujam 68, 86
Ban D. 238
Ban Matija 235, 238, 240, 244
Baraković Juraj 69, 94, 100—101, 185
Baromić Blaž 29
Bašić Đuro 199
Baštijan Mate 263
Bedričić Silvestar 30
Begović Milan 266, 270—271
Benešić Damjan 107
Benetović Martin 90
Benincasa Bartul 225
Berislavić Petar 78
Bernardin Splićanin 46, 74, 182
Betondić Josip 191
Biankini Juraj 236, 241
Biondi Franjo 93
Biundović, v. Biondi
Bisanti Antun 165
Bisanti Grgur 165
Bisanti Luka 165
Bisanti Pavao 165
Bizza Pacifik 21
Bjelanović Sava 241, 255
Bobaljević Sabo 124, 131, 132, 136
Bogašinović Petar 151
Bogavčić Franjo 69, 74
Bogdan Vlaho 240
Boktulija Franjo 63
Bolica-Kokoljević Vincenc 165
Bolica-Bonna Ivan 164, 165
Bolica Marijan 164
Boninus De Boninis, v. Dobričević
Bošković Ruđer 193
Bošnjak Petar 184
Botić Luka 63, 236, 248—249, 253, 261
Božićević Franjo 62, 70
Bračanin Luka 46
Bratosaljić Antun Stijepov, v. Sasin
Brčić Ivan 22
Brlić Andrija Torkvat 235

Brlić-Mažuranić Ivana 272
Broz Ivan 39
Brtučević Jerolim 81, 84, 86, 93
Brtučević Hortensije 93
Bruerović Marko 195, 199—201, 242
Buča Dominik 164
Buča Jerolim 164
Buča Marijan 164
Buča Mauricije 164
Bugarin Nikola 19
Budina Samuel 100
Budinić Šime 103—104, 161
Bulić Don Frane 8, 202, 260
Bunić-Vučićević Ivan 137, 148—150, 151, 197
Bunić-Sarov Ivan 158, 191, 202
Bunić Jakov 107
Bunić Maro 142
Bunić Miho 138
Bunić Nikolica 197
Bunić Saro 197
Butko glagoljaš 26
Buvina Andrija 58
Buzolić Stjepan 239, 252, 255

C

Camillo Camilli 140
Car Stjepan 233
Car Viktor 264, 274
Carić Juraj 239, 255—256
Cassio Hvaranin 81
Cerva Aelius Lampridius v. Crijević
Ciccarelli Andrija 65
Cihlar-Nehajev Milutin 274
Clotz Paris 28, 29
Coleti Jakopo 202
Comuleo, v. Kumulović
Cornelius Flaminius 164
Creizenach W. 127
Crijević-Cerva Ilija (Aelius L. C. 107 do 108
Crijević Saro 199
Crnčić 22
Cvečić Juraj 176, 179, 180, 181

Č, Ć

Črnko Ferenc 99
Čubranović Andrija 110, 111—113, 117, 151
Čulić Inocent 203
Ćipiko Ivo 256
Ćipiko Starac 235
Čuka Jakov 239, 258

D

Dalmatin Antun 176, 179, 180, 181
Dalmatin Juraj 180
Dandolo Vicko 224, 225
Daničić Đuro 269
Danilo Ivan 240
Danilo Jerko 235
De Diversis Filip 106
De Dominis Markantun 70, 260
Dellabella Ardelio 102, 161, 202
Demeter Dimitrije 233
De Nava Kristofor 59
Derkos Ivan 228
Despot Ivan 238, 239, 256—257
De Susanni Giuseppe 33
Dimitrović Nikola 77, 89, 131
De Negri Giacomo 68
Divnić Juraj 96
Divnić Petar 74
Dionorić-Palmotić Jaketa v. Palmotić
Dobner 22
Dobričević Dobruško 107
Dobrila Juraj 262, 263
Dobrovski 22
Dolci Sabo, vidi Sladović
Donat Elije 106
Dragoslav knez 32
Drašković Janko 228
Dražić Ivan 72

Drinovački Đuro 180
Držić Đore 81, 108, 110—111, 113, 123, 132
Držić Marin 90, 121—130, **131, 139**
Dukljanin pop 9, 13, 38, 53, 65, 72, 75, 156
Dumanić-Dumaneo Marko 70
Durich 22

Đ

Đalski Šandor Ksaver 239
Đorđi-Đurđević Ignacije 72, 195—199, 201, 216
Đorđić Giman Stijepo 148, 151—152, 197

F

Fabijančić Ivan 176
Farlatti Danijel 52, 202
Feretić Ivan 220
Ferić-Gvozdenica Đuro 152, 194, 195, 200
Ferrari-Cupilli G. 237
Filip, modruški biskup 18
Finetti Jakov 70
Fjorentinac Nikola 76
Flavius Jacobus — Didacus Pyrrhus 134
Fortis Alberto 195, 215—216, 217, 237
Franasović P. 238
Frankopan Bernardin 28
Frankopan Franjo Krsto 186
Frankopan Ivan Krčki 27, 28
Frankopan Juraj 186
Frankopan Katarina 186
Frankopan Leonard 183
Frašćić Petar 47, 175
Frlanić notar 175
Fruktuoz, krčki biskup 18

G

Gaj Ljudevit 33, 185, 227—229, 231, 234, 237, 242, 243, 249
Garbitius Illyricus, v. Grbić
Gazarović Marin 51, 93
Genecije Jerolim 59
Glavić fra Šimun 49, 77
Glavinić Franjo 21, 182, 183
Gleđević Antun 158, 190
Grabovac Filip 206—208, 209, 210, 214, 217
Gradi Nikša 247
Gradić Ignacije 153
Gradić Miho 154
Grbić Matija 179
Greblo-Greblić 175
Gregorijančić Placid 62
Grgur Dobre (Ninski) 16, 97, 98
Gružanin Miho (pseud.) 191
Gučetić-Bendešević Savko 139
Gučetić Ivan 107, 108
Gučetić Ivan mlađi 157
Gučetić Nikola 136
Gundulić Đivo (Ivan) Franjin 54, 71, 72, 78, 92, 113, 138, 139—148, 150, 151, 152, 155, 157, 161, 189, 192, 197, 229, 234, 235, 243, 245, 267
Gundulić Šiško 157

H

Halkokondilas Demetrije 107
Harambašić August 239
Hektorović Franjo 84
Hektorović Marin 84
Hektorović Petar 51, 69, 79, 84—89, 109, 110, 115, 234, 260
Hidža Đuro 195, 201, 204, 242
Hill Englez 27
Hrvoje Vukčić-Hrvatinić 26

I

Istranin Stjepan v. Konsul Stj.
Ivan iz Ravene 7, 106
Ivan, svećenik 7
Ivančić franjevac 22, 175
Ivanišević Ivan 79, 91

Ivičević Mate 235, 236
Ivičević Stjepan 235

J

Jagić Vatroslav 22, 25, 26, 93
Jakaša Ivan 235
Jakša Čedomil v. Čuka Jakov
Jerolim sv., Dalmatinac 28
Juričić Juraj 176, 180, 181

K

Kaboga 74
Kačić Andrija 163, 200, 204, 206, 208 do 215, 216, 217, 220, 234, 237, 238, 239, 242, 252, 256
Kačić Domaldo 58
Kaletić Jerolim 39
Kanavelović Petar 91—92 158
Kapić Juraj 217
Karadžić St. Vuk 167, 217, 220, 227, 232, 233, 234, 269
Karlić Petar 239
Karaman Matija 21, 22, 154, 167
Kasandrić Petar 239, 258
Kašić Bartul 46, 104, 159—161
Katalinić-Jeretov Rikard 239, 264, 274
Kavanjin Jerolim 71, 72, 92, 187
Kazali Antun 235, 243, 244, 245, 256
Kaznačić August 234, 235, 238, 243, 246—247
Kaznačić Antun 232, 235, 238, 242, 247
Kažotić Euzebije 165
Kažotić-Casotti Marko 237, 244
Kirin dijakon 27
Kirinić Valentin 228
Klaić Miho 231, 238, 240, 260
Klimantović Šimun 27, 49, 77
Kliment, Metodov učenik 12
Knežević Petar 217
Komulović (Comuleo) Lehsander 71
Konstantin prezbiter 12
Konstantin-Ciril 11, 12, 13
Konsul Stjepan 176, 179, 180, 181
Kopitar Janez 22, 27, 28
Koriolanović Milica 63
Kozarac Ivan 239
Kozičić Šimun 30
Kranjčević S. S. 274
Krčmarić Bogdan 217
Krel Sebastijan 180
Kriletić Antun 239
Krističević Marin 110, 115
Kristoforović pisar 45
Krizmanić notar 175
Križanić Jakov 33, 34
Križanić Levac 33, 34
Krnarutić Brno 93, 94, 98—100
Kuhačević Mateša 217—219
Kukuljević Ivan 33, 229, 260
Kumičić Eugen 239, 264, 274
Kunić Rajmund 193
Kurelac Fran 235, 246, 249
Kurtović Mate 235
Kušar Marcel 239
Kušević Josip 228
Kuzmanić Ante 234—235, 243, 251
Kuzmić fra Marko 22

L

Laginja Matko 262, 263
Lapenna Luigi 229
Larissa Bernardin 44
Leger Luis 27
Leváković Rafael 20, 21, 182
Lila Maro 115
Ljubić Kažimir 239
Ljubić Šime 235, 259—260
Ljubiša Šćepan Mitrov 232, 253, 255, 256
Lovrenčeva (-ević) Graciosa 63, 84
Lovrić Ivan 216
Lucić Antun 89,
Lucić Hanibal 62, 79—83, 89, 239
Lučić-Lucio Ivan 39, 72, 75, 183
Lučić-Lucio Petar 50, 52, 74
Lukačić Ivan 70, 79
Lukarević-Luccari Jakov 202
Lukarević-Burina Fran 92, 139
Luković Nikola 166
Lulić Ivan 74

M

Macukat Petar 72
Macedonac Ivan 59
Madius Miha 59
Magdić Mile 218
Mahnić Antun 23
Malatestić Juraj 38
Maleševac Ivan 180
Mandić Matko 262, 263
Marchi Ivan Petar 72
Marči Nikola 197
Marinović P. 238
Marković Ambroz 205
Marković Franjo 258
Martić fra Grga 239, 256
Martinčić Jerolim 62, 69, 74, 81
Marulić fra Marko 51
Marulić Marko 39, 41, 50, 55, 59, 60 do 70, 71, 72, 74, 76, 79, 86, 95, 99, 101, 109, 110
Maslač Anđeo 203
Matavulj Sima 255, 257
Matej Zadranin fra 49
Matijašević-Mattei Đuro 129, 189, 201
Matijašević Ivan Marija 189
Matijević Juraj 76
Matoš A. G. 256
Matulić-Alberti Nikola 62, 71, 74
Mažibradić Maroje 136, 137
Mažibradić Oracije 137, 138, 141, 148
Mažuranić Ivan 146, 221
Menčetić Miho 132, 136
Menčetić Petar 107
Menčetić Šiško 54, 74, 108—110, 132 135
Merčerić Leonard 180
Mihaljević Vicko 239
Mihanović Antun 228
Mikalja Jakov 161, 202
Miklošić F. 22, 29, 247
Milčetić Ivan 22, 23
Milgostić-Milogostić 45
Milić Vinko 240
Milovac Baltazar 186
Milovan Starac, v. Kačić
Minčetić Vladislav 148, 152—153
Minčetić Šiško Vladislavov 158
Mirković Jerolim 68
Mladinić Sabo 51
Mlečanin Antun 76
Modrušanin fra Pavao 29
Monaldi Miho 124, 131, 132, 136
Monti Lovro 240
Morandi Franjo 166
Mrnavić Tomko 77, 78, 79, 100

N

Naldini Pavao 173
Nalješković Nikola 84, 85, 88, 89, 121 do 123, 132
Natalis Franjo v. Božićević
Nataljević 74
Naum, Metodov učenik 12
Nazor Vladimir 266, 269—270, 271, 274
Nekić Mate 239
Njegoš Petar Petrović 254
Niger Don Nikola 46
Niger Toma 30, 62
Nikolajević Đorđe 232
Nisiteo Petar 237
Nodilo Natko 240, 241, 258—259, 260 do 261, 270
Novak knez Krbavski 25, 27, 29
Novak Vjenceslav 239, 274

O

Ogrizović Milan 274
Omišljanin Vid 27
Orbini Mavro 202
Ostojić Kažimir 239, 257—258

P

Paladinić Franjo 81
Palikuća Petar 140
Palmotić-Dionorić Jaketa (Jakov) 157, 189
Palmotić Junije (Đono) 54, 138, 154 do 157, 161, 192
Paltašić Andrija 108, 164
Papalić Dmine 39, 62, 65, 66
Papalić Jerolim 62
Parčić Dragutin 22, 23
Parožić Ivan 89
Pasquali Ludovik 164
Paštrić Ivan 21, 173
Patricius-Petrić Andrija 70
Patricius-Petrić Franjo 70
Pavao Modrušanin 29
Pavić Armin 247
Pavić Emerik 217
Pavlinović Mihovil 231, 236, 238, 239, 240, 248, 249—251, 252, 253, 254, 260
Pelegrinović Mišo 84, 85, 113
Perić Vergil 239
Perković Mirko 239
Petar glagoljaš 19
Petranović Božidar 231—233, 238, 248
Petranović Gerasim 232, 233—234
Petravić Ante 259
Petrić, v. Patricius
Petris (-ov zbornik) 38, 175
Piccolomini Eneja Silvije 171
Pima Bernardo 164
Pio II., vidi Piccolomini
Plavković Đivo 137, 141
Politeo Dinko 236, 241, 258, 259
Pomazanić Matija 180
Popović Matija 180
Preradović Petar 221, 234, 235, 238, 247, 256
Pribojević Vinko 69, 93
Primojević Paskoje 107, 157
Pucić Medo 235, 238, 240, 244—245
Pucić Niko 240
Pucić Vice 157
Pulić Đuro 250
Putica Ferdinand 191

R

Rabanus Maurus 29
Rabljanin Nikola 78
Radalja-Radaljević Frano 158
Radovan iz Zadra, glagoljaš 19
Radovan kipar 58, 73
Radovanović Luka 107
Ranjina Dinko 100, 108, 111, 131—134, 137, 138, 139
Ranjina Nikša 46, 110, 111, 113
Rastić-Resti Junije 192, 193, 194, 200
Rastić Miho Đonov 92
Ravenjanin Ivan 4
Razzi Serafin 164, 165, 166
Regin Ivan Lovro 106
Rendić Ivan 209
Resti, v. Rastić
Riboli Josip 238
Riceputi Jakopo 202
Ritter-Vitezović Pavao 183—185, 210, 227
Rohony Đuro 228
Rosa Konte 33
Rožen Antun 88
Rudić Ivan iz Sali 38
Rupčić Ivan 167
Rusić-Rosa Stijepo 154

S

Sabić Marin 239, 258, 259
Sabljar Mih. 229
Salatić Ivan 201, 202
Salečić, kanonik 92
Sasin Antun 124, 138
Senjanin Antun (pseudonim) 178
Senjanin Grgur 30
Sladović Sabo 199
Smotricki Meletije 21, 175
Spinčić Vjekoslav 262
Sorkočević Antun 200
Sorkočević Franatica 191, 192
Sorkočević Perko 146
Sović Matija 21, 154, 174, 175
Sričić Petar 68
Stanković Petar 220
Starčević Ante 33, 185
Stay Benedikt 193
Strahinić Milivoj, v. Zore
Strohal Rudolf 22
Strossmayer Josip Juraj 92, 244, 249
Strzygovski Josip 6
Stulli Joakim 202, 205
Stulli Vlaho 192
Sundečić Jovan 235, 236, 239, 250, 251
Svetan, kapelan glagoljaš 19
Svilović Luka 238

Š

Šafarik Josip 22
Šegvić Kerubin 29
Šenoa August 256, 258, 267
Šimić Nikola 238, 239, 254—255, 257
Šimonić Antun 239
Šimunović Dinko 257, 266, 272—273
Šišić Ferdo 15
Šižgorić-Sisgoreo Juraj 76, 77
Šporer Đuro 228,
Štoos Pavao 228,
Šubert Rikard 238
Šulek Bogoslav 232, 246
Šurmin Đuro 33,

T

Tanzlinger-Zanotti Ivan 101—103, 104, 185
Thalloczy 26
Tkalčić Iv. Krst. 22
Toma arcidijakon 9, 59, 73
Tomanović Laza 240
Tomičić Jan Batista 32
Tommaseo Nikola 237, 240, 241
Tregnan, biskup, 52
Tresić-Pavičić Ante 238, 239, 258, 266 268—269
Trubar Primož 28, 177, 178, 179, 181
Tudišević Marin 191

U

Ungnad Ivan 177, 178, 179

V

Vajs Josip 22, 23, 175
Valentić Niko 234
Vergerije Petar Pavao 176, 177, 178
Vetranović Mavro 51, 74, 77, 84, 87, 88, 89, 93, 96, 113—121, 124, 130, 138
Vežić Vladislav 251
Vidali Gregorije 93
Vidović Anka 235—236
Vidović Marko Antun 235
Vidović Ivan 74
Visković Josip 167
Vitaljić Andrija 91
Vitezić Dinko 262
Vitezović Pavao, v. Ritter
Vlačić-Franković Matija 176, 179
Vladika Rade, v. Njegoš Petar Petrović
Vlatković Ivan 32

Vodopić Mato 238, 239, 245—246, 252, 254, 255, 267
Vodopija, pop 33
Vojnović Ivo 238, 266, 267—268
Vojnović Kosta 240, 250, 261
Volarić 262
Voltić-Voltigi Josip 219, 220
Vondrak Vac. 29
Vrančić (Verantius) Antun 77, 78, 99
Vrančić Fausto 77,
Vrančić Miše 77
Vraz Stanko 83
Vrčević Vuk 167, 254
Vrdoljak Anka 235
Vrhovac Maksimilijan 228

Z

Zamanja Brno 152, 193
Zanović Miroslav 168
Zanović Stjepan 168, 192
Zavorović-Zavoreo Dinko 77,
Zborovčić Benedikt 46
Zlatarić Dinko 131, 134—139, 195
Zlatarić Maro Dinkov 146, 202
Zlatarić Miho 134, 137
Zmajević Andrija 166
Zmajević Vincenc 21, 167
Zoranić Petar 50, 69, 94—98, 100, 120
Zore Luka 240, 247—248
Zoričić Ante 235, 236—237
Zrinska Katarina 186
Zrinski Petar 92, 119, 152, 153, 166, 183
Zuzorić Cvijeta (Zuzzeri Flora) 134, 135, 136

Ž

Žgombić (zbornik Žgombićev) 38, 175
Živčić Matija 176
Žuvetić Juraj 51

SADRŽAJ

Strana
I. Latinska dvorska pismenost za hrvatskih narodnih vladara (800—1102) . . . . 3— 10
II. Hrvatska glagoljska književnost . . . . 11— 40
A. Glagoljica i crkvenoslovenski jezik kod Hrvata čakavaca . 11— 23
B. Radovi na staroslovenskom jeziku pisma glagoljskoga . . 23— 30
C. Radovi na hrvatskom jeziku pisma glagoljskoga, ćiriličkoga i latiničkoga . . . . 30— 40
III. Praskozorje umjetne književnosti u čakavskoj Dalmaciji . . 41— 56
IV. Umjetna, vlasteosko-građanska književnost XVI. i XVII. st. 57—186
1. Književnost u Splitu, u Trogiru i Šibeniku . . . . 57— 79
2. Književnost na Hvaru i na susjednim otocima . . . . 79— 94
3. Književnost u Zadru . . . . 94—104
4. Književnost u Dubrovniku . . . . 104—162
Pripremno doba . . . . 104—108
Prvi dubrovački »spjevaoci« . . . . 108—111
Maskerata, epika i dramatika . . . . 111—113
Starina Mavro Vetranović . . . . 113—121
Komediograf Marin Držić . . . . 121—130
Lirika dvaju imenjaka . . . . 130—139
Zlatno doba književnosti u XVII. stoljeću . . . . 139—162
5. Na krajnjem jugu i na krajnjem sjeverozapadu do konca XVIII. stoljeća . . . . 162—186
A. Kotor i Boka kotorska . . . . 162—168
B. Istra i Hrvatsko primorje . . . . 168—186
V. Demokratizacija književnosti i Andrija Kačić . . . . 187—221
Odlaze gospari . . . . 187—203
Dolazi predvodeći cijelo »slovinstvo« Starac Milovan . . 203—215
Odjeci Kačićeve poezije i nekoji drugi primorski pisci . . 215—221
VI. Odjeci Hrvatskoga preporoda i stvaranje opće narodne književnosti . . . . 222—264
Pod francuskim i austrijskim režimom poslije mletačkoga . 222—230
Književna i politička publicistika . . . . 230—242
Preporodna književnost i njeni veći i manji predstavnici . . 242—264
Zaglavak . . . . 265—274
Pogovor . . . . 275—277
Imenik obrađenih pisaca . . . . 279—286

10,00

TSI
ZAGREB